

4000
T-92

qasim tinistan uulu

ene tilibiz

1

TINISTAN UULU QASIM

ene tilibiz

(qırğız tilindegi tıbıštardı cana söz bütüštörün taanıqtıç kitep)

qırğızıstandın ağartuu kemiseriyetinin bilim borboru
birinçi basqıç mektebter üçün caqtırđan

cañı tamđa menen birinçi basılışı

qırğızıstan memleket basması
C.T.A.C.S.B.K. zakazı
1928 cıl

Урматтуу окурмандар!

Сиздердин колунуздардагы китептерди кыргыз тил илимине, улуттук жазуу системасына негиз салган, алгачкы эне тил окуу китептерин, жазма тилдин терминологиясын жана орфографиясын иштеп чыккан, Кыргыз мамлекетинде биринчи болуп профессор наамын алган Касым Тыныстанов жазган.

Ал кишинин жаркын өмүрү каардуу репрессия жылдарында кыркылып, анын илимий эмгектерине тыюу салынып, акыры коомчулукка белгисиз болуп кеткен эле. Өлкөбүз өз саясатын өзү жүргүзүүгө мүмкүнчүлүк алган бүгүнкү күнү өткөндүн кемтигин толтуруп, улуттук мурасыбызды элге тартууга мүмкүнчүлүк түзүлдү. Таланттуу илимпоздун эне тилибизге тиешелүү эмгектери ар тараптан терең изилденүүгө татыктуу. Бирок алды менен анын китептерин жаңыдан басып чыгарып, окурман, изилдөөчүлөрдүн колуна жеткирүү улуу агабыздын урпактарынын парзы болуп турат.

Бул тилектин алгачкы кадамын ишке ашырууда менин өтүнүчүмдү утурлап, баа жеткис көмөк көрсөтүп, ушул китептерди басмадан чыгарып берген түрк агайындарыбызга терең ыраазычылыгымды билдирем.

Кыргыз Республикасынын
Президенти
А.АКАЕВ

Y(c)K
T92

Söz başı

Uluu oqumustuu cana aǵartuuçu Qasım Tınıstan
uluu cönündö uçqay söz

37 çaşında şeyit ketken Qasım Tınıstan uulu 1991 cılı 90 çaşqa çıqmaq eken. Biroq al kişinin ömürü künöösüz qırqılıp, qançalıq carqın oyloru, keleşekte atqaram degen plandarı oyron bolǵonduǵı kimdi bolso da öküntpöy qoyboyt.

Al oşol qısqa ömürünün aralıǵında bütürüp ketken işteri, çıyır salıp ketken ilimiy coldoru kiyinki muundar üçün al işterdi ulantuuǵa ayabaǵan ele ceñildik tuudurǵan. Bolboso miñ cıdar boyu oozeki çaşap kelgen tilibizdin zakonçenemdüü grammatikalıq tüzülüşünün özögün, anın tıbış sistemasının ayqalışın, biri-biri menen şarttalıp turǵan erecelerin tildin başqa salaalarınan açılıuçu morfologiyalıq, leksika-semantikalıq cana sintaksistik körünüştörün, calpı eldik tildin tutumunda çaşap kelgen cergiliktüü ayımdarının özgöçölüktörün Qasım Tınıstanov mektep oquu kitepterinin negizinde bayandap ketpese, bulardıñ bardıǵın ıraattuu türdö tizmektep çıǵuu kiyinki izildööçülör cana oquu quraldarın tüzüüçülör üçün öto qıyındıqqa turmaq eken. Anı bardıǵı bız keç bolso da moyunǵa alıp koyuşubuz parz.

Iras, murdaǵı senektik zamandaǵıday “bardıq madaniy cana ilimiy cetişkendik-teribizdi şarttaǵan el dostuǵı, uluu eldin cetekçiligi cana anın tilinin çağımduu taasiri, ulut sayasatının qıntıqsız tuuralıǵı” degen sıyaqtuu quru qıyırıqtarǵa azır sın köz menen qarap, bulardıñ da ayırım elementterin tanuuǵa bolboy turǵandıǵın moyunǵa aluu menen birge, bir betkeyliktin kesepetinen özübüzögö tiyeşelüü döölöttör “revolyutsiyadan kiyin payda bolo qalbay” ezelten uǵutu bar körünüştör qatarı çaşap kelgendigi, biroq anı öz orduna koyo albay, cüröksüzdönüp, 70 cıl boyu “balalıq quraqtan” çıǵa albay qoyuşubuzǵa calañ cetektegen ulut ğana “künöölüü” emes, özübüzdön da “canbaqtılıqtı” qoldoǵonduq ketip qalǵandıǵın da moyunǵa aluuǵa tuura kelet.

Mındayça calpı cayıntıqtoo planında ayılıp catqan pikirleri az da bolso çeçmelöögö arakettensek, emneler bayqalat :

1) Bir kezde köp cıdar boyu “oktıyabr rebolutsiyasına çeyin qırǵızda cazuu-sızuu degen bolǵon emes depkögörüp catıp aldıq. Öz uçurunda, tilekke qarşı, Qasım Tınıstanov da bul pikirde bolǵonduǵı

K. Tınıstanovdun bul tört kitebin basmaǵa dayardaǵan Qırǵız Respublikasının Uluttuq ilimler akademiyasının akademiǵi Bübüyna Oruzbayeva.

Komputerde tergender

Rahim Süzen menen Sullya İbrayımova

Kitepterdi basmaǵan çıǵarǵan

Sebat Qırǵız-Türk Liseylerinin Başkı Müdürlüǵü

Sıambul, 1998-

653731

maalım (qarañız : “Desyat let borbi za noviy alfabit” kratkiy istoričeskiy oçerk; Qırğızstan KGBsinin arhivinen tabılğan cañı materiyal). Al emi, “coq, anday emes, minday bolğon “ degen pikir ayabağan sayasıy küröşkö sebepker bolup, al pikirleri üçün ulutçulduqtun “qoñğuroosun” (K.K.Yudahin, B.M. Yunusaliyev, Şükürov) tağınğandarız da bolğon.

Çındap kelse , bul masele eki taraptın teñ pozitsiyalarında çındıqtın çeti, al turğay öbölğölörü dele bar. Anı tanuuğa bolboyt. Birinçiden, rebolutsiyağa çeyin ene tilibizde süylögöndördön cazılıp alınğan, demek qağaz betine tüşürülğön tekstter bir top ele. Alar:Ç.Ç.Valihanovdun Köl başınan cazıp ketken “Manastın” üzündülörü (Soçineniye Ç.Ç.Valihanova, anım “Oçerki Djungariyi”, STB, 1904) degen calpı at menen carıyalanğan emgekterinde carıq körgön ; V.V.Radlov 19 kılımdın ekinçi carımında Çüy öröönündö eki mertebe bolup, “Manastan” can başka folklorduc çığarmalardan üzündülör cazıp alıp, alardı özünün “Obraztsı narodnoy literaturı severnih tyurkskih plemen”(tomV. Leiptsig, 1885-c.) degen emgeginde carıyalayt.

20 qılımdın başında F. Poyarkov da qırğızdardın arasında bolup, alardan cazıp alğan comoq,ılaqap, ulamış, tabışmaq sıyaqtuu qısqa tekstterdi özünün “İz oblasti verovaniy”(Etnografičeskoe obozreniye, 1903, No2) cana “Qara kirgizskiye legendı, skazki i verovaniya”(Pamyatnaya knijka i adres-kalendar Semireçenskoy oblasti za 1900g. Verniy) degen maqalalarında carıyalanğan.

Bulardağı dağı bir calpılıq - alar (V.V.Radlovduqu) kirilitsağa negizdelgen transkripsiya menen cazılğan. Al emi Ç.Valihanov bolso”Manastın” üzündüsün arap alfabitinde cazıp alıp, özü orusçağa qotorup bergen. F.Poyarkov bolso kirilitsanı qırğız sözdörün cazuuğa özü ilayıqtastırğan. al emi Moldo Qılıçtın “Zilzalası” (Ufa,1913) menen Osmonaalı Sıdıkovdun “Muntahab qırğız tarıhı”(U fa,1912) cana Tarıh qırğız şadmaniyası”(Ufa,1913) bolso arap alfabitinde cazılğan.

Bulardın qatarında Oktiyabr rebolutsiyasına çeyin (köbünçö XIX kılımdın ekinçi carımına tiyeşelüü) orus administratsiyasına qırğız uruu başçılarının cazğan qattarı (bulardın qırğız tilinde qırğızdar ce alardın ötüñüçü menen qat bilgen tilmeçter cazğandığı belgilüü) kiret. Bul tuuraluu alğaçqı pikirdi C.Şükürov aytqan.

Oşonu menen qatar kiyinki çeyrek qılımdın içinde respublikanın aymağının İlimder akademiyasının Tarıh institutunun arheografiyalık ekspeditsiyası tarabınan cıynalıp tüptölgön köptöğön eski kitep cana qol cazmalar. Bulardın bardığı arab cazusu (şrifti) menen cazılğan diniy, körköm, tarıhıy mazmundağı arab, farsı, çağatay (eski özbek) tilderindegi qol cazma ce ilgerki kitepter.

Bul faktılar Qırğızstandın aymağında cazma salttar Orhon-Enisey (Talas tayaqçası) c.b. taşqa cazılğan estelikter , andan kiyin eski uyğur cazma salttarının (Balasağunduk Yusup cana Qaşqarlıq Mahmuddun çığarmaları) öz mezgilinde cayılıp kelgendigin kübölöyt. Demek cergebizde Orto Aziya cana Volga boyuna keñiri tarağan cazma salttardın körünüştörün kübölögön faktılar arbin kezdeşkendikten, rebolutsiyağa çeyin ele cazuu qırğızdarda bolğon emes degen keskin pikir (bul pikirdi Q.Tınıstanov da aytqan) ene tilibizdin özdük özgöçölüktörünö negizdelgen cazuu sistemasının bolboğonduğı , demek , al sistemada basılıp çığarılan kitep, gezit sıyaqtuu basma bulaktar, mektepterde belgilüü oquu quraldarının negizinde oquu -tarbiya işterinin cürgüzülböğöndüğü cana başqa zarıl şarttardın coqtuğu ğana sebepçi bolboston, köbünçö sovetik biyликтin sayasıy döölöttörün dañazaloo maqsattarına da üñdöş bolğonduğı çındıq.

Biroq oşoğo qarabay, orto qılımdardan beri keñiri regiongo tarağan çoğoruda atalğan çağatay cazma tili arap alfabitine münözdüü bolğon bir qıylı konservativizm menen münözdölgöndüktön al ar bir türk elinin özdük tildik özgöçölüktörünö inğaylaştırılıp qoldonulup kelgendigin Q.Tınıstanov çoğorudağı kol cazmasında basa körsötkön (5-6-better) . Kiyinçereek bul oydu K.K.Yudahin , B.M. Yunusaliyev cana H.Q. Qarasayevder dayıma belgilep kelişken.

Qasım Tınıstanov bolso tektes tilderden bizdin tildin öz aldınçalıgın ayırmalap, anın nuqura özünö ğana münözdüü ceke belgilerin qamtığan cazuu sistemasın E.Arabayev cana başqa işmerler menen birge tüzüp çığıp, öz aldınça ilim bolup tüptölüşünö da negiz salıp ketişi menen uluu! al turğay , bul tüşüktüü işte alğaçqı çıyırdı salğan boyunça ğana toqtop qalbastan, alfavitti ulam toluqtap , grafikasın ulamdan ulam colgo salıp, 3-4 cıldan kiyin arab cazuu sistemasının latin grafikası menen almaştırıruunun demilgeçilerinin biri qatarı 1926-cılı Bakuda ötkön 1-Bütkül soyuzduq türkologiya

konferentsiyasında negizgi dokladçıların biri qatarı süylöp çığat

Tildin zakonçenemin tüşünüp, içki öz ara baylanıştarının cigin açuğa arakettengen adam eñ aldı menen anın tıbış tüzülüştürün açıp alsa , andan arı morfologiyalıq quruluşlar (sözdördün casaluu, özgörüü tartipteri) açılal. Deginkisi munun bardığın cönököy ,tıqan ereceler qoştoğon ,açıq, taq misaldar arqıluu tüşündürgön mektep grammatikaları bolboso sabatı açılıuğa mümkün emes.

Uşunday söz ,arı tüşünüktüü ,biroq tüpkü maqsatı boyunca uluu mildetti atqaruunu iramatılıq professor Q.Tınıstanov özü calğız arqalap, adegende çoñdor üçün “Ene tilibiz” degen 1926 cılı arabça , kiyin latinça şrift menen oquu kitepterin caratqan eken.

Andan kiyin bul emgekterinin negizinde qırğız tilinin morfologiyalıq tüzülüşün sıpattağan emgegi “Qırğız tilinin morfologiyası” (1934) cana “Qırğız tilinin sintaksisi” (1936) degen oquu kitepteri carıq körgön. Biroq köp uzabay ele 1937 cıldın 1-avgustunda qaarduu repressiyanın natıycasında qamaqqa alınıp, elibiz talantuu uulunan, öz tarihında birinçi bolup professorduq naamğa tatiqtuu bolğon uluu insanınan acırayt.

Q.Tınıstanovdun qırğız tilinin tüptöddögü, andağı ayırım tüşünüktör boyunca emgegin tömöndögüdüy baalasa bolot.

Misalı, sözdü morfologiyalıq cana leksikologiyalıq obekt qatarı mindan arı sözsüz Q.Tınıstanovdun emgekterine qayrılıp, anın köz qarıştırına bir qıylı toluğuraaq toqtoluu zarıl. Antkeni uşul ubaqqı çeyin “sözgö” baa bergende T.A. Batmanov, B.M. Yunusalıyevdin emgekterine tayanıp kelgenbiz.

Albette, alardın bul problemağa tiyiştüü köz qarıştırı, casaluu iqmalarına baylanıştuu ilimiy-teyoriyalıq köz qarıştırı türkologiyada dayıma etibarğa alınıp, çoğoru baalanıp kele catat. Anday baağa bul oqumuştular sözsüz tatiqtuu. Al emi Tınıstanov bolso özünün alğaçqı oquu kitepterinde ele söz, anın tıbış, muun sostavına , casalış, özgörüş mehanizmdereine , oşoğo baylanıştuu tildik qubuluştardın içki baylanıştarı menen tüşündürül turğan qasiyetterin bayandağan eñ taq, tüşünüktüü erecelerdı iştep çıqqan. Oşonduqtan Q.Tınıstanov qırğız tilinin grammatikası cönündögü ilimdin çıñğı negizdöçüsü bolup sanalat.

Antkeni al “Ene tilibiz” (1-kitep) degen emgeginin mildetin “qırğız tilindegi tıbışardı cana söz bütüştörün tanıtqıç kitep” dep anıqtağan.

Kitep al kezdegi Ağartuu komissariyatının Bilim borboru tarabınan birinçi basqıçtağı (b.a. baştağıç) mektepter üçün oquu kitebi qatarı caqtırılğan.

Anda materiyaldar söz, süylöm, tınış (1-bölük) dep bölünüp, alardın alqağında adegende süylöm, anın söz sostavı taldanat, biroq sözdün anıqtamasın berbeyt. Andan arı muun, sızıqça (al muundardı ciktep, biri birinen acıratuu üçün qoldonulat.), tıbış cönündö tüşünük beret.

Bolğondo da muundun tüzülüş mehanizmi, anı tüzüüçü özők ündүүлör ekendigi cana al tıbış sostavı boyunca bir, eki ce bir neçe tıbıştan turaarı körsötülöt.

Oşentip Q.Tınıstanov tildik materiyaldardı calpıdan bölükçögö, anın maani berçü elementterinin mayda, öz aldınça elementterden turğan bölüktörünö qaray taldoos printsipterin cetekçilikke alğandığı körünüp turat.

Kiteptin ekinçi bölügündö avtor ene tilibizdin tıbış sostavın, alardın, ar birin tuyundurucu tamğalardı sanayt (31 tamğa, 31 tıbıştı bildiret). Al emi tıbıştar bolso ündüü cana ünsüzdörgö bölünüp, alar iç ara 8 ündüü, 6 sozulmadan turup, ı, і nin sozulma tügöylörü coqtuğun belgileyt.

Ündүүлördün coon cana içke bolup bölünüşü , coon , içkeliktin söz içinde ündöştük zañının tüzülüşün negizdeşi cönündö da aytilat. Avtor andan kiyin (III bölük) ünsüzdör cönündö bayandap, emne üçün “ünsüz” dep atalıştın sebebin ündün alqımdan qısılıp çığışına caraşa tüşündüröt. Alardın bir muunda içke ce coon ündүүлör menen birge kelişine ılayıq ayırmalanarın belgilep kelip, k, ğ, q, g ler ce coon, ce içkeler menen kelişine baylanıştuu kerbezder dep atalat deyt. Qalğandarı bolso b, c, d, l, m, n, ñ, p, r, z, s, t, y, v, h, f coon cana içke ündүүлör menen tandabay ayqalışa bergendikten tetik ünsüzdör dep atalaarın belgileyt. Andan arı ünsüzdördü cumşaq cana qatqalañdarğa bölöt. Oşondoy ele ünsüzdör sözdördün içinen alğan orundarına ılayıq sözdün ayağına kelbegenderi törçüldör (ç, d, g, ğ), al emi çetten kirgen cana seyrek kezdeşüüçü tıbışardı colbundar (h, f, v) dep atayt.

Uşulardın bardığı kiyinki izildöölördö eske alına turğan uñğunun (sözdün) baş - ayağında kelüü-kelböösünön ulam müçölırdögö da calpı münözdüü tıbıştıq özgöçölüktördü anıqtoogo

kömöktöş bolǵonduǵu bayqalat. Bul bölüm boyunça daǵı bir eskertüücü uçur -avtor al taldoolorun atayın tablitsa (anı körsötmö dep atap) menen qoştıoyt. Oşentip, mektep oqu kitepterinin materiyaldarın körgözmöülü i qma - tablitsa menen qoštoonu da alǵaç qırǵız til iliminde professor Q.Tınıstanov kirgizet.

Q.Tınıstanovdun sözdün sostavın taldoosuna kele turǵan bolsoq, anı (sözdü) senek, müçölömö dep atap, munu bolso uñǵu cana qurama söz dep ekige bölöt. Senek sözgö eken, ele, daǵı, da, eñ c.b. kirgizip, qurama sözdü uñǵu + müçödön turat deyt. Uñǵulardı bolso calqı, qoşmoq, qoş (uñǵu ce söz) dep cikteyt.

Müçölör qurandı cana ulandılarǵa bölünöt. Alardın cazuu erecelerin iştep çıǵıp, bul materiyaldar öz aldınça tablitsa menen qoştolot. Atalǵan oqu kitebinen orun alǵan andan kiyinki çoñ bölüm - "qurama sözdördün bütüshü" dep atalat da (1) calqı qurandılıu sözdördün : -çı, -çıl, -sız, -ǵan, -ça, -ma, -bas, -day, -luu, -laş, -lıq, -ǵıç, -ǵı, -ındı, -ım, -ıq, -uu, -ınçı, -eke, -ek müçölörünün cardamı menen casalışı, alardın öz ara туруqtuu, oosmo, siylıǵışma dep bölünö turǵandıǵın cana alardın tıbıstıq tıǵıylörünün (variyanttarının) payda boluu sebepterin açıp beret.¹

Qısqaşı elüü ceti betten turǵan çaqan oqu kitebi arqılıu Q.Tınıstanov qırǵız tilinin tıbıstıq cana morfologiyalıq anatomiyasına özünün ordu, çınıǵı mazmununa şaykeş anıqtama misaldar menen qoştolub, içki baylanıstarına, birin biri negizdöçü öbölǵölörünö caraşa bayandalat.

Kiyinki 30 - 40 cıl içinde tektes tilderin bardıǵında ondoǵon izildöölörgö negiz, materiyal bolǵon problemanın biri - söz, anın tüzülüş zaqonçenemderin cana aǵa baylanıstuu cönököy cana tataal sözdör maselesi. Al emi biz söz qılıp catqan oqu kitebinde avtor alardın bolünüşün, çoǵoruda körsötülgöndöy, calqı uñǵu, qoşmoq cana qoş uñǵu degen qısqa, biroq mazmuunduu bölüm adıstin köñülün özünö burat.

¹ avtorun kitepterindegi uşul bölüştürüü kiyin til iliminde payda bolǵon "alǵaçqı müçö" cana anın "tügöyü" ene tildegi müçölördün calpı sanın çıǵaruu printsipterine da tayanıç bolǵon.

Ce bolbosu, Q.Tınıstanov müçölömö söz degen tüşünökkö baylanıstuu qurandı cana ulandı bolup bölüngön müçölördün tıbıstıq zaqonçenemderinen kelip çıqqan özgöçölüktörün taldap kelip, cıyırma müçönü sanayt.

Grammatikalıq qanday ğana qubuluş bolbosun, anın mañızın, içki mehanizmin açuu maselesi - orçundu ilimiy taldoo menen ğana işke aşırilat. Oşondoy ele alardın ar birinin öz atoosu (termini) menen atalışı da grammatikalıq qubuluştardı öz ara birinen birin acıratıp tüşünüünö ceñildetet. Demek terimder sistemasının taqtıǵı ilim salaalarının ar birinin mazmununa baamdoonu qamsız qılat.

Bul çaǵınan Q.Tınıstanov qırǵız til ilimin negizdöö colunda orçundu missiyanı atqara alǵan. Atalǵan çaqan kitepte ele 50dön aşıq termin qoldonulat. Anın ar biri ilimiy tüşünüktü taq tuyuntup turat. Oşonduqtan ar birinin keleçeǵi da turuqtuu bolǵonduǵu bügünkü küngö çeyin oşol ele maanilerdi tuyuntuu üçün qoldonulup kele catışı menen dalildenip turat.

Oqu kitebindegi ilimiy maanilüü maselelerdin biri - tigi ce bu grammatikalıq qubuluştarǵa berilgen ereceler. Anday anıqtamalardan uşul kitepte ele süylöm, muun, tıbış, tamǵa, ündüü cana ünsüzdör, sozulma cana qısqa, coon cana ıçke ündüülör, ündöstük zañı, tıbış belgilerinin atalıstarı, söz casoo (söz bütüştörü dep atayt) c.b. erecelerin iştep çıqqan. Oşentip, kiyinki izildöölördö atı atalbası da Q.Tınıstanovdun coboloru, ereceleri tereñdetilgen. Al caratqan lingvistikalıq terimder deerlik eç özgörüüsüz künü bügün da alǵaçqı maanilerinde ele paydalanılıuda; al emi mektep oqu kitepterinde bolso, anın anıqtamaları da calpısınan alǵaçqı qalibında ele qaytalanıp qelgen.

"Ene tilibizdin" II kitebi (Moskva, 1931) avtor özü belgilegendey, çoǵoruda atı atalǵan I-kiteptin ulandısı. Taqtap aytqanda, bul ekinçi kitepte "sözdördün ulandılar menen müçölöçü, ulandılardın öz ara baylanıstarı müçölömö sözdördün almaşuuları, sözdördöğü eerçişüü zañı cana söz menen ündün mamilesi cönündö süylönöt"-deyt (atalǵan kitep).

Avtor qançalıq öz küçünö, bilimine işengeni menen, til maselelerinin çeyilişi, bayandalışı qançalıq qıyınçılıqqa turaarın, qıldat izildöö talap qılınarın açıq elestetip, oşonduqtan kiteptin baş sözündö minday deyt : "kitepte köp kemçilikler bar, Ezelki cana eçen

tarihiy doorlordu başınan keçirgen qırğız tilin az cıl tekşergen tacıryba menen tük kemçiliksiz bilüü degen oy başqa sıyuuğa mümkün emes”(4-bet). Misal qatarı b/p cana q/ğ “oosmo tıbıštardan” bayqalğan, oşondoy ele “uğuluşunça cazılıu” saltının cüyöösü sıyaqtuu maseleler dağı tereñ izildöönü talap qıların bekerinen eskertpegen. Q.Tınıstanovdun uşul çaqan oquu kitebinde ele ene tilibizdin negizgi grammatikalıq özgöçölüktörü sanalat: san kategoriyasının köptük cana cekelik formaları, al emi taandıq kategoriyanın körsötküçtürü “cik ulandıları” dep atalat. Andan arı cöndölüş (cöndömö müçölördün atalıštarı cana müçölörü) eñ bir ırattuu bayandalat. bolğondo da avtor “Ene tilinin” I- kitebinde söz bolğon tilibizdin tıbıştıq özgöçölüktörün cöndömö müçölördün eerçip özgörüşü arqılıu dağı bir colu ayqın çeçmelep, atın atabasa da alardın tüğöylöşüü (variant) zakonçenemderin dalildep beret. Uşul ele qatarğa “bı” müçösünün cardamı menen tüzülgön suroo tüşünügün berüüçü grammatikalıq körünüş öz aldınça caqtalış, cikteliş cana cöndölüş menen qatar suroo ulandı dep atalat; alardı uyuşturuuçu müçölör calpısınan “atooççul ulandılar” dep atalat.

Q.Tınıstanov uşul kitebinde ele cikteliü menen caqталuu boyunça söz taptarının ayırmaçılıqtarın izildep oturup, bul eki tüşünüktün alqağında alar arqılıu münözdölüüçü grammatikalıq qubuluştardın bardıgın iyne-cibine çeyin taldayt.

Aytalıq, buyruq etişter, alardın türlörü cana casalıštarı (bular kiyin “mamile” cana “mğay” dep atalıp ketken tüşünüktör). Oşondoy ele çaq kategoriyası, anın maanı cağınan bölünüştürü cana morfologiyalıq körsötküçtürü sanalat. Etiş tutumunda turup, bütpeğön qıymıl - araketti bildirüüçü -ıp, -ay müçölörü menen münözdölüüçü grammatikalıq qubuluştı Q.Tınıstanov “bolğon çaqçıl” cana “bolor çaqçıl” dep atayt (149-150). bul grammatikalıq qubuluştardı bayandap kelip, alardın taasirine duuşarlanğan müçölömö sözdördü “atooçtor” cana “etişter” dep eki çoñ topqo bölüştüröt da (158) alar iç ara zat, san, sin, at atooçtor, tuurandı sözdör dep, qırğız til iliminde birinçi colu beş söz türkümü atalıp, alardın leksika-grammatikalıq özgöçölüktörü, içki bölünüştürü, alarğa tiyeşelüü müçölörü c.b. bayandalat.

Uşul ele kiteptin ayaq cağında avtor oqşoş sözdördün maanilerin ayırmaloodo intonatsiyanın roluna (demek fonologiyalıq

faqtorlardun söz casooçu rolun körsötüü üçün) köñül burup, anı “ıqcam, kötörünkü ün” cana “melüün ün” dep ayırmalağan (203). Oşondoy ele, avtor bul kitepte uñğunun buzuluşuna (b.a. fuziya maselesine) da atayın toqtolup, anın körünüştörün da sözdördögü tıbıştıq özgörüştördün (b.a. fonologiyanın) natıycasın sözdün tüzülüşündögü alğan ordu qatarı qaroo araketin casayt (208). Tilekke qarşı, bul qubuluştı ilimiy baaloo kiyinki ubaqtarğa çeyin qırğız til iliminde cetiştüü daracada önüktürülböy kelgeni ökünüçtüü. Bul qubuluştun söz casoo protsesinde alğan ordu cana özgöçölüktörü A.N.Kononov, F.A.Ganiyev, M.A. Habiçev sıyaqtuu türkologdor tarabınan belgilüü ölçömdö iştelip çığıp, ilimiy adabiyattardan orun alğandığın ayta ketişibiz kerek.

Oşentip, professor Q.Tınıstanovdun bul kitepterin baalağanda al bütündöy ene tilibizdin grammatikalıq kategoriyanın bayandooğoo arnalıp, anın “Ene tilinin” birinçi kitebi tıbış sisteması menen söz casoo mehanizmine, alardın qaracattarın çeçmelöögö bağıştalğandığı körünüp turat. Avtordun tildik tüşünüktördü ırattuu taldap çığıu maqsatın közdögöndögü bayqalat.

Oşonduqtan 1934-cılı carıq körgön “Qırğız tilinin morfologiyası” qadimki turuqtuu mektep oquu kitebinin ülgüsünö aylanat da, anda bayağı ele calpidan salaalarğa, cönököydön tataalğa ötüü printsipteri cetekçilikke alınıp, fonetika, süylöm, söz casoo (al bul kitepte “sözdün quruluşu” dep atalat).Anın alqağında uñgu cana müçö, ündöştük zañı, eerçişüü, müçö cana anın türlörü (qurandı cana ulandılar), söz türkümdörü cana alardın casaluu ıqmaları, grammatikalıq kategoriya (“ulama atooçtor”) cönündögü maseleler bayandalat. Mında birinçi colu “cik atooçtor” degen tüşünük andan arı taqtalıp, anın alqağına “taandıq atooçtor” degen tüşünük kirgizilet da, alardın cöndölüşünö özünçö tema qatarı orun berilet.

Q.Tınıstanov tildik grammatikalıq qubuluştardı andan arı detaldıştırıp, söz türkümdörünün qatarına sırdıq sözdörü qoşup (84), alardın üçünçü çoñ tobun müçölönbös sözdör dep atap (81), bulardı candooçtor, baylamtalar dep bölüştüröt.

Q.Tınıstanovdun qırğız tilinin fonetikası cana morfologiyası boyunça coğoruda atalğan oquu kitepterinde iştelip çıqqan kontsepsiyaları al repressiyalanıp ketkenden soñ, kiyinki avtorlor tarabınan bir top ele paydalanılğandığı apaçıq bayqalat (aytalıq,

Q.Bakeyev, Baqıtıbayev, Aqtanov, T.A. Batmanovdordun emgekterinen) : terminologiya boyunca, bütündöy qaytalo, tıbış sistemasın cana söz türkümdörün klassifikatsiyaloo boyunca, söz özgörtüü mehanizmderin, alardı qaracattarın bayandoo boyunca dağı uşunday tolup catqan maseleler Q.Tınistanovdun negizgi shema, köz qarastarının alqağında ele qaralışın ulantıшат.

Biroq 50 cıldardıń başında ölködö ötkörülgön til ilimi boyunca talquu qırğız til iliminin candanışına, tereñdeşine şart tüzüp, ilimiy maydanğa cañı attar qoşıldı. Ene tildin ar qaysı problemaları öz aldınça atayın izildene baştağı. Qasımın oquu kitepterindegi al köñül burup, atap ketken tildik qubuluştardıń köbü öz aldınça izildöö ob'ektisine aylandı.

Alardıń eñ irileri T.A.Batmanov tarabınan tereñdetilgen fonetika. Bul problemağa kiyin Q.Dıyqanov, eksperiment deñgeelinde T.Ahmatov, A.Orusbayev, C. Sıdıqov, C. Düyseyev c.b. tarabınan tereñdetilip izildöögö alındı.

Söz problemi B.M. Yunusaliyev tarabınan keñiri planda izildenip, al qıyła tereñ ilimiy-teoriyalıq cıyıntıq çığara aldı (kiyin bul masele C.Şüküröv, B. Orusbayeva, S. Qudaybergenov tarabınan ulantıldı). Söz türkümdörü detaldastırılıp taqtaldı (Q.Dıyqanov, S.Davletov, B.Ümötaliyeva, N.Çeçeybayeva, B.Osmonaliyeva c.b.) alardıń ayırım grammatikalıq salaaları da andan arı taqtaldı (B.Orusbayeva, A.Tursunov, S.Qudaybergenov, B.Toıçubekova c.b.).

Q.Tınistanovdun ene tildin grammatikalıq özgöçölüktörün bayandağan aqırqı emgegi "Qırğız tilinin sintaksisi" (Frunze 1936). Coğoruda biz belgilegendey, alğaçqı oquu kitepterinde ene tilibizdin süylöm tüzülüşünö qısqaça tüşünük berip turup, anan anın tıbış sistemasın qarooğö ötöt (qarañız : "Ene tilibiz" I kitep, 3-bet). Anın morfologiyasında da cazuu erecelerine baylanıştuu süylöm tüşünügünö tiyeshelüü maselelerge tiye ötköndüğün köröbüz (83-84). Al emi atayı cana keñiri planda Q.Tınistanov qırğız tilinin sintaksistik tüzülüşün tömönkü shemada beret : calpı maalimat, süylömdün türlörü cana müçölrü (baş cana ayqındooç); alardıń ar birinin mildetin atqaruuda söz türkümdörünün rolu, türlörü (calañ, cönököy, cayılma); basım, süylöm müçölrünün öz ara baylanısuu mehanizmi, süylömdün sanaq müçölrü (alardı al "terme atooçtor" dep atayt); cazuu ereceleri; baş ce ayqındooç müçöldrün ayılış ayılbastığı

boyunça alardı kemtik, öksük süylömdör dep, bulardan "qısqağan bayandooçtuu süylömdü" ayırmalayt.

Q.Tınistanovdun bul kitebinen orun alğan süylömdördün ekinçi çoñ tobu - "birikme süylöm": andan "calpılağıç" ce "ortoq ayqındooç", cönündö bayandalıp, alardıń türlörü, alardı uyuşturuuçu qaracattardan baylamtalar; qaratma söz, sırdıq söz, logikalıq basımdı bildirip turğan "çaqırıq bayandooç", "kirindi söz" degen tüşünüktör bar.¹ Bul tiptegi süylömdördön "qoşmo süylömdördü" Q.Tınistanov taptaqır ayırmalayt da, ağa baylanıştuu "baş cana bağımnıçı süylöm", alardıń alqağında "qıstırındı süylöm", bulardıń ayırım bir intonatsiya cana maanilik ayırmaçılıqtarın çağıldırğan "bayandama" cana "çeçkin türü" (kiyin bular "cay cana ileptüü süylöm" degen tüşünüktörgö tuura kelip qaldı) sunuş qılınat.

Alardıń içinde "tanaptaş süylöm", "kezmetteş süylöm", natıycalama süylöm", "şarttuu süylöm", "qayçılaş süylöm", "candamaluu süylöm" degen tipteri qaralat. Oşentip, Q.Tınistanov bul oquu kitebinde bul oquu kitebinde ene tildin qıyła diqattıq menen taldap çığıp, kiyinki izildöö, taldooloğö cıyır salıp ketken.

Kiyin belgilüü sebepter menen atı atalbay, biroq anın shemasında ene tildin sintaksis problemaları bir qıyła tereñ iştelip çıqtı (İ. Caqırov, D.Mayrıqov, M.Murataliyev, Q.Sartbayev, A.Caparov, A.İmanov, A.Tursunov, B.Toıçubekova c.b.). İzildöölördün cürüşündö Q.Tınistanov birinçi meretebe kirgizgen negizgi terminder öz atalışında uşu küngö çeyin saqtalıp kele catat. Biroq ayırmadı ğana qoldonuudan qalı ketti ce başqa terminder menen almaştırılıp qaldı (aytalıq, coğoruda sanalğan terminderden "tanaptaş süylöm", "uçurlaş süylöm" c.b.)

Uşul ele oquu kitebinde q.Tınistanov birinçi meretebe negizgi tınış belgilerinin ordun da anıqtap, alardı atap : çekit, köş çekit, ütürdüü çekit, ütürdüü sızıqça (biroq anın defis belgisinen ayırmalağan emes), ilep belgisi, suroo belgisi, tırmaqça, qaşaaça degen terminderdi kirgizgen.

Q.Tınistanovdun tört oquu kitebinen tısqarı saqtalıp qalğan başqa emgekteri da bar. Alar caqında ğana KGBnın arhivinen

¹Çındığında bul tüşünük sanaq müçölüü ele cönököy cayılma süylöm bolup esepolet.

tabılğan “desyat let borbi za noviy alfavit kirgizii” (10 may 1937) degen dokladının teksti cana “qırğız orfografiyasın tüzüü printsipteri” (orus tilinde) degen ilimiy emgegi. Bul kitepter Q.Tınıstanovdun coğoruda attarı atalıp, mazmundarı qısçaça bayandalğan tört grammatikasin qamtıyt.

1. Qırğız eli, anın intelligentteri, bolğondo da tilçi adister Q.Tınıstanovdun arbağının aldında özdörün çoñ parızqor dep esepteş kerek. Anın ene tilibizge arnalğan emgekterin basmadan çığaruu menen oşol parızıbzdı ötöo araketıbzdı iş cüzündö dalildey almaqız.
2. Q.Tınıstanovdun til cana adabiyat boyunca emgekteri öz mezgilinde latin alfavitinde carıq körgönü belgilüü. Biroq alar azır Qırğızstandağı bir da kitepqnada coq. Oşonduqtan marqum uluu oqumuştubuzdun til ilimine tiyeşelüü emgekterin oşol alğaçqı çığarılgan şrifite qayradan basıp çığarıp, keç bolso da iri kitepqana, caş oqumuştuu cana başqa qızıqqan oqurmandardın qoldoruna tiygizüü dağı bir çoñ mildetti ötögöndükkö catat.
3. Uçırdağı ekonomikalıq qıyınılıqtarğa baylanıştuu bir neçe cıldan beri işke aşıra albay cürgön maqsatıbzdıñ işke aşırılıusuna kömök körsötüp, bul kiteptin bardıq çığımdarın arqalap çığarıp bergen Türkiyalıq “Sebat” ceke mençik firmasının mümknüçülüktörü da latin alfavitine baylanıştuu bolup qaldı. Bul qırdaal da kiteptin latin alfavitinde çığarılışın şarttıdı.

Q.Tınıstanovdun grammatikaların attarı alğaçqı orfografiyası da murdağı qalıbında saqtaldı. Biroq kitep Türkiyadan çığarılgandıqtan avtordun kitepterinin grafikası azırqı türk alfavitinin özgöçölüktörünö ilayıqtastırılıp, kee bir tamğalardı özgörtüügö tuura keldi. Bul cönündö oqurmandarğa atayın eskerte ketüünü tuura taptıq.

Eñ aqırında marqum Q.Tınıstanovdun til ilimine tiyeşelüü murastarın qayradan basmadan çığartuuğa cardam körsötköndüğü üçün Qırğız Respublikasının prezidenti Asqar Aqayevge irazıçılık bildirebiz. Oşondoy ele qırğız qoomçuluğunun atınan Türkiyalıq ceke mençik “Sebat” firmasına da iraqmat aytabız.

Q.Tınıstanovdun kitepterin basmağa dayardoo işine aktivdüü qatışqandığı üçün filologiya ilimderinin kandidatu Sağaalı Sıdıqovğö da iraqmat.

Akademik B.Oruzbayeva

09.02.1994

soz. süylöm. tınış.

bayqoo

1

el egindi alıb büttü. çöp qoroogo cıynaldı. malçılar qoyun qırqa baştadı. dıyqandar oor qızmatların bütürdü. küzdün ömürü ayaqtadı. baldar mektebke cıynalışıb, sabaq oquy baştadı.

qozubay da, cumuştan boşob, mektebke ketti. Mekteb ayıldan ıraaq ele. qozubay, mektebke abdan ornuqqandan kiyin, atasına qat cazdı.

aytayın degen oyun cazıb bolğon sayın, qozubay sözünün ayağına tınış belgilerin qoyo berdi. qozubaydın cazğan qatı tömönkü:

“qadırdıu atama.

mektebke kirdim, oquubuz caqşı. mektebtin içi taza. qarınım tog. mektebten kitem aldım. tamaqtı da mekteb beret. meni sağınbay cata ber. kök qunanımdı semirtib qoy, cazda suğatqa minem.

balañ :qozubay “.

suroolor cana gızmatlar:

1) “mektebke kirdim” degende eçe söz bar ? “mektebke” degende eçe söz ?

2) “mektebke kirdim” degen sözdön kiyin qozubay emine üçün tınış (.) qoydu ?

3) “kirdim” degen sözgö cetbey tınuuğa bolobu ?

4) “ mektebke kirdim “ degen sözdön kiyin tınlastan, “mektebke kirdim oquubuz caqşı “ deb, barın aralaştırıb, çoğuu süylöşkö bolobu?

5) “toq” degen sözdü aytbastan, “qarınım” deb ele tınsaq, “ qarınım toq “ degende tüşünüktüü bolobu? emine üçün?

qorutundu

1) oyloğon bir oyubuzdu aytıb toqtosoq, anı “süylöm” deybiz , maselen : “oquubuz caqşı” bir süylöm. “ oquubuz caqşı. mektebtin içi taza”. Mında eki süylöm.

2) bir süylömdü aytıb tınğandan kiyin, anı bilgizüü üçün, eñ kiyinki sözdün ayağına tınış belgisin (.) qoyobuz.tınış belgisin, qısqartıb, “tınış” deb qoldonobuz.

3) ar bir süylömdün içinde bir tob söz bolot. maselen: “mektebke kirdim” degen süylömdö eki söz bar. birinçi söz “mektebke”, ekinçi söz “kirdim”. “mektebtin içi taza” degen süylömdö üç söz bar.

bayqoo

2

öktöbür mayramı

öktöbür mayramı caqın qaldı. bizder öktöbür mayramın qarşı almaq bolduq. mektebtin qoroosun tazaladıq. mektebtin için qızıl qağazdar menen qoozdoduk. öktöbür mayramına arınab süröttör saldıq. özgörüş ırların cattadık. özgörüş mayramına arınab celek casadık. mayram küñü ır ırdab el cıynalğan maydanğa çıtıqqa caşasın piyenerler deb el bizdi alqıştadı.

qızmatlar :

1) çoğoruda cazılğan sözdördün süylömdörün acıratqıla. öktöbür mayramı tuuraluu cazılğan sözdördün barın qağazğa köçürüb, ar bir süylömdön soñ tınış qoyğula.

2) ar süylömdün içindegi sözdörün acıratqıla. ar sözdün astın sızıb qoyğula.

3) ata-ene, qurdaştarğa qat cazğıla. cazğan qatınardağı ar bir süylömdün astın sızıb belgilegile, ar süylömdün ayağına tınış qoyğula.

4) süylömdördün içindegi sözdördü acıratqıla, ar bir sözdün astın eki qatar sızıb qoyğula.

muun. sızıqça. tınış.

bayqoo

1

caz.

aq kepinden qutulub, cer güldödü, caynadı, orğub, mönküb, qutunub, suu qabtadı say-saydı.

653734

çımın, çirkey çeendegi
 uçub çıqtı ızıldab.
 barında caz emgegi,
 işke kirdi bıcıldab.
 arıq-toruq qıştağı
 arañ çıqqan qıltıldab,
 daaqı cünün taştadı,
 dañ salışib cıltıldab.
 can-canıbar köböyüb,
 calpı cayıq töldödü.
 eldin beyli keñeyib,
 ayran, cuurat köldödü.
 barına da dem kirgen,
 barı mayram, barı maz.
 calpısına can bergen
 carqırağan suluu caz!

qızmatlar cana suroolor:

- 1) bul ırdı küügö salıp, sozub ırdağıla.
- 2) ırdın ar bir colun, küügö salıp, bölüb-bölüb, sozub ırdağıla. ırdın ar bir colu eçe bölünüb sozular eken, barmağınar menen sanağıla.
- 3) ırdın ar bir colu eçe bölünüb sozulat eken?
- 4) ırdın birinçi colu eçe bölünüb sozuldu?
- 5) ırdın birinçi colunda “a”, “e”, “i”, “u” tıbış tamğalarından eçöö bar? ırdın birinçi colu eçe bölünüb sozuldu ele?
- 6) ırdın ekinçi colunda “e”, “ü”, “ö”, “a”, “i” tıbış tamğaları eçöö?
- 7) ırdın üçünçü colunda “o”, “u”, “ö”, “ü” tıbış tamğalarından eçöö bar? ırdın üçünçü colu eçe bölünüb sozuldu ele?
- 8) ırdın ar colunda eçe sözdön bar? acıratqıla.
- 9) ar sözdün içinde “a”, “o”, “ö”, “u”, “ü”, “i”, “i”, “e” tamğalarından barbı?
- 10) ırdın birinçi colundağı “aq” degen söz bölünüb sozuldubı? “aq” degen sözdö “a”, “o”, “ö”, “u”, “ü”, “i”, “i”, “e” tamğalarından barbı? “gutulub” degen sözdö bul körsötülgön tamğalardan eçöö bar?

11) “aq” degen sözdö “a” tamğasından başqa eçe tamğa bar? acıratqıla.

qorutundu

1) qay bir söz bölünüb sozulbayt. qay bir söz bir qançağa bölünüb sozulat. Maselen: “aq” degen söz bölünüb sozulbayt. “kepin” degen ekige bölünüb sozulub turat (ke-pin). “kependen” degen söz üçkө bölünüb (ke-pin-den) sozulub turat.

2) sözdün sozulub bölüngönün “muun” deb ataybız. Maselen: “aq” degen söz bir ele sozulat, anı bir muunduu söz deybız. “kepin” eki bölünüb sozulat, anı eki muunduu söz deybız. “kependen” degen söz üç bölünüb sozulat, anı üç muunduu söz deybız. bir muundan artıq sözdördü köb muunduu sözdör deb da ataybız.

3) eçe muunduu söz ekenin bilüügö oñoy. ar bir muundun içinde “a”, “o”, “ö”, “u”, “ü”, “i”, “i”, “e” tıbış tamğalarından bolboy goyboyt. bir sözdün içinde bul segiz tıbıştan gança bolso, söz oşonçoluqqa bölünöt, söz içinde oşonçoluq muun bolot. maselen: “aq” degen sözdö bir “a” bar, “kepin” degen sözdö bir “e”, bir “i” bar. ırdın ar sabında coğoruda ayılğan segiz tıbıştan gança bolso, ırdın ar sabı oşonçuluk muundan quralğan bolot. coğorqu ırdın ar sabında ayılğan segiz tıbıştan cetiden bar, ırdın ar sabı ceti muundan quralğan.

4) ar muun bir tıbış, ce biñ neçe tıbıştan guralat maselen: “aq” degen sözdö eki tamğa bar, eki tamğa eki tıbış bar ekenin körsötöt: birinçi tıbış “a” ekinçi tıbış “q”. “eki” degen sözdö eki muun, üç tıbış (e,k,i) bar: birinçi muun “e” ekinçi muun “ki” (e-ki).

5) sözdü muunğa bölgöndö ortosuna sızıqça (-) qoyobuz. qat cazıb catqanda, qağazdın ayağına köb muunduu sözdün barı batbay qalsa, batbay qalğan muundun orduna sızıqça (-) qoyub, batbay qalğan muundardı qağazdın başqı coluna taşib çığabız. sözdün muundarın taşığanda qoyğon sızıqçanı “taşımал” dep da ataybız.

bayqoo

2

böbök termetkende.

aldey, aldey böbögüm,
açuulanba, ıylaba!
arqa süyöö cölögüm,
abakeñdi qıynaba!

enem bayquş eginde
eki emçeği zırqırab,
egin tüşbös teginge,
emgeksizge çoq tamaq!

aldey, aldey böbök can,
açuulanba, qur ıylab?
enem keler qız mattan
emçeğine süt cıynab.

açqalıqtı unutub,
aq mamaña toyorsun,
ayday külp culqunub,
açuuluqtı qoyorsun.

enem üygö kelgiçe,
ebke salıb keregın,
aq mamasın bergiçe,
comoq aytıb bereyin:

al, "comoğum, comoğum!"
aq böbögüm uğub tur,
"corğo qara torpoğum"
comoq başı bilib tur!

qoyçu, comoq qurusun,
anı süylöb turbaylı.
comoq çınbı, kim bilsin,
ümüt ırın ırdaylı.

"cazıbas caş tilegi
asıl bolot" - degen bar.
çındab surab tileyli,
sooron böpöm, qulaq sal!

sen da borbuy kötörsön,
caşın tolub torolub.
mekteb qaray cönölsön,
aq cılanday tolğonub.

can cıqqanča calıqbay,
ilim colun añdısaq.
añqab catqan çabaqtay
el suusunun qandırsaq.

ay cıldızday tizilgen
alıs, conğo qol sozsoq.
azab çekken, ezilgen
elibizge qul bolsoq!

aldey, aldey böbögüm,
aldey, aldey qırğıyek!
uqtay qoyçu, öbögüm,
çarıq ümüt, caş tilek!

qız mattar:

- 1) ırdın ar colu eçe muundan quralğan eken, tabqıla.
- 2) ırdın ar colunda eçe söz bar eken, acıratqıla.
- 3) ar sözdü muunğa bölğülö, muun aralarına sızıqça qoyğula.
- 4) ar muundun içinde eçeden tıbış bar eken, tabqıla.
- 5) kitebterden başqa ırlardı köçürüb cazğıla, muundarın açıratqıla. qağazıñardın çetine batbay qalğan köb muunduu söz bolso, taşımал менен al batbay qalğan muundardı qağazdın başqı coluna çığarğıla.

qırğız tilindegi tıbıştar cana alardın tamğaları

qırğız tilinde 31 tıbış bar, 31 tıbıştın 31 tamğası bar. al tamğalar tömönkölör: **a, b, c, ç, d, e, k, g, q, ğ, ı, i, l, m, n, ñ, o, ö, p, r, s, ş, t, u, ü, y, v, x, h, f.**

tıbıştar ündüü cana ünsüz bolub, ekige bölünöt, ündüü tıbıştar da, ünsüz tıbıştar da öz ara bir qançağa bölünüşöt. tıbıştardın öz ara bölünüştörü körsötmö menen körgözülğön. (birinçi körsötmögö qara)

1. ündü tıbıstar, alardın özgörüştürü cana bölünüştürü.

bayqoo

1

kün battı. cıldız toldu. cañıl coldo. tartuuğa dayardağan cebe goldo. bir uqmuş baştaçuuday ars - ars ürüb, ker tayğan birge çıqtı sapar colgo. eeligib mingen azoo kele catti. burulbay, dir - dir qağıb oñgo, solgo. qol talıb, tizgin boşob qalğan kezde, canğan ot, car aldınan kördü oşondo.

(“cañıl mırza” dan.)

qızmtar çana suroolor:

- 1) irdin ar sabındağı sözdörün muunğa acıratqıla.
- 2) “goldo” degen söz menen “azoo” degen sözdü muunğa bölgülö “goldo” degen söz eçe muun? “azoo” eç muun? “do” degen muundun “zoo” degen muundan ayırması barbi? qaysınısı sozulub uğulat?
- 3) “toldu” degen sözdün ayaqqı “tuu” muununun ayırması barbi? qaysınısı uzun sozulub uğulat?
- 4) “celigib” degen söz menen “erigib” degen sözdör eçe muundan quralğan? eki sözdün birinçi muundarı birdey uğulabı? qaysınısı sozulub uğulat?

bayqoo

2

qaqsaaldın aq çiyinde qalıñ maydan, burqurab, kötörlögön asmanğa çañ. baatırlar, bölüb alıb, köb çılqını, uzatıb, elden oolaq colgo salğan. tireşib, eki caqtan qol betteşib, qayrılıb, salğılaşqan, alban - alban. köründü köb içinde cañıl mırza caa tartıb kele catqan caydaq atçan.

(“cañıl mırza” dan)

qızmtar çana suroolor:

- 1) “qaqsaaldın” degen sözdü eçe muun? “baatırlar” degen sözdö eçe muun? acıratqıla.
- 2) “qaqsaaldın” degen sözdögü birinçi muun (qaq-) menen ekinçi muun (-şaal) birdey uğulabı? qaysınısı sozulub uğulat?

3) “caa” degen söz eçe muun? “caa” degen söz menen “baatırlar” degen sözdün birinçi muunu (baa-) oqşoş uğulabı? acıratqıla.

qorutundu

1) a, o, ö, u, ü, l, i, e tıbıstarın “ündü tıbıstar” deb ataybız. bulardın minday atalğandığı: bul tıbıstardı ayqtanıbizda tamağıbizdan cel, qısilbay, keñiri çığat, tıbıstardıñ başın qurab, qulaqqa sözdü uğuza turğan uşu 8 tıbış. bir sözdün içinde qançalıq ündü tıbış bolso, söz içinde oşonçoluoq muun bolot.

2) Ündü tıbıstardan a, o, ö, u, ü, l, i, e tıbıstarı qay bir sözdö, qay bir muunda sozulub aytilat. minday sozulub uğulğan cerde qatarınan eki tamğadan cazabız. qatarınan cazılğan eki ündü tamğa eki muun emes, bir ğana muundun orduna cüröt. Maselen: caa, too, töö, uu, tuu, küü, ee, bee.

bul altı tıbıştı, keyde sozulub aytila turğandıqtan, “sozulma ündüülör” deb da ataybız.

3) ündü tıbıstardıñ içinen l, i tıbıstarı sozulub aytilbayt oşonduqtan bulardı “qocoqoy ündüülör” deb da qoldonobuz.

bayqoo

3

- 1) qoyçu qoydu urdu. qoyçuğa tayğan ürdü. qoyçular uurunı tuydu. qoyçular tor tüydü.
- 2) oroqçu oroq ordu. ormoqoy qamçı ördü.
- 3) qarınırın irımı caman, suunun irımı caman.

qızmtar çana suroolor:

1) “urdu” degen söz menen “ürdü” degen sözdü muunğa bölgülö, eki sözdün birinçi muundarı qulaqqa oqşoş uğulabı? qanday ayırması bar? qaysı sözdün birinçi muunu coon, qaysı sözdün birinçi muunu içke uğulat? qaysı söz bütkül boydon coon, qaysı söz bütkül boydon iç ke uğulat? qaysı söz bütkül boydon coon, qaysı söz bütkül boydon içke uğulat? acıratqıla.

2) “ordu” degen söz menen “ördü” degen sözdördü muunğa bölgülö muundarı qanday uğulat? salıtırğıla. “ordu” degen söz coon uğulabı, “ördü” degen söz coon uğulabı? qaysı söz içke? tabqıla.

3) “irimi” degen söz menen “irimi” degen sözdördün qulaqqa qanday ayırması bar? tabqıla.

qorutundu

1) qırğız tilinde qay bir sözdör ilğıy coon, qay bir sözdör ilğıy içke aytilat. maselen : “ordu” degen söz içke aytilat da, içke uğulat.

2) ündüü tıbıštardın içke aytilib, içke sözdörgö qatışa turğandarı ö, ü, i, e tıbıštarı. “içke üdüülör” deb, coon aytilib, coon sözdörgö qatışa turğan ündüülördü “coon ündüülör” deb ataybız.

3) söz coon bolso, anın içindegi tıbıštarnın barı coon, söz içke bolso, anın içindegi tıbıštarnın barı teñ içke bolub aytilat. sözdün baştan ayaq ce coon, ce içke bolub aytilğanın “ündöštük zanı” deybız.

bayqoo

4

qış.

ızğar menen üškürüb,
cetib keldi qarı qış,
candıqtan qan böksörüb,
qaltıldadı, ketti küç.

bay çeçekey caynağan,
öldü, soldu, ayttı “qoş!”
cazday bizge sayrağan
otor ketti kelgen quş.

tegiz kepin orondı :

toqoy da appaq, too da appaq.

suu betine muz toñdu :

tereñ ketti aq çabaq.

qardan butaq qayışıb,
qaçıradı, ıyladı.
küç bere albay mayışıb,
ölüm ırın ırdadı.

maymaq ayuu, dardaqtap
cazdı cazday toyloğan,
soğonçoğun quçaqtap,
alda qaçan soyloğan.

calğız ayılda qaralab,
cutab keldi mal qolgo.
uuru, bürü sağalab,
kirib keldi qoroogo.

qaçan ketet qarı qış,
qaçan güldör caynaşat ?
otor ketken paqun quş
qaçan kelib sayraşat ?

qızmtar cana suroolor :

1) ırdın muundarin acıratqıla, ır qança muundan quralğan eken?

2) ırdın qança muundan quralğandığın oñoy bilüü için ırdın ar sabındağı ündüü tıbıštardı, astın sızıb, sanay qoyğula.

3) sozulma ündüülördün astın sızıb körsötkülö. qocoğoy ündüülördü tabqıla.

4) ırdın içindegi coon ündüülör menen içke ündüülördün astın sızıb, ar qaysısın ayırıqça körsötkülö.

5) içke ündüülör qaysılar ele, coon ündüülör qaysılar ele? sanağıla. e, ü tıbıštarı coon ündüülörgö catabı, içke ündüülörgö catabı?

cayqı talaa.

qubulub, kök-caşılduu cayqı talaa
suu ağat toolorunan, bolub salaa,
bir cıldı alda neçe türgö bölgön,
cigitter tabıyattı oylob qara!

körgöndö cayqı talaa -caşıl cibek,
caynatıb, keñ tabıyat bergen tilek.
talaanın cayqı türün esiñe alsañ,
dayraday şamal soqqon, tolquyt cürök.
üstünö, qırqa tartıb, qonğon eli,
burqurab, qoñur salqın soqqon celi.
qançalıq muñğa batıb tursañ dağı,
coğolot bul ubaqta köñül çeri.

iygen,

cel bolso, kök caşıl çöb başın

kelindey sıpakerdik kiymin kiygen.
eziltib, qubandırıp can bütköndü,
kezi uşu tabiyatın ençi tiygen.
üstünön türdüü ösümdük orun alğan,
türdönüb, qızıl ala borum alğan.

cay ötüb, qış kelerdin qamın oylob,
diyqandar kee cerine egin salğan.

talaanın caydın künkü türü qanday,
carqırab, qızıl-tazıl gülü qanday?
epildeb, cürüb tursa, erke celi,
adamğa cırğal bergen künü qanday?

keçinde, munardanıb, künü batqan,
qubultub, cer cüzünö nurun çaçqan.
cibekbi, alda nemne, cayqı talaa,
sergitib, can bütköndün köönün açqan!

qubulub, münöt sayın turat türü,
carqırab başayıday, çıqqan gülü.
ızıldab, qurt-qumursqa, çımın-çirkey,
cañırat sayrab turğan quştun ünü.

qız mattar : sözdördü, söz içindegi muundardı, muun içindegi tıbıştardı acıratqıla.

II. ünsüz tıbıştar. alardın özgörüştörü cana bölünüştörü.

1) **b, c, ç, d, k, l, m, n, ñ, p, r, s, ş, t, z, y, v, x, h, f** tıbıştarın aytqanımızda tamağımızdan cel tışqa keñiri çığa albayt. oşonduqtan bul 23 tıbıştı sozub ayta albayız. sozulub aytılbağandıqtan bul tıbıştardı “**ünsüz tıbıştar**” deb atayız.

2) ünsüz tıbıştar özdörtünçö muun casay alışbayt. muun içinde söz içinde ünsüz tıbıştar ündüü tıbıştardın cardamı menen ğana aytılta.

cazğı tañda.

ağarıb, nurduu attı tañ,
ar-bir canğa şattuu tañ.
muzıykedey zuulatıb,
moldo torğoy saldı an.
qorğuşunday köykölüb,

“tur” deb qabar bergensib,
tobuş çığat turnadan.
qoş aytışıb tün menen,
köldö baqa çardağan.
taarınıb tañğa, basılğan,

termetildi, cırğab can.
erkelenib, cel arğı
çöbtün başın ırğağan.
tunuq bulaq şıldırayt,
sırın aytıb, cılğadan.
buruqsuğan atır cıt
tegerekti çulğağan.
tañşığan baqta bulbulu,
bir basılıb, tınbağan,
baq-daraqtar, şuuldab,
tañ küüsünö ırdağan.

qız mattar :

1) ırdın muundarın acıratqıla.

2) ırdın ar sabında eçeden ündüü tıbış, eçeden ünsüz tıbış bar eken, tabqıla.

bayqoo

2

cañılta qandıq qurğan taq bolboğon.
andayğa özü dağı qol sozboğon.
caralğan candan özgö bir münözdüü,
beş kündük ömür colun başqa oyloğon.
kiyiniş, er kiyimin, çaçın tıyüb
cürgön soñ, “mirza” üegen el at qoyğon.
kesibi : bürküt salıb, it ağıtıb,
caa tartıb, oyun oynob, toy toyloğon.
qızıqtıq quçağında oynob külğön,
ömürdön al qaparsız, ötkön kündön.
qablandı qamab qoysoñ qan eter ele,
keñdikte, too, toqoydo erkin cürgön?
ömürdün bir münötü cılday bolub,
küü menen ötbösbü ele küñgüröngön?
qapasta qablan canın qıynabaybı,
çaqırıp, too, toqoyu ösüp sngön!

(“cañıl mirzadan”)

qızmttar cana suroolor :

1) 2-irdin ayaqqı uyqaşqan sözdörün qağazğa köçürüb cazğıla. ar sözdü muunğa bölgülö, uyqaşqan sözdör coon sözdörbü, içkebi? bayqağıla.

2) ar bir uyqaşqan sözdördün içinde “ğ” tıbışı barbı? “qovğon” degen söz içkebi, coonbu? bul sözdün içindegi “q” menen “ğ” tıbışı coon uğulabı, içkebi?

3) 3-irdin ayaqqı uyqaşqan sözdörün qağazğa köçürüb cazğıla. ar sözdü muunğa bölgülö. uyqaşqan sözdör ilğiy içkebi, ce ilğiy coonbu? bayqağıla.

4) uyqaş sözdördün içinde “k” menen “g” tıbıştarı qalbay kezigebi?

5) “qovğon” degen söz menen “külgön” degen sözdün muundarin sanağıla. bul eki sözdün muundarı birdey uğulabı, qaysı söz içke , qaysı söz coon uğulat? tabqıla.

qorutundu

1) ünsüz tıbıştardın içinen “q” menen “ğ” tıbıştarı ilğiy coon, “k” menen “g” tıbıştarı ilğiy içke uğulat. oşonduqtan “q” menen “ğ” tıbıştarı içke sözdördö eç qaçan kezikbeyt, “k” menen “g” tıbıştarı coon sözdördö uçurabayt. bul tört tıbış bir qalıbtan özgörböy ayıllğan sebebtüü, bulardı “kerbez ünsüzdör” deb ataybız.

2) q, ğ, k, g tıbıştardan başqa : b, c, ç, d, l, m, n, ñ, p, r, z, ş, t, y, v, h, f tıbıştarı birde coon, birde içke ayıtıl : içke ündüülördün cardamı menen içke sözdörgö, coon ündüülördün cardamı menen qatışa berişet. oşonduqtan bulardı “tetik ünsüzdör” deb ataybız.

3) a, o, u, i, q, ğ tıbıştarı ilğiy coon ayıla turğandıqtan, bular menen qatışqan tıbıştar da ilğiy coon ayılıb ketet. oşonduqtan bul coon tıbıştar aralaşqan sözdörgö ilğiy

içke ayıla turğan ö, ü, i, e, k, g tıbıştarı eç qaçan qatışbayt. a, o, u, i, q, ğ tamğaları aralaşib cazılğan sözdördün coon ekenin, ö, ü, i, e, k, g tamğaları aralaşib cazılğan sözdün içke ekenin sırtqı süröttörünön ele taanuğa bolot.

4) qırğız tiline çetten kirib ündöştük zañına könböy qalğan sözdör da bar. bul sözdör, köbünçö köb muundu sözdör. mınday sözdördün qaysı bir muunu coon, qaysı bir muunu içke ayıtıl. maselen

: akiyma, masköö, qarküb, viyno, vıladimir, metal.

5) çetten kirgen sözdördün cana qırğızdın öz tilindegi odoğoy sözdördün qay birlerinde “a” tıbışı bir muun içinde “k”, “g” tıbıştarı menen qoşulub ayıla beret. maelen : bak, ak, tak.

bayqoo

4

caz kündörü.

(börubay)

közündöy sarı ükünün balbıldap күн,
coğolub, basıb catqan qabqara tün.
qulaqtı es aldırbay, dobul başın
çubaşib, soğup turğan miñ türkün ün.

casanğan böksö toolor, türdönüşüb,
aq, qızıl, külgün, sarı, güldönüşüb.
celbireb, celge erkeleb, baq-daraqtar
qılmıyğan , gülün açqan bürdönüşüb.

seldelüü; tekeberdüü ıyıq toolor,
eeribes, möngü basqan zından qoolor,
eñkeyib, eñiş caqta qarab turğan,
orqoyğon asqa menen kıya zoolor.

bıtırab, salaalarda malı catqan,
körünül qırañdardan, m alçı baqqan.
açıtıb süt köörçöktü күн nuruna
qoyçuman, sızğırılıb, coorun tartqan.

teb tegiz qurt-qumursqa bicıldağan,
quşu da, basılbastan, cırıladağan.
qoş aydab, köönü tetik, azamattar
emgegin ölöñdögön, cırımadağan.

bermettey dan-ürönün çaçqan cerge,
añtarıb, emgek menen açqan cerge.
es alıb, carma cutub, memiregen

iş menen çömülgöndö qara terge.
şarqırayt, dolulanıb, özöndö suu,
candanıb, calpı turmuş bolğon uu-çuu.
erke cel, ekilentib, baq-daraqtı,
küç bergen suuğa, çuuğa qoşulub duu.

cılmayıb, bara catat kün da cılıb,
qabağın bir cıtıbay, betin burub,
qoştoşub emgek menen, tınığuuğa
qaşınıb sarı qabaqqa, ketti kirib.

qızmatlar :

- 1) içke ündüülör cana kerbez ünsüzdördün içkeleri aralaşqan sözdördü tabqıla.
- 2) q, ğ tıbışarı aralaşqan sözdördü tabqıla.
- 3) kerbez tıbıştararalaşqan sözdördün astın sızıb körsötkülö.
- 4) tetik ünsüzdördün astın sızıb körsötkülö.

bayqoo

5

tömönkü sözdördü qağazğa köçürgülö:

- 1) omor atqa basmayıl tarttı.
isaq attın noqtosun taritti.
- 2) ormoqoy salıt at mindi.
ömür salıt atçan cürdü.

qızmatlar cana suroolar :

1) astın ekiden sızıb qoyğon eki sözdü muunğa bölgülö. "tarttı" degen sözdö eçe muun, "taritti" degen sözdö eçe muun? birinçi sözdö ündüü tıbıştan eçöö? ekinçi sözdö ündüü tıbıştar eçöö? birinçi sözdün birinçi muununda qaysı tıbıştar bar, birinçi muun eçe tıbıştan quralğan? "tarttı" degen sözdün birinçi muununda r,t tıbışarı biri biri menen uruşub turabı? bul eki tıbış qanday tıbıştar? acıratqıla.

2) "salıt" degen söz menen "salıt" degen sözdün muundarın acıratqıla. birinçi sözdö eçe muun, ekinçisinde eçe muun? tabqıla. "salıt" degen sözdö eçe ündüü tıbış bar? canaşa turğan eki ünsüz, "l" menen "t" tıbışarı özdörünçö muun casay alışıba?

oyloğula.

qorutundu

1) r, l, z, m, n, ñ, y tıbışarı ündüü tıbıştardın cardamı menen bir muun içinde :

b, p, t, ç, s, ş, q, k tıbışarı menen quyuluşub aytilat. maselen : mart, dañq, çılq, qant, ayt. bul sözdör bir muunduu ğana sözdör. bul sözdördün içinde ündüü tıbıştardan birden ğana bar.

r, l, z, m, n, ñ, y tıbışarı b, p, t, ç, s, ş, q, k tıbışarı menen uruşqanda, ar ubaqta, ündüü tıbıştardan kiyyin kelet.

r, l, z, m, n, ñ, y tıbıştarın başqa b, p, t, ç, s, ş, q, k tıbışarı menen birge qubuluşub aytilğandıqtan, alardı "cumşaq ünsüzdör" deb ataybız.

2) b, p, t, ç, s, ş, q, k tıbışarı cumşaq ünsüzdördün aldına tüşüb, cana öz ara bir muunda quyuluşub uruşa alışbayt. oşonduqtan bulardı "qatqalañ ünsüzdör" deb ataybız.

3) ç, d, g, ğ tıbışarı qırğız tilinde eç qaçan söz ayağına tüşüşböyt, oşonduqtan bulardı "törçüldör" deb ataybız.

eger bul törçüldör çetten kirgen sözdördö söz ayağına tüşüb qalsa, anda bular cumşaq ünsüzdörgö canaşıb ketişet.

4) y tıbışı qırğız tilinde çetten kirgen sözdör üçün x, h, f tıbışarı odoğoy sözdör üçün cana ayrıqça söz belgileri üçün qoldonulat, oşonduqtan bulardı "colbundar" deb ataybız, bul tört tıbış minday sözdördö uçuraşat. maselen : vıladimir, vasilıy, vıyno - degen sözdördö, bah..! tattuu eken, öh..! çarçadım, öf..! açuu eken, - degen sözdördö.

bayqoo

6

turğan kez küzdün küñü sırası sarğayıb,
"öldüm" deb ösümdüğü, qanı qaçıb.
azayıb, tilsiz suular ebke kelgen
murunqu dolulanğan cardan aşıb.
ayrılıb cıluu cazdın töşögünön,
turğan kez tabıyattı qayğı basıb
kirgin suu bolboğon soñ colto qışar,
qalıñ qol kirib keldi, qatardaşıb.

bolcolduu cerge kelib qol toqtodu.
oylonub keler-keter, oñdu-soldu.
bölünüb, aqılmandar ooloq çıǵıb,
qandayça qol saluuğa keñeş boldu..
keñeşte sınçı caqqa söz oodorot:
“bolco-deb körör közüm barar coldu.
købçülük ubalina qalbaylı-deyt
qapısta beker qırıp qalıñ qoldu...

(“ canıl mırza” dan “)

qızmatlar:

- 1) cumşaq tıbıstar menen qatqalañ tıbıstar quyuluşub ayılǵan sözdördü tabqıla.
- 2) cumşaq tıbıstardın astın birden sızıp, körsötkülö.
- 3) qatqalañ tıbıstardın astın ekiden sızıp körsötkülö.
- 4) törçül tıbıstardın astın sızıp belgilegile.

söz cana söz müçölörü .

bayqoo

l

qoñur ölon, ala baş
qoy qaytarar cer eken.
qoycu, qoyun coǵotub,
qoquylaşı eb eken,
betege, şıbaq, cıltırgan
qoyǵo küctüü cem eken.

(el ırınan)

qızmatlar cana suroolor:

- 1) astın ekiden sızıp qoyǵon sözdördü muunğa bölqülö.
- 2) “qoy” eçe muun, “qoycu” eçe muun, “qoyǵo” eçe muun.
- 3) “qoycu” degen söz menen “qoyǵo” degen sözdün birinçi muundarı “qoy” degen calǵız muunduu sözgö oqşoybu? “qoycu” degen menen “qoyǵo” degen sözdün birinçi muundarı “qoy” degen sözdün maanısın tüşündüröbü?

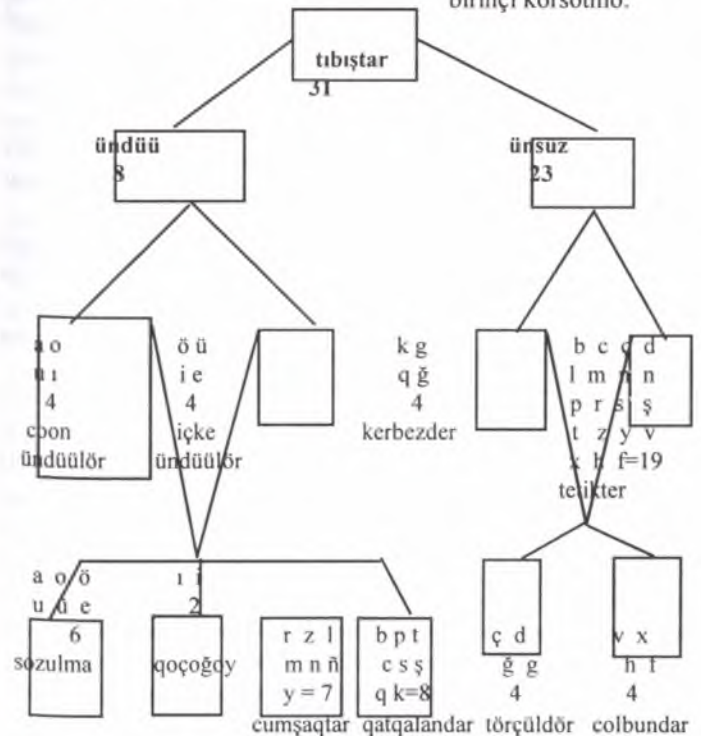
4) “qoycu” degen söz menen “qoy” degen sözdün maanısı birdeybi? “qoy” degen emine, “qoycu” degen emine?

5) “qoycu” degen sözgö oqşob, “qoyǵo” degen söz başqa maanı tüşündüröbü?

6) “qoycu” degen söz menen “qoyǵo” degen sözdün birinçi muundarı özünçö maanı, bir nersenin atın tüşündürö alabı? “qoycu” degen sözdün ekinçi muunu (- çu) özünçö maanı beret.

qırǵız tilindegi tıbıstardın bölünüştürü cana özgörüştörü.

birinçi körsötmö.

“çu” degen muundu özünçö çalgız aytsaq, bir maanı tüşünöbüzbü? “qoyğö” degen sözdün ekinçi muunu “ğö” özünçö bir maanı tüşündüröbü? oyloğula.

7) coldun ayağındağı astın birden sızıp qoyğon sözdör biri birine oqşoybu?

8) “eken” degen söz eçe muun? bul sözdün özün, başqa sözdörgö qoşboy, ceke aytsaq, bir nerse tüşünöbüzbü?

qorutundu

1) sözdör, özdörünün sırtıq türünö qaray, ekige bölünöt:

1) **müçölömö sözdör**, 2) **senek sözdör**.

2) “**müçölömö sözdör**” degenibiz, bir qalıbta ele turbay, müçölöb özgörgöndö, ayağınan özgöröt. maselen, “qoy” cana “qoyçu” degen sözdördü müçölötüb körölük:

qoy - qoyğö - qoydon - qoydu.

qoyçu - qoyçuğa - qoyçudan - qoyçunu.

“qoy” degen söz menen “qoyçu” degen söz müçölögöndö ilğiy ele öz orundarında turuştu, bulardın ayağına ilğiy başqa muundar ulandı.

3) “**senek sözdör**” deb, bir qalıbta ele müçölöböy turub alğan sözdördü aytabız. maselen : eken, ele, dağı, da, eñ cana uşularğa oqşoğondor.

4) müçölömö sözdör ekige bölünöt: 1) **uñğö söz**, 2) **qurama söz**.

bir muundun, ce bir neçe muundun cardamı menen ekinçi bir söz tuudurğan sözdü “**uñğö**” söz deybiz. uñğö sözdön quralıb bütkön sözdördü “**qurama söz**” deb ataybiz. misal üçün “qoy” degen söz menen “qoyçu” degen sözdördü tekşerib qaraylı: “qoy” degen söz dört ayaqtuu aybandın atın körsötüb turat. “qoyçu” deb qoydu baqqan kişini aytabız. al emi “qoyçu” degen sözdün ayaqqı “çu” muunun alıb taştasaq, “qoy” bolub, maldı körsötüb qaldı. “qoy” degen sözgö “çu” muundu qayta quraştırsaq, “qoyçu” degen söz tuulub qayradan kişini körsöttü. mında unğö bolub turğan söz, “qoy” degen söz. “qoy” degen söz menen “çu” degen muundan quralğan “qoyçu” degen söz “**qurama söz**”.

5) uñğö söz menen qurama sözdün müçölöb özgörgönün

“**ulama söz**” deb ataybiz. müçölömö sözdör (unğö menen qurama söz) müçölöb özgörgöndö murunqu maanılarının azışbayt. maselen : qoy - qoyğö - qoydon - qoydu.

qoyçu - qoyçuğa - qoyçudan - qoyçunu.

6) uñğö sözgö calğanıb, qurama söz tuudurğan, qurama söz menen uñğö sözgö calğanıb, ulama söz tuudurğan muundardı “**söz müçösü**” deybiz, cenildik üçün “**müçö**” deb, qısqartıb da aytabız.

7) söz müçölörü ekige bölünöt: 1) **qurandı müçö**, 2) **ulandı müçö**.

uñğö sözdörgö calğanıb qurama söz tuudurğan müçölördü, qısqartıb, “**qurandı**” deybiz, qurama söz menen uñğö sözgö (müçölömö sözdörgö) calğanıb, ulama söz tuudurğan müçönü “**ulandı**” deybiz”. bir müçönü “**qurandı**” deb atağanıbizdin sebebi : qurandı müçö bir sözgö calğanat da, calğanğan sözüün maanısın özgörtüb, ekinçi söz tuudurat. ulandı müçö calğanğan sözüün maanısın özgörtüb cıbere albayt. bul eki müçönün içki ayırması.

qurandı müçö qurandı müçönün ayağına tüşüb ulanat, qurandı müçö ulandı müçönün ayağına tüşböyt. bul sırt belgileri. maselen “çu” qurandı “qoy” degen sözgö calğanğanda qoydu “qoyçu” qılıb, maanısın özgörtüb ciberdi. “ğö” ulandı “qoyçu” degen sözgö calğanıb, “qoyçuğa” degen ulama sözdü casağanda sözdün maanısın özgörtö albadı cana “çu” qurandının ayağına barıb ulandı.

8) uñğö söz üçkö bölünöt: 1) **calqı uñğö**, 2) **qoşmoq uñğö** 3) **qoş uñğö**.

özünçö ceke turub maanı bergen sözdördü “**calqı uñğö**” deybiz. maselen at, baş, ögüz, köz, qulaq, ooz, but.

eki calqı uñğö sözdördön quralıb bütkön sözdördü “**qoşmoq uñğö**” deybiz, maselen: “ayaq” cana “qab” degen eki calqı uñğö sözdü qoşub ayttıq elek, “ayaqqab” bolub, üçünçü söz tuudurdu. “ayaq” degen söz bir buyumdun, “qab” degen söz ekinçi buyumdun atın körsötüb turdu ele, eki sözdün başın qoşub aytqanıbizda “ayaqqab” degen üçünçü buyumdun atın körsöttü. qoşmoq uñğunu, cenildik üçün, “**qoşmoq söz**” deb qoldonobuz.

qoşulbay, qatarınan qoş aytilğan sözdördü “**qoş uñğö**” deybiz. maselen: “kiyim-keçek”, “çapan - çabqıt”, “qoyçu - qolon”, “bala - baqıra”.

qoş uñğö sözdör qoşmoq sözgö oqşob, üçünçü maanlıu söz

tuudura alışbayt, maselen: “bala” degen sözğö “baqıra” degen sözdü qoşo aytıtıq elek, “bala” degen sözdün maanısinen çıqa albadı. qoş uñğu sözdü, ceñildik üçün, “qoş söz” deb aytabız. qoş sözdör qurama sözdördön da quralışat. maselen “qoyçu - qolon”,

9) qurama sözdör üçkө bölünöt : 1) **calqı qurandiluu** , 2) **qoş qurandiluu** , 3) **kөb qurandiluu**.

bir uñğu cana bir qurandıdan бүtkөн sözdördü “**calqı qurandiluu**” deybız, maselen: cılıqçı, qoyçu.

bir uñğu cana eki qurandıdan бүtkөн sözdördü “**qoş qurandiluu**” deybız, maselen: cılıqçılıq, qoyçuluq.

bir uñğu cana ekiden aşıq qurandıdan бүtkөн sözdördü “**kөb qurandiluu**” deybız, (2- körsөtmөгө qara).

10) qurandılar törtkө bölünöt: a) **turaqtuu qurandılar**, b) **ooşmo qurandılar**, c) **sıylıǵışma qurandılar**, c) **kerbez qurandılar**.

söz cana söz müçölörün cazuunun ereçeleri.

1) qurandı müçө uñğu sözdördün barına teñ qoşulub cazılat, maselen: qoyçu, cılıqçı.

2) ulandı müçө uñğu sözğö da, qurama sözğö da qoşulub cazılat. maselen: qoyǵo, qoyçuǵa.

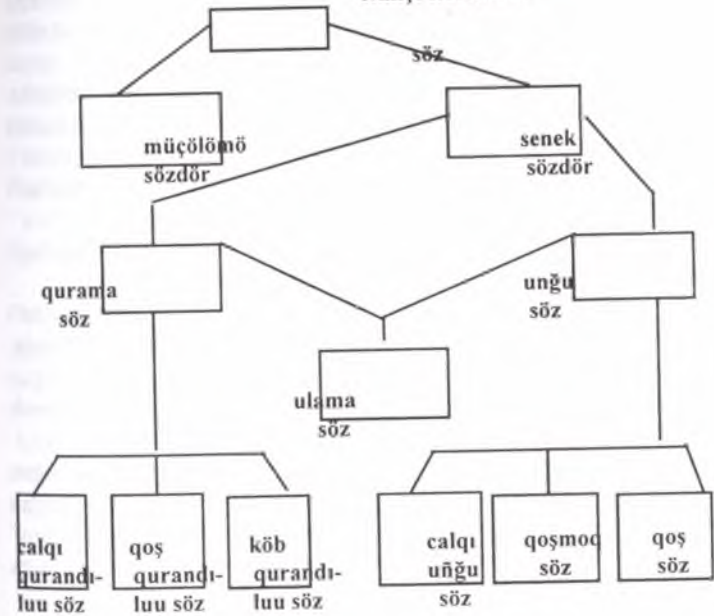
3) senek sözdör özünçө bölök cazılat.

4) qoşmoq sözdör qoşulub cazılat. maselen: ayaqqab, tabaqqab, celboo, bektaş.

5) qoş sözdör ortosunan sızıqça menen bölünüb cazılat. maselen: aqır - çikir, çapan - çabqıt, kiyim - keçek, belek - beçek.

sözdördün sırtqı bölünüştürü.

ekinçi körsөtmө

qurama sözdördün бүтüşü.

1. **calqı qurandiluu sözdör.**

a) **turaqtuu qurandılar.**

1) qurandı “çı”

bayqoo

1

- 1) cılıqçı cılıq aydadı. araçı araǵa cürdü.
- 2) oroçu oro qazdı. qutuçu qutu casadı.
- 3) bedeçi bede çabtı.
- 4) qomuzçu qomuz çerttı.
- 5) tuzaqçı tuzaq tarttı.

qızmtar cana suroolor :

1) "cılqıçı" degen söz menen "araçı" degen sözdü muunğa bölgülö. "cılqı" degen sözgö oqşob qaldıdı? "cılqıçı" degen sözdün uñgusu qaysı? "cılqı" neçe muun? neçe ündüü tıbış bar? qaysı tıbıştar? "cılqı" degen sözdün en ayaqqı tıbışı qaysı tıbış? tabqıla.

"araçı" degen sözdün uñgusu qaysı? "ara" degen sözdö ündüü tıbışardan neçdö? alar qaysılar? söz ayağı qaysı tıbış menen büttü?

2) "oroçu" degen söz menen "qutuçu" degen sözdün uñğuların tabqıla.

"oro" degen söz neçe muun? munda neçe ündüü tıbış bar? qaysılar? söz ayağı qaysı tıbış menen büttü?

3) "bedeçi" degen sözdün uñgusu qaysı? "bede" degen sözdö qaysı ündüü tıbıştar bar? qaysı tıbış menen söz ayağı büttü? tabqıla.

4) "çı" qurandı qaysı sözdörgö quraldı? "çı" qurandı quralğan sözdördün içinde ündüü tıbışardan qaysı tıbıştar bar? "çı" qurandı quralğan sözdördün ayağı qaysı tıbıştar menen büttü? bayqağıla.

"çu" qurandı qaysı sözdörgö quraldı? "çu" qurandı quralğan sözdördün içinde qaysı ündüü tıbıştar bar? "çu" qurandı quralğan uñğu sözdördün ayaqtarı qaysı tıbıştar menen büttü? tabqıla. "qutu" degen sözgö "çı" qurandını özgörtböstön qurab, "qutuçu" deb aytuuğa bolobu?

"ara" degen sözgö "çı" qurandını "çu" qılıb qurab "araçu" deb aytuuğa bolobu? aytıb qarağıla.

5) "bede" degen içke sözgö "çı" qurandını qurab aytqanıbızda "çı" qurandı emine bolub ketti? "ündöştük zanı" deb, qanday zandı aytuuğa elek?

6) "çalğınçı" degen söz menen "qomuzçu" degen sözdün uñğuların tabqıla. bul uñğulardı muunğa bölgülö "çalğın" degen sözdün ayağındağı "n" tıbışı "çı" qurandını özgörtö aldıdı?

"qomuz" degen sözdün ayağındağı "z" tıbışı "çu" qurandını özgörtö aldıdı? "qomuz" degen sözgö "çı" qurandını özgörtböy qurab aytuuğa bolobu? aytıb qarağıla.

7) "tuzaqçı" degen sözdün uñğusun tabqıla. "tuzaq" degen sözdü muunğa bölgülö: birinçi muundağı ündüü tıbış qaysı? ekinçi muunda qaysı ündüü tıbış bar? "tuzaq" degen sözdö "çı" qurandı birinçi muunğa bağındıdı, ekinçi muunğa bağındıdı? birinçi muunda

qaysı ündüü tıbış, ekinçi muunda qaysı ündüü tıbış "çı" qurandı qaysı ündüü tıbıştarğa özgörtböy quraluuçu ele? tabqıla.

qorutundu

1) uñğu sözdün muundarı ilğiy "a", ce "ı", ce "a" menen "ı" tıbıştarınan aralaş quralsa, "çı" qurandı özgörtböy quralat. maselen: cılqı - cılqıçı, saba - sabaçı, samın- samınçı.

2) uñğu sözdün muundarı ilğiy "o", ce "u", ce "o" menen "u" tıbıştarınan aralaş quralsa, "çı" qurandı ündüü tıbış özgörtüb, "çu" bolub quralat. maselen: oro-oroçu, qutu-qutuçu, qomuz-qomuzçu.

3) uñğu sözdün muundarı a, ı, o, u tıbıştarınan aralaş quralsa, "çı" qurandı eñ ayaqqı muundağı ündüü tıbışqa bağınat. maselen: qumura - qumuraçı.

4) "çı" qurandı ündöştük zañına bağınat: eger uñğu söz bütünü menen içke bolso, "çı" qurandı uñğu sözdün ayaqqı muunundağı içke ündüügö qarab, özgörö beret: uñğu sözdün ayaqqı muunu "e" ce bolboso, "ö" tıbışınan quralğan bolso, "çı" qurandı bütün boydon içkerib "çi" bolob quralat. maselen: bede - bedeçi, teri - teriçi.

uñğu sözdün ayaqqı muunu "ö" tıbışınan, ce "ü" tıbışınan quralsa, "çı" qurandı içkerib, "çü" bolub quralat, maselen: tör - törçü, bür - bürçü.

5) "çı" qurandı qoşmoq sözdün da, qoş sözdün da ayaqqı muundarına qarab quralat: qoşmoq sözdün ayaqqı muunu coon bolso, coon (çı, çu) bolub, içke bolso, içke (çı, çü) bolub quralat. maselen: tabaqqab - iabaqqabçı, celboo - celboocu. aqır-çikir - aqır-çikiçi.

6) qurandı ündüü tıbışın uñğu sözdün ayaqqı muunundağı ündüü tıbışqa qarab eerçigenin (maselen: "çı" nın "çu" bolub ketkenin) "erin küüsü" deybiz.

2.

mina bul sözdörgö "çı" qurandını, erin küüsü zañı menen ündöştük zañına salıb, qarağıla

ötük, kebcığaç, qamçı, cığaç, tülkü, qulca, kiyik, teke, börü, töö, bee, qulun, caa, aarı, uu, itelgi, tegirmen, otun, qoy, qoyon, quvañ, añ, suu, too, qıla, comoq, ır, ular, balıq, qayık, araba, bulan, qulan, qırğool, qaraq, ariq-toruq, qatın-qalaç, ulan-uşaq, qoşoq, kögön, cele,

betege, darım, darı, cartıq, car, buuday.

3.

tömönkü sözdördün qaysısı tuura, qaysısı qataa cazılğan, tabqıla, erin küüsü menen ündöştük zañına tuura cazılbağan sözdördü öñdob cazğıla:

cılqıcu, qoycu, tööçü, itelgiçü, qomuzcu, qıyaqçı, bedecü, teriçi, qançu, añçu, qabqacu, temirçü, taqacu, mayçu, tamırçu, arpaçı, tööçü, sayatçu, torçı, börüçü, çöbçu, çöyçökçi, çöyçökqabçü, qundaqçı.

2) qurandı “çil”

bayqoo

1

- 1) öcör calaçıl, caman caatçıl.
- 2) qarı ırımçıl, balıq irimçil.
- 3) qalıs teñçil, külük terçil.
- 4) sanaası coq uyquçul, aqılı coq külküçül.
- 5) teke tooçul, çımın tööçül, qoyon qoñulçul.
- 6) estüü köbçül. eselek tuuğançıl.

qız mattar cana suroolar:

1) “çil” qurandı quralğan sözdördün muundarı qaysı ündüülördön quralğan (calaçıl, caatçıl, ırımçıl degen sözdördün unğuların tekşergile)

2) “çil” qurandı erin küüsünö qarab özgördübü? uyquçul, tooçul degen sözdördü tekşergile. bul sözdördün ayaqtarı qaysı ündüülör menen bütken? tabqıla.

3) qurandı “çil” nelikten “çil” boldu? irimçil, teñçil, terçil degen sözdördü bayqağıla. “çul” nelikten “çül” boldu? külküçül, tööçül degen sözdördü bayqağıla. qurandıdağı coon tıbıštardın içke tıbıštara aylanıp ketkenin emine zañ deybiz? oylonğula.

4) qurandı “çil” unğü sözdün qay muundağı ündüü tıbışqa bağınat eken? “tuuğançıl” degen sözdün unğusun tabqıla, unğunun muundarıdağı ündüü tıbıštardı tekşergile.

5) qurandıdağı ündüü tıbıştın unğü sözdün ayaqqı muunundağı ündüü tıbışqa qarab özgörgönün emine deybiz? “erin küüsü” deb qanday zañdı aytabız?

2.

tömönkü sözdördö cañılış quralğan qurandılar bolso, al sözdördü qağazğa köçürüb, cañılışın tüzötkülö:

qoçoçul, çotçil, bözçil, suuçul, qurğaçul, iraaçul, unğu, çil, qoyonçul, teköörçul, tekeçil, qulcaçil, tabçil, cariçul, uraançil, elçil, cayçul, tektirçil, börüçul, coruçul, caraçıl.

3.

tömönkü sözdörgö “çil” qurandını, erin küüsünö cana ündöştük zañına bağıntıp, qurağıla:

at, qoy, qoyon, üy, ükü, uy, çükö, tarab, caat, partiya, caş, zooqo, talaa, sala, qulan, bulaq, qoñuz, öğöö, ököö, köb, kerege, kök, tegirmen, quyañ, qıyan, quuray, atcabdıq, aqır-cikir, qomuzqab, çöntök, samınqab, buuday.

qorutundu

1) unğu sözdün ayaqqı muunu “o” menen, ce “ı” menen quralsa, qurandı “çil” özgörböy quralat, maselen: cala - calaçıl, caat - caatçıl, ırım- ırımçıl.

2) unğu sözdün ayaqqı muunu “o” menen, ce “u” menen quralsa, qurandı “çil” erin küüsü zañı boyunca, özgörtüb, “çul” bolub quralat. maselen: too - tooçul, uyqu-uyquçul.

3) qurandı: “çil” unğü sözdün ayaqqı muunundağı ündüügö bağınat, maselen: tuuğan-tuuğançıl.

4) ündöştük zañı boyunca, qurandı “çil” içke sözdördö “çil” bolub özgöröt. maselen: ırım-ırımçıl, teñ-teñçil içke sözdördo “çul” qurandı “çül” bolub özgöröt, maselen: töö-tööçül, külkü-külküçül.

3) qurandı “sız”

“sız” qurandını “çil” menen “çil” qurandının zañına salıp, qurab qarağıla: bala, cılqı at, qıt, cıt, oq, oro, uuru, taruu, qaruu, mal, can, teke, kemee, mee, orun, uraan, qurğaç, suu, çuu, too, coo, töö, cöö, köl, tülkü, ecki, buğu, qulca, oruu, qısır, çöb, tob, topu, tebetey, qalpaq, olpoq, qala, boroon, caan, can, kün, kön, ön, tan, san, orun, kiyim, kiyim-keçek, ayaq-tabaq, ırım, basmayıl, qonul, bet, çıra, adır, may,

çay, taraq, ooru, aarı, çarım, cartıq, ötük, meeley,
qorutundu.

1) uñğu sözdün ayaqqı muunu "a" ce "ı" menen quralsa, qurandı "sız" özgörböy quralat, maselen: bala-balasız, tab-tabsız, cılıq-cılıqsız, cıt-cıtsız,

2) uñğu sözdün ayaqqı muunu "o" menen ce "u" menen quralsa, qurandı "süz", erin küüsü zañı boyunça özgörüb, "suz" bolub quralat. maselen: oro-orosuz, oq-oqsuz, uuru-uurusuz, qur-qursuz.

3) qurandı "sız" uñğu sözdün ayaqqı ündüügö bağınat. Maselen: taruu-taruusuz qıroo-qıroosuz, turaq-turaqsız.

4) ündöştük zañı boyunça, qurandı "sız" içke sözdördö "süz" bolub özgöröt.

maselen: mee-meesiz, teri-terisiz, iri-irisiz, içke sözdördö "suz" qurandı "süz" bolub özgöröt, maselen: töö-töösüz, kuu-kuusüz, kür-kürsüz, tür-türsüz, ör-törsüz.

4) qurandı "çan"

bayqoo

1

mına bul ülgügö salıb, tömönkü sözdörgö "çan" qurandını qurağıla.

ülgü: at-atçan, miltıq-miltıqçan, uy-uyçan, ton-tonçon, çebken-çepkençen, terdik-terdikçen, köynök-köynökçön, uy-uyçön.

caa, qab, topu, tebetej, takıja, şım, kemsel, torpoq, töö, toy, içik, ötük, suuq, ısıq, könök, köörük, üzöngü, baypaq, qalpaq, maası, kepiç, ketmen, qolkürök.

qızmtattar cana suroolor:

1) uñğu sözdün ayaqqı muunu: a, b, u tıbıştarınan quralsa, qurandı "çan" özgörötbü eken? maselen: atçan, miltıqçan, uyçan sözdörün bayqağıla.

2) ayaqqı muunu "o" menen quralğan uñğu sözdörgö quralışqanda "çan" qurandıdağı "a" tıbışı eminege aylanıb ketti? tonçon, oroqçon degen sözdördü bayqağıla.

3) ayaqqı muundarı "e" menen "i" tıbıştarınan quralğan içke sözdördö "çan" qurandı qanday bolub özgöröt eken? çebkençen, kerkiçen degen sözdördü tekşergile. ayaqqı muundarı "g" menen "u" tıbıştarınan quralğan içke sözdörgö "çon" menen "çan" qurandı

qanday özgöröt eken? köynökçön, cükçön degen sözdördü bayqağıla.

4) erin kuusunun zañı boyunça, "çan" qurandı qaysı muunğa bağındı? toqumçan degen sözdü tekşergile.

qorutundu

1) ayaqqı muunu: a, i, u tıbıştarınan birinen quralğan uñğu sözdördö "çan" qurandı özgörböyt. maselen: tay-tayçan, uy-uyçan, miltıq-miltıqçan.

2) uñğu sözdün ayaqqı muunu "o" menen quralsa, qurandı "çan" dağı "a" erin küüsünün zañı boyunça özgörüb, "çan" "çon" bolub quralat. maselen: torpoq-torpoqçon.

3) içke sözdördö "çan" qurandı "çen" bolub, "çon" qurandı "çön" bolub özgöröt maselen: kerki-kerkiçen, cebken-cebkençen, köynök-köynökçön.

4) ayaqqı muunu "y" menen quralğan içke sözdördö "çan" qurandı "çön" bolub ketet. maselen: cük-cükçön.

5) "çan" qurandı erin küüsünün zañına uñğu sözdün ayaqqı muunundağı ündüügö qarab bağınat. maselen: toqum-toqumçan.

5. qurandı "ça"

körsötülgön ülgügö salıb, tömönkü sözdörgö "ça" qurandını qurağıla ülgü: tay-tayça, tana tanaça, cıbit-cıbitça, uquruq-uquruлча, ceken-cekence, irim-irimçe, tektir-tektirçe, qolot-qolotço, kölmö-kölmöçö, üy-üyçö, kümö-kümöçö, toqum-toqumça.

körpö, qoqtu, taqta, qolot, cılğa, tumar, tekçe, könök, cetim, teskey, üstöl, betkey, kepe, tegirmen, qorum, zoo, zooqa, asqa, cıra, qıra, bet, qadaq, aşuu, qonul.

qorutundu

"çan" qurandı qanday quralsa, "ça" qurandı taq oşondoy quralat.

6. qurandı "ma"

körsötülgön ülgügö salıştırıp, tömönkü sözdörgö "ma" qurandını qurağıla, ülgü: qala-qalama, qır-qırma, bur-burma, toz-tozmo, ker-kerme, kir-kirme, süz-süzmo, kör-körmö, toqu-toquma.

çab, çal, mal, ur, soq, bür, aç, uç, at, uçur, ör, sür, çab, qura, qara, bur, suz, cügür, ter, keneş, taş, qoru, car, qur, öz, kör, körgöz,

as, tala.

qızmat: “ma” qurandı qanday quralat eken, özüñör qorutundu cazğıla.

2.

özüñör cazğan qorutunduğa cana ülgüdüğü körsötülgön sözdörgö qarab, tömönkü sözdördün cañılışın tabqıla.

sozma, buzmo, üzme, kezme, sepme, tebme, cabma, tartma, certme, tebme, ışqırmo, capırmo, tartma, sozmo, süzme, kertme, köbme, ökürme, eskerme, estetme.

qorutundu

“ca” qurandı qanday quralat, “ma” qurandı da oşondoy quralat.

7. qurandı “bas”

ülgügö salıstırıp, “bas” qurandını tömönkü sözdörgö qurağıla. ülgü: qara-qarabas ur-urbas, cıl-cılbas, toy-toybas, ter-terbes, bil-bilbes, kör-körbös, üy-üybös, qoru -qorubas.

uq, atta, tuy, cat, öt, qon, il, kir, eerçi, oylo, qayğır, at, otur, quy, soy, soyul, iyil, burul, qayrıl, toorul, soorula, solqulda.

qızmat: özüñör, qorutundu çığarğıla.

calpı qorutundu

uñgu söz menen quralışqanda erin küüsünün cana ündöştük zañı menen ğana ündüü tıbıstarı almaşınıb, ünsüz tıbıstarı öz qalibında qalğan qurandılardı “turaqtuu qurandılar” deb ataybız. turaqtuu qurandılarğa mına bul qurandılar da qoşulat: “çaaq” (taarin çaaq, erin çeeq, oron çooq), “çar” (tekeçer, buqaçar), “maq” (almaq, atmaq, ketmek, üymök) “ça” (malça satıldı, qoyço ontodu) dağı uşundaylar.

b) ooşmo qurandılar.

1) qurandı “day”

bayqoo

1

buurul attın sını.

börü tili araaday.
qurç tuyağı çaraday.
qaşqa tişi qadoodoy.

qızıl tili bülöödüy.
azuuları bolottoy.
çatqayağı qolottoy
carağanı qabıqtay
caldın üstü cabıqtay.
sekirgeni bürgöödy.
semirgeni sümböödy.
keñ soorusu ketmendey,
kebezdey bolğon kökülü,
közünö çeneb kertkendey,
cambaşının qoşqonğo
qazan assa, turğanday,
qaran qalğan tay buurul,
ürgönçtün suusun burğanday!

(semeteyden)

2.

toodon, taştan qulattı,
toodoy bolğon boqunu
tomuqtay bolğon almaken
ketseñirdin qulağına sulattı.

(el ırınan)

suroolor cana qızmatlar:

1) uñğu sözdün ayaqqı tıbışı a, l, u bolso, qurandı “day” özgörötbü eken? - balä, qarı, buğu degen sözdörgö “day” qurandını qurab qarağıla,

2) uñğu sözdün ayaqqı muunu a, l, u tıbıstırının birinen quralıb, ayağı cumşaq ünsüzdör menen bütsö, qurandı “day” özgörötbü eken? - man, qız, tuz degen sözdörgö “day” qurandını qurab körgülö.

3) uñğu sözdün ayağı “o” menen bütsö, ce uñğu sözdün ayağı cumşaq ünsüzdör menen bütüb, ayaqqı muunu “o” menen quralat, “day” qurandıdağı “a” tıbışı ordunda qalatı eken? - oro, qoroq, qoy, col degen sözdörgö “day” qurandını qurab qarağıla.

4) uñğu sözdün ayağı e, i tıbıstarı menen bütsö, ce uñğu sözdün ayağı cumşaq ünsüzdör menen bütüb, ayaqqı muunu e, i tıbıstırınan

quralsa, “day” qurandıdağı “a” qaysı tıbışqa aylanıb ketet eken? - teri, bee, bel, ter, tez, kir degen sözdörgö “day” qurandını qurab qarağıla.

5) uñğu sözdün ayağı ö, ü tıbıştarı menen bütsö, ce uñğu sözdün ayağı cumşaq ünsüzdör menen bütüb, ayaqqı muunu ö, ü tıbıştarının birinen quralsa, “day” qurandıdağı “a” tıbışı qaysı tıbışqa aylanıb ketet eken? - börü, bürgö, tür, tör, köl, küz degen sözdörgö “day” qurandını qurab körgülö.

6) uñğu sözdün ayağı muunu a, ı, u menen quralıb, ayağı qatqalañ ünsüzdör menen bütsö, “day” qurandını qurab qarağıla.

7) uñğu sözdün ayaqqı muunu o menen quralıb, ayağı qatqalañ ünsüzdör menen bütsö, “day” qurandı emine bolub ketet eken? - qolot, bolot, qonoq degen sözdörgö “day” qurandını qurab qarağıla.

8) ayağı qatqalañ ünsüzdör menen bütüb, ayaqqı muunu ç, ı tıbıştarının birinen quralğan uñğu sözdördö “day” qurandı emine bolot eken? - beket, çekit, tebkek degen sözdörgö “day” qurandını qurab qarağıla.

9) ayağı qatqalañ ünsüzdör menen bütüb, ayaqqı muunu ö, ü tıbıştarınan quralğan uñğu sözdördö “day” qurandı özgörötbü eken? ükök, ülüş, küröş degen “day” qurandını qurab qarağıla.

3.

tömönkü sözdörgö “day” qurandını qurağıla: mal, cataq, cataqçı, ata, ene, qoy, oro, caa, bor, nar, but, çot, çoqmor, ört, dart, çaqmaq, qabqan, at, çığae, terek, tektir, tektirçe, baqan, batqaq.

qorutundu

1) ayağı a, ı, u tıbıştarı menen bütök, ce ayağı cumşaq ünsüzdör menen bütüb, ayaqqı muunu a, ı, u tıbıştarınan quralğan uñğu sözgö “day” qurandı özgörölböstön quralat.

2) ayağı o menen bütök, ce ayağı cumşaq ünsüzdör menen bütüb, ayaqqı muunu o menen quralğan uñğu sözdördö “day” qurandı “doq” bolub quralat.

3) uñğu sözdün ayağı qatqalañ ünsüzdör menen bütsö, “day” qurandıdağı “d” tıbışı “t” ğa aylanıb “tay” (toy) bolub özgöröt.

4) ündöştük zañına “day” qurandı tolub bağınat: “day” “dey”

bolub, “doq” “döy” bolub, “tay” “tey” bolub, “toy” “töy” bolub quralat.

2) qurandı “luu”

bayqoo

1

- 1) caraluu kiyik cata albas.
- 2) coruluu cerde tarp qalbas.
- 3) qariluu uy ırimsız bolbos.
- 4) tooluu cer qarsız bolbos.
- 5) toqoyluu cer añsız bolbos.
- 6) beelüü kişi qımız içer.
- 7) tuura biyde tuuğan coq .
tuuganduu biyde ıyman coq.
- 8) attuu kişi cöö basbas.

suroolor cana qızmttar:

1) ayağı coon ündüülördön bütök, ce ayağı “y” tıbışı menen bütüb, ayaqqı muunu coon ündüülördön quralğan uñğu sözdördö “luu” qurandı özgörötbü “luu” qurandını qurab qarağıla.

2) ayağı içke ündüülördön bütök, ce ayağı “y” tıbışı menen bütüb, ayaqqı muunu içke ündüülördön quralğan uñğu sözdördö “luu” qurandı özgörötbü eken? bee, eçki, tülkü, ölkö, üy, böy, biy degen sözdörgö “luu” qurandını qurab qarağıla.

3) ayağı “y” tıbışınan başqa cumşaq ünsüzdör menen bütüb, ayaqqı muunu coon ündüülördön quralğan uñğu sözdör menen “luu” qurandı qanday quralışat eken? - mal, can, un, qom, qımız degen sözdörgö “luu” qurandını qurab qarağıla.

4) ayağı “y” tıbışınan başqa cumşaq ünsüzdör menen bütüb, ayaqqı muunu içke ündüülördön quralğan uñğu sözdör menen qurandı “luu” qanday” quralışat eken? - kün, miz, rez, köz, kül, köl, men degen sözdörgö “luu” qurandını qurab qarağıla.

5) ayağı qatqalañ ünsüzdör menen bütüb, ayaqqı muunu coon ündüülördön quralğan uñğu sözdörgö “luu” qurandı qanday quralat eken? - at, quş, qurç, uç, qolot, cıt degen sözdörgö “luu” qurandını

qurab qarağıla.

6) ayağı qatqalañ ünsüzdör menen bütüb, ayaqqı muunu içke ündüülördön quralğan uñğu sözdörgö “luu” qurandı qanqay quralat eken? -belek, tilek, çikit, kök, ükök, örük, köörük degen sözdörgö “luu” qurandını qurab qarağıla.

7) “luu” qurandı erin küüsünün zañına köndübü? “luu” qurandıdağı ündüü tıbıstar özgördübü? bayqagıla.

2.

tömönkü cazılğan sözdörgö “luu” qurandını qurağıla:

can, qant, bala, ata, oro, ene, ece, cöö, teke, eçki, qulca, saan, too, coo, erin, murun, qoy, say, cay, may, sab, tarp, qurt, curt, sırt, küç, qırtı, büt, öt, qıt, sın, ter, tebşi, tülkü, külkü.

qorutundu

1) ayağı coon ündüülör menen bütökön uñğu sözdördö cana ayağı “y” tıbışı menen bütüb, ayaqqı muunu coon ündüülördön quralğan uñğu sözdördö “luu” qurandı özgörböt.

2) ayağı içke ündüülör menen bütüb, uñğu sözdördö cana ayağı “y” tıbışı menen bütüb, ayaqqı muunu içke ündüülördö quralğan uñğu sözdö “luu” qurandı “lüü” bolub özgöröt.

3) ayağı “y” tıbışınan başqa cumşaq ünsüzdör menen bütüb, ayaqqı muunu coon ündüülördön quralğan uñğu sözdördö luu qurandı “duu” bolub quralat.

4) ayağı “y” tıbışınan başqa cumşaq ünsüzdör menen bütüb, ayaqqı muunu içke ündüülördön quralğan uñğu sözdördö “luu” qurandı “düü” bolub özgöröt.

5) ayağı qatqalañ ünsüzdör menen bütüb, ayaqqı muunu coon ündüülördön quralğan uñğu sözdördö “luu” qurandı “tuu” bolub özgöröt.

6) ayağı qatqalañ ünsüzdör menen bütüb, ayaqqı muunu içke ündüülördön quralğan uñğu sözdördö “luu” qurandı “tüü” bolub özgöröt.

7) “luu” qurandı erin küüsünün zañına bağınbayt.

8) qurandıdağı başqı ünsüz tıbışın uñğu söz ayağındağı ünsüz tıbışqa qaray almasınib özgörgöndüğün “oqşoşuu zanı” deb ataybız.

3) qurandı “laş”

bayqoo

1

- 1) çabul atı qaralaş.
- 2) qoñşulaş kişi - qorooloş.
- 3) aylaş qatın - mundaş.
- 4) ottoş kişi - oroqtoş.
- 5) töldöş mal - tördöş.
- 6) ebtüü cigit - ençileş.

(el maqalınan)

suroolor cana qızmatlar.

1) uñğu sözdün ayağı a, l, u tıbışarı menen bütsö, “laş” qurandı özgörötbü eken? qaralaş, cılqılaş, qoñşulaş degen sözdördü acıratqıla.

2) uñğu sözdün ayaqqı muunu a, l, u tıbışarınan quralıb, ayağı “y” tıbışı menen bütsö, “laş” qurandı özgörötbü eken? -uylaş, aylaş, sıylaş sözdörün acıratqıla.

3) uñğu sözdün ayağı o menen bütsö, qurandı “laş” özgörötbü eken? -qorooloş, qololoş sözdörün bayqagıla.

4) uñğu sözdün ayaqqı muunu o menen quralıb, ayağı “y” menen bütsö, qurandı “laş” özgörötbü eken? -qoyloş, oyloş degen sözdördü acıratqıla.

5) uñğu sözdün ayağı ö, ü tıbışarı menen bütsö, “laş” qurandı özgörötbü eken? kölmö, börü degen sözdördü “laş” qurandını qurab qarağıla.

6) ayağı “y” menen bütüb, ayqqı muunu ö, ü tıbışarınan quralğan uñğu sözgö “laş” qurandı qanday quralat eken? - üy, möröy degen sözdörgö “laş” qurandını qurab qarağıla.

7) ayağı e, i tıbışarı menen bütökön sözdörgö “laş” qurandı qanday quralat eken? ençileş, iregeleş degen sözdördü acıratqıla.

8) ayağı “y” menen bütüb, ayqqı muunu e, i tıbışarınan quralğan sözdörgö “laş” qurandı qanday quralat eken? - teyleş, iyleş

degen sözdördü bayqağıla.

9) ayağı "y" tibişinin başqa cumşaq ünsüzdör menen bütüb, ayaqqı muunu a, l, u tibiştarınan quralğan uñğu sözğö "laş" qurandı quralat eken? - maldaş, cıldaş, muñdaş sözdörün bayqağıla.

10) ayağı "y" tibişinin başqa cumşaq ünsüzdör menen bütüb, ayaqqı muunu e, i tibiştarınan quralğan uñğu sözğö "laş" qurandı quralat eken? - cer, teñ, bilim degen sözdörgö "laş" qurandını qurab qarağıla.

11) ayağı "y" tibişinin başqa cumşaq ünsüzdör menen bütüb, ayaqqı muunu o menen quralğan uñğu sözğö "laş" qurandı qanday quralat eken? - col, ton degen sözdörgö "laş" qurandını qurab qarağıla.

12) ayağı "y" tibişinin başqa cumşaq ünsüzdör menen bütüb, ayaqqı muunu ö, ü tibiştarınan quralğan uñğu sözdörgö "laş" qurandı qanday quralat eken? - töl, töz, törkün degen sözdörgö "laş" qurandını qurab qarağıla.

13) uñğu sözdün ayağı qatqalañ ünsüzdör menen bütüb, ayaqqı muunu a, l, u tibiştarınan quralsa, qurandı "laş" qanday özgöröt eken? - at, cırpıq degen sözdörgö "laş" qurandını qurab qarağıla.

14) uñğu sözdün ayağı qatqalañ ünsüzdör menen bütüb, ayaqqı muunu e, i tibiştarınan quralsa, qurandı "laş" qanday özgöröt eken? - cik, cib, çek, cet degen sözdörgö "laş" qurandını qurab qarağıla.

15) uñğu sözdün ayağı qatqalañ ünsüzdör menen bütüb, ayaqqı muunu o tibişinin quralsa, qurandı "laş" qanday özgöröt eken? ot, oroq degen sözdörgö "laş" qurandını qurab qarağıla.

16) uñğu sözdün ayağı qatqalañ ünsüzdör menen bütüb, ayaqqı muunu ö, ü tibişinin quralsa, qurandı "laş" qanday özgöröt eken? önök, ötök, köynök, ürp, ülük degen sözdörgö "laş" qurandını qurab qarağıla.

2.

tömönkü cazılğan sözdörgö "laş" qurandını qarağıla:

bür, tür, quraq, ördöş, qazan, turaq, ot, suu, ön, cün, ocoq, qara, cele, aymak, üy, oy, cayloo, catın, cataq, olut, ulut, uruq, küc, köç, talaa, ayıl, qayın, cılcı, köğön, anız, qıştoo, tür, tör, törkün, ata, ene, qonuş.

qorutundu

1) ayağı a, l, u tibişi menen bütökön, ce ayağı "y" tibişi menen bütüb, ayaqqı muunu a, l, u tibişinin quralğan uñğu sözdörgö "laş" qurandı özgörböy quralat.

2) ayağı e, i tibişi menen bütökön, ce ayağı "y" tibişi menen bütüb, ayaqqı muunu a, i tibişinin quralğan uñğu sözdörgö "laş" qurandı "leş" bolub quralat.

3) ayağı o tibişi menen bütökön, ce ayağı "y" tibişi menen bütüb, ayaqqı muunu o tibişinin quralğan uñğu sözdörgö "laş" qurandı "loş" bolub quralat.

4) ayağı ö, ü tibişi menen bütökön, ce ayağı "y" tibişi menen bütüb, ayaqqı muunu ö, ü tibişinin quralğan uñğu sözdörgö "laş" qurandı "löş" bolub quralat.

5) ayağı "y" tibişinin başqa cumşaq ünsüzdör menen bütüb, ayaqqı muunu a, l, u tibişinin quralğan uñğu sözdörgö "laş" qurandı "daş" bolub quralat.

6) ayağı "y" tibişinin başqa cumşaq ünsüzdör menen bütüb, ayaqqı muunu e, i tibişinin quralğan uñğu sözdörgö "laş" qurandı "deş" bolub quralat.

7) ayağı "y" tibişinin başqa cumşaq ünsüzdör menen bütüb, ayaqqı muunu o tibişi menen quralğan uñğu sözdörgö "laş" qurandı "doş" bolub quralat.

8) ayağı "y" tibişinin başqa cumşaq ünsüzdör menen bütüb, ayaqqı muunu ö, ü, u tibişinin quralğan uñğu sözdörgö "laş" qurandı "döş" bolub quralat.

9) ayağı qatqalañ ünsüzdör menen bütüb, ayaqqı muunu a, l, u tibişinin quralğan uñğu sözdörgö "laş" qurandı "taş" bolub quralat.

10) ayağı qatqalañ ünsüzdör menen bütüb, ayaqqı muunu e, i tibişinin quralğan uñğu sözdörgö "laş" qurandı "teş" bolub quralat.

11) ayağı qatqalañ ünsüzdör menen bütüb, ayaqqı muunu o tibişinin quralğan uñğu sözdörgö "laş" qurandı "toş" bolub quralat.

12) ayağı qatqalan ünsüzdör menen bütüb, ayaqqı muunu ö, ü tibişinin quralğan uñğu sözdörgö "laş" qurandı "töş" bolub quralat.

4) qurandı "lıq"

bayqoo

1

- 1) cardılıq canğa tınç eken, catıb içer aş bolso!
- 2) ayıldı alalıq buzat, aranı qaralıq buzat.
- 3) ırıstın aldı-den soolıq.
- 4) uuruluq tübü-qordıq.
- 5) den soolıq-çoñ baylıq
- 6) camanğa caqımdıq qılba, caqşığa catıq qılba.

(el maqalınan)

qız mattar cana suroolar:

1) ayağı a, i tıbıştarı menen bütökön, ce ayağı "y" tıbışı menen bütüb, ayaqqı muunu a, i tıbıştarınan quralğan uñğu sözge qurandı "lıq" qanday quralat eken? - bala, qarı, bay, ay, cay, sıy degen sözdörgö "lıq" qurandını qurab qarağıla.

2) ayağı o, u menen bütökön, ce ayağı "y" tıbışı menen bütüb, ayaqqı muunu o, u tıbıştarınan quralğan uñğu sözge qurandı "lıq" qanday quralat eken? - suu, too, oy, uy degen sözdörgö "lıq" qurandını qurab qarağıla.

3) ayağı e, i tıbıştarı menen bütökön, ce ayağı muunu e, i tıbıştarınan quralıb, ayağı "y" tıbışı menen bütökön uñğu sözge qurandı "lıq" qanday quralat eken? - çekı, teke, çırkey degen sözdörgö "lıq" qurandını qurab qarağıla.

4) ayağı ö, ü tıbıştarı menen bütökön, ce ayağı "y" tıbışı menen bütüb, ayaqqı muunu ö, ü tıbıştarınan quralğan sözdörgö "lıq" qurandı qanday quralat eken? - çüıy, kölökö, ülkü degen sözdörgö "lıq" qurandını qurab qarağıla.

5) ayağı "y" tıbışınan başqa cumşaq ünsüzdör menen bütüb ayaqqı muunu a, i tıbıştarınan quralğan uñğu sözdörgö "lıq" qurandı quralat eken? - mal, can, çımın degen sözdörgö "lıq" qurandını qurab qarağıla.

6) ayağı "y" tıbışınan başqa cumşaq ünsüzdör menen bütüb ayaqqı muunu e, i tıbıştarınan quralğan uñğu sözdörgen sözdörgö "lıq" qurandı qanday quralat eken? - cer, cel, bel, bir degen sözdörgö

"lıq" qurandını qurab qarağıla.

7) ayağı "y" tıbışınan başqa cumşaq ünsüzdör menen bütüb ayaqqı muunu o, u tıbıştarınan quralğan uñğu sözdörgö "lıq" qurandı qanday quralat eken? - coñduq, şumduq degen sözdördü acıratqıla.

8) ayağı "y" tıbışınan başqa cumşaq ünsüzdör menen bütüb ayaqqı muunu ö, ü tıbıştarınan quralğan uñğu sözdörgö "lıq" qurandı qanday quralat eken? - köldük, küzdük degen sözdördü acıratqıla.

9) ayağı qatqalañ ünsüzdör menen bütüb ayaqqı muunu a, i tıbıştarınan quralğan uñğu sözdörgö "lıq" qurandı qanday quralat eken? - cat, caş, baş, ıñ, sırt degen sözdördü acıratqıla.

10) ayağı qatqalañ ünsüzdör menen bütüb ayaqqı muunu e, i tıbıştarınan quralğan uñğu sözdörgö "lıq" qurandı qanday quralat eken? - sebtik, cıbtik degen sözdördü tekşergile.

11) ayağı qatqalañ ünsüzdör menen bütüb ayaqqı muunu ö, ü tıbıştarınan quralğan uñğu sözdörgö "lıq" qurandı qanday quralat eken? - köbtük, külüktük degen sözdördü tekşergile. tömönkü sözdörgö "lıq" qurandını qarağıla:

caqşı, caman, semiz, tegiz, cat, aç, may, qoroo, qorum, şum, ton, qom, kül, çay, qurut, qurt, curt, sonun, qaat, qarı, arıq, mal, külük, corgo, azoo, ooru, köörük, temir, caş.

qorutundu

1) ayağı a, i tıbıştarı menen bütökön ce ayağı "y" tıbışı menen bütüb, ayaqqı muunu a, i tıbıştarınan quralğan uñğu sözdördü "lıq" qurandı özğörböy quralat.

2) ayağı e, i tıbıştarı menen bütökön, ce ayağı "y" tıbışı menen bütüb, ayaqqı muunu e, i tıbıştarınan quralğan uñğu sözdörgö "lıq" qurandı "lik" bolub quralat.

3) ayağı o, u tıbıştarı menen bütökön, ce ayağı "y" tıbışı menen bütüb, ayaqqı muunu o, u tıbıştarınan quralğan uñğu sözdörgö "lıq" qurandı "luq" bolub quralat.

4) ayağı ö, ü tıbıştarı menen bütökön, ce ayağı "y" tıbışı menen bütüb, ayaqqı muunu ö, ü tıbıştarınan quralğan uñğu sözdörgö "lıq" qurandı "lük"

bolub quralat.

5) ayağı “y” tibişinan başqa cumşaq ünsüzdör menen bütüb ayaqqı muunu a, i tibiştarınan quralğan uñğu sözdörgö “lıq” qurandı “dıq” bolub quralat.

6) ayağı “y” tibişinan başqa cumşaq ünsüzdör menen bütüb ayaqqı muunu e, i tibiştarınan quralğan uñğu sözdörgö “lıq” qurandı “dik” bolub quralat.

7) ayağı “y” tibişinan başqa cumşaq ünsüzdör menen bütüb ayaqqı muunu o, u tibiştarınan quralğan uñğu sözdörgö “lıq” qurandı “duq” bolub quralat.

8) ayağı “y” tibişinan başqa cumşaq ünsüzdör menen bütüb ayaqqı muunu ö, ü tibiştarınan quralğan uñğu sözdörgö “lıq” qurandı “dük” bolub quralat.

9) ayağı qatqalañ ünsüzdör menen bütüb ayaqqı muunu a, i tibiştarınan quralğan uñğu sözdörgö “lıq” qurandı “tıq” bolub quralat.

10) ayağı qatqalañ ünsüzdör menen bütüb ayaqqı muunu e, i tibiştarınan quralğan uñğu sözdörgö “lıq” qurandı “tik” bolub quralat.

11) ayağı qatqalañ lıq ünsüzdör menen bütüb ayaqqı muunu o, u tibiştarınan quralğan uñğu sözdörgö “lıq” qurandı “tuq” bolub quralat.

12) ayağı qatqalañ ünsüzdör menen bütüb ayaqqı muunu ö, ü tibiştarınan quralğan uñğu sözdörgö “lıq” qurandı “tük” bolub quralat.

5) qurandı “ğic” bayqoo 1

sanağic, taşığic, oroğuc, qoruğuc, çalğic, açqic, uçquç, qoşquç, ergigic, tergegic, töönögüc, ürgüc, örgüc, kergic, iligic, tebkic, tübküc, köbküc.

qızmatlar cana suroolar:

1) cazılğan sözdördün uñğuların acıratqıla, qurandıların bir

bölüb cazğıla.

2) uñğu sözdün ayağı a, i tibiştarınan bolso, ce uñğu söz cumşaq ünsüzdör menen bütüb, anın ayaqqı muunu a, i tibiştarınan quralsa, qurandı “ğic” özgörötbü eken? - sanağic, taşığic, sayğic, qırğic degen sözdördü bayqağıla.

3) uñğu sözdün ayağı o, u tibiştarınan bolso, ce uñğu söz cumşaq ünsüzdör menen bütüb, anın ayaqqı muunu o, u tibiştarınan birinen quralsa, “ğic” qurandı qanday özgöröt eken? - oroğuc, qoruğuc, quurğuc, orğuc degen sözdördü acıratqıla.

4) uñğu sözdün ayağı e, i tibiştarınan biri menen bütsö ce uñğu söz cumşaq ünsüzdör menen bütüb, anın ayaqqı muunu e, i tibiştarınan quralsa, qurandı “ğic” qanday özgöröt eken? - biyle, serme, ergi, ker, kez, bil, til degen sözdördü “ğic” qurandını qurab qarağıla.

5) uñğu sözdün ayağı ö, ü tibiştarınan biri menen bütsö, ce uñğu söz cumşaq ünsüzdör menen bütüb, anın ayaqqı muunu ö, ü tibiştarınan birinen quralsa, qurandı “ğic” qanday özgöröt eken? - töönögüc, türgüc, üzgüc degen sözdördü acıratqıla.

6) uñğu söz qatqalañ ünsüzdör menen bütüb, anın ayaqqı muunu a, i tibiştarınan birinen quralsa, qurandı “ğic” qanday özgöröt eken? - atqic, qısqic, tartqic degen sözdördü acıratqıla.

7) uñğu söz qatqalañ ünsüzdör menen bütüb, anın ayaqqı muunu e, i tibiştarınan birinen quralsa, qurandı “ğic” qanday özgöröt eken? - tebkic, keskiç degen sözdördü bayqağıla.

8) uñğu söz qatqalañ ünsüzdör menen bütüb, anın ayaqqı muunu o, u tibiştarınan quralsa, qurandı “ğic” qanday özgöröt eken? - uç, qoş degen sözdörgö “ğic” qurandını qurab körgülö.

9) uñğu söz qatqalañ ünsüzdör menen bütüb, anın ayaqqı muunu ö, ü tibiştarınan birinen quralsa, qurandı “ğic” qanday özgöröt eken? - köbküc, tübküc degen sözdördü bayqağıla.

2.

tömönkü sözdörgö “ğic” qurandını qurağıla.

kör, köm, qır, bil, til, oto, qara, sol, car, as, irge, soy, soylo, sor, ırğı, ızğı, qarğı, köb, qaz, cab, tab, bürk, ürk, ata, mata, buylala, çal, çamda, otur, tınşa, tirma, qır, oto, qırq, cat, qırsıq, calma, tabta, örttö, uurta, kes, cuta.

qorutundu

1) uñğu sözdün ayağı a, i tıbıştarı menen bütsö, ce cumşaq ünsüzdör menen bütüb, ayaqqı muunu a, i tıbıştarınan quralsa, qurandı “ğıç” özgörböy quralat.

2) uñğu sözdün ayağı e, i tıbıştarının biri menen bütsö, ce cumşaq ünsüzdör menen bütüb, ayaqqı muunu e, i tıbıştarının birinen quralsa, qurandı “ğıç” özgörüb, “ğıç” bolub quralat.

3) uñğu sözdün ayağı o, u tıbıştarının biri menen bütüb, ce cumşaq ünsüzdör menen bütüb, ayaqqı muunu o, u tıbıştarının birinen quralsa, qurandı “ğıç” özgörüb, “ğıç” bolub quralat.

4) uñğu sözdün ayağı ö, ü tıbıştarının biri menen bütüb cumşaq ünsüzdördün biri menen bütüb, ayaqqı muunu ö, ü tıbıştarının birinen quralsa, qurandı “ğıç” özgörüb, “ğıç” bolub quralat.

5) uñğu söz qatqalañ ünsüzdör bütüb, ayaqqı muunu a, i tıbıştarınan quralsa, qurandı “ğıç” qurandı “qıç” bolub özgöröt.

6) uñğu sözdün ayağı qatqalañ ünsüzdör menen bütüb, anın ayaqqı muunu e, i tıbıştarınan quralsa “ğıç” qurandı “kıç” bolub özgöröt.

7) uñğu sözdün ayağı qatqalañ ünsüzdör menen bütüb, anın ayaqqı muunu o, u tıbıştarının birinen quralsa “ğıç” qurandı “quç” bolub özgöröt.

8) uñğu sözdün ayağı qatqalañ ünsüzdör menen bütüb, anın ayaqqı muunu ö, ü tıbıştarının birinen quralsa “ğıç” qurandı “küç” bolub özgöröt.

6) qurandı “ğı”

bayqoo

1

sanağı, ırğığı, sığığı, qırğı, oroğu, qoruğu, burğu, çabqı, çıqğı, uqqu, catqu, bilgi, kelgi, körgü, rebki, köbkü, köçkü.

qız mattar cana suroolor:

1) uñğu söz a cana i tıbıştarının biri menen tügönsö, ce cumşaq ünsüzdördün biri menen tügönüb, ayaqqı muunu a, i tıbıştarının birinen quralsa, qurandı “ğı” özgöröbü? - qarağı, ırğığı, sıdırğı degen

sözdördü bayqağıla.

2) uñğu söz e cana i tıbıştarının biri menen bütsö, ce cumşaq ünsüzdördün biri menen bütüb, ayaqqı muunu e menen i tıbıştarının birinen quralsa, qurandı “ğı” qanday özgöröt eken? - bilgi, bergi, kelgi degen sözdördü acıratqıla.

3) uñğu sözdün ayağı o cana u tıbıştarının biri menen bütsö, ce cumşaq ünsüzdördün biri menen bütüb, ayaqqı muunu o menen u tıbıştarının birinen quralsa, qurandı “ğı” qanday özgöröt eken? - oroğu, burğu degen sözdördü bayqağıla.

4) uñğu söz ö cana ü tıbıştarının biri menen bütsö, ce cumşaq ünsüzdördün biri menen bütüb, ayaqqı muunu ö menen ü tıbıştarının birinen quralsa, qurandı “ğı” qanday özgöröt eken? - körgü, ölgü sözdörün bayqağıla.

5) uñğu söz qatqalañ ünsüzdör menen bütüb, ayaqqı muunu a menen i tıbıştarının birinen quralsa, qurandı “ğı” qanday özgöröt eken? - çabqı, qısqı degen sözdördü bayqağıla.

6) uñğu söz qatqalañ ünsüzdör menen bütüb, ayaqqı muunu e menen i tıbıştarının birinen quralsa, qurandı “ğı” qanday özgöröt eken? - tebki, tikki degen sözdördü bayqağıla.

7) uñğu söz qatqalañ ünsüzdör menen bütüb, ayaqqı muunu o menen u tıbıştarının birinen quralsa, qurandı “ğı” qanday özgöröt eken? - uqqu, uyutqu, qoşqu degen sözdördü bayqağıla.

8) uñğu sözdün ayağı qatqalañ ünsüzdör menen bütüb, ayaqqı muunu ö menen ü tıbıştarının birinen quralsa, qurandı “ğı” qanday özgöröt eken? - köbkü, kütkü, tütkü degen sözdördü bayqağıla.

2.

tömönkü sözdörgö “ğı” qurandını qurağıla:

sür, sıdır, şıdır, cal, al, ber, küldür, ket, uyut, türt, açıt, ısıt, azıt.

qorutundu

1) ayağı a cana i tıbıştarının biri menen bütüb, ce ayağı cumşaq ünsüzdör menen bütüb, ayaqqı muunu a menen i tıbıştarının birinen quralğan, ungu sözdörgö “ğı” qurandı özgörölböy quralat.

2) ayağı e cana i tıbıştarının biri menen bütüb, ce cumşaq ünsüzdör menen bütüb, ayaqqı muunu e menen i tıbıştarının birinen

quralğan, uñğu sözdörgö “ğı” qurandı “gi” bolub quralat.

3) ayağı o cana u tıbıştarının biri menen bütökön, ce cumşaq ünsüzdör menen bütüb, ayaqqı muunu o menen u tıbıştarının birinen quralğan, ungu sözdörgö “ğı” qurandı “ğu” bolub quralat.

4) ayağı ö cana ü tıbıştarının biri menen bütökön, ce cumşaq ünsüzdör menen bütüb, ayaqqı muunu ö menen ü tıbıştarının birinen quralğan, uñğu sözdörgö “ğı” qurandı “gü” bolub quralat.

5) ayağı qatqalañ ünsüzdör menen bütüb, ayaqqı muunu a menen i tıbıştarının birinen quralğan, uñğu sözdörgö “ğı” qurandı “qı” bolub quralat.

6) ayağı qatqalañ ünsüzdör menen bütüb, ayaqqı muunu e menen i tıbıştarının birinen quralğan, uñğu sözdörgö “ğı” qurandı “ki” bolub quralat.

7) ayağı qatqalañ ünsüzdör menen bütüb, ayaqqı muunu o menen u tıbıştarının birinen quralğan, uñğu sözdörgö “ğı” qurandı “qu” bolub quralat.

8) ayağı qatqalañ ünsüzdör menen bütüb, ayaqqı muunu ö menen ü tıbıştarının birinen quralğan, uñğu sözdörgö “ğı” qurandı “kü” bolub quralat.

calpı qorutundu

qurandı menen uñğu söz quralışqanda ünsüz tıbıştarı uñğu söz ayağına qaray eerçişib, almaşısqan qurandıları: “ooşmo qurandılar” deb ataybızla.

ooşmo qurandılarğa mına bul qurandılar da qoşulat: “lar” (ustalar, çabqılar, maylar, attar, qozular, qoylor), “ğır” (alğır, atqır), “ğın” (çalğın, çabqın, uçqun), “qan” (alğan, çalğan, qabqan), cana dağı uşundaylar.

c) sıylğışma qurandılar.

1) qurandı “ındı”

bayqoo

1

1) çaçındı mal, qıyındı cığaç, urundu unaa, orundu buuday, kesindi otun, kirindi kişi, bölündü el, küyündü tayaq.

2) qurandı eer, çayındı carma, qorundu şalbaa, orundu çülpürök,

tergendi tamaq, cerindi cumurtqa, küröndü köñ, kübündü toqoç.

suroolor cana qızmtattar :

1) cazilğan sözdördün uñğuların tabqıla, uñğu sözdördün ayaqqı muundarı menen ayaqqı tıbıştarı emine menen büttü munu bayqağıla.

2) ayaqqı muunu a menen i tıbıştarının quralıb, ayağı ünsüzdör menen bütökön uñğu sözgö “ındı” qurandı qanday qurandı? - çaçındı, qıyındı degen sözdördü bayqağıla.

3) ayağı ünsüzdör menen bütüb, ayaqqı muunu u menen o tıbıştarının birinen quralğan, sözdörgö “ındı” qurandı qanday qurandı? - urundu, orundu degen sözdördü tekşergile.

4) ayağı ünsüzdör menen bütüb, ayaqqı muunu e menen i tıbıştarının birinen quralğan, uñğu sözdörgö qurandı “ındı” qanday qurandı? - kesindi, kirindi degen sözdördü acıratqıla.

5) ayağı ünsüzdör menen bütüb, ayaqqı muunu ö menen ü tıbıştarınan quralğan, uñğu sözdörgö qurandı “ındı” qanday qurandı? - bölündü, küyündü degen sözdördü bayqağıla.

6) uñğu sözdün ayağı a menen i tıbıştarının biri menen bütsö, qurandı “ındı” qanday quralat eken? maselen: “qurandı” degen sözdün uñğusu “qura” ele, “çayındı” degen sözdün uñğusu “çayı” ele, bul sözdör menen quralışqanda “ındı” qurandıda özgörüş boldubu? “qura” degen söz menen quralışqanda “ındı” qurandının başındağı “i” tıbışı ordunda qaldıdı? “ındı” qurandı eki muun, “qura” degen uñğu söz eki muun, barı tört muun ele, uñğu söz menen “ındı” qurandıdan tuulğan “qurandı” degen söz neçe muun bolub qaldı? tekşergile.

7) uñğu sözdün ayağı o menen u tıbıştarının biri menen bütsö, qurandı “ındı” qanday özgöröt eken? qurandı “ındı” büt boydon quraldıdı? - qorundu, orundu degen sözdördü bayqağıla.

8) uñğu sözdün ayağı e menen i tıbıştarının biri menen bütsö, qurandı “ındı” qanday özgöröt eken? “ındı” qurandı büt boydon quraldıdı? - tergendi, cerindi degen sözdördü bayqağıla.

9) uñğu sözdün ayağı ö menen ü tıbıştarının biri menen bütsö, qurandı “ındı” qanday özgöröt eken? qurandı “ındı” büt boydon quraldıdı eken? kürödü, kübüdü degen sözdördü bayqağıla.

tömönkü sözdörgö “ındı” qurandıni qurağıla: sür, çarpı, kürö, serp, bulq, culq, suz, qır, taarı, bürk, şire, şiret, qorut.

qorutundu

1) uñğu sözdün ayaqqı muunu a menen i tıbıştarınan quralıb ayağı, ünsüzdör menen bütsö, qurandı “**ındı**” özgörböstön quralat.

2) uñğu sözdün ayaqqı muun e menen i tıbıştarınan quralıb ayağı, ünsüzdör menen bütsö, qurandı “**ındı**” özgörüb, “**ındı**” bolub quralat.

3) uñğu sözdün ayaqqı muunu o menen u tıbıştarınan quralıb ayağı, ünsüzdör menen bütsö, qurandı “**ındı**” özgörüb, “**undu**” bolub quralat.

4) uñğu sözdün ayaqqı muunu ö menen ü tıbıştarınan quralıb ayağı, ünsüzdör menen bütsö, qurandı “**ındı**” özgörüb, “**ündü**” bolub quralat.

5) uñğu sözdün ayağı a menen i tıbıştarınan biri menen bütsö “**ındı**” qurandı başındağı “**i**” tüşüb qalıñ uñğu sözdün ayağındağı a menen i tıbıştarı qurandıdağı “**n**” tıbışı menen tuura barıb quralışat da, qurandı “**andı**” “**ındı**” bolub ketet.

6) uñğu sözdün ayağı e menen i tıbıştarınan biri menen bütsö “**ındı**” qurandı başındağı “**i**” tüşüb qalıñ uñğu sözdün ayağındağı e menen i tıbıştarı qurandıdağı “**n**” tıbışı menen tuura barıb quralışat da, qurandı “**endi**” “**ındı**” bolub ketet.

7) uñğu sözdün ayağı o menen u tıbıştarınan biri menen bütsö “**ındı**” qurandı başındağı “**i**” tüşüb qalıñ uñğu sözdün ayağındağı o menen u tıbıştarı qurandıdağı “**n**” tıbışı menen tuura barıb quralışat da, qurandı “**ondu**” “**undu**” bolub ketet.

8) uñğu sözdün ayağı ö menen ü tıbıştarınan biri menen bütsö “**ındı**” qurandı başındağı “**i**” tüşüb qalıñ uñğu sözdün ayağındağı ö menen ü tıbıştarı qurandıdağı “**n**” tıbışı menen tuura barıb quralışat da, qurandı “**öndü**” “**ündü**” bolub ketet.

2) qurandı “ım”

bayqoo

1

1) bir titim cün, qandın tatım kemibtir, kesim mal qaldı, coqto bir içim darı zarıl, qaldıbay orum ordu, aqçalıqta altında bir cutum carma artıq, tiri canğa ölüm bar, bekerinen tabılsa, bir türüm cib olco.

2) coqto bir calam talqan da coq, biyiktigi bir ırğım tam, bir

tiştem et, bir eerim may toodon toqum ırğıttım, talaadan tabılsa, bir orom cib da olco, bir süröm cerden qunan çabıldı, kiyimge bir kübüm çañ cabıştı.

3) badışa zamanında kedeylerge çığım da, çağım da köb ele.

qızmatlar cana suroolor:

1) ayağı ünsüzdör menen bütüb, ayaqqı muunu a menen i tıbıştarınan quralğan uñğu sözdörgö “**ım**” qurandı qanday quralat eken? - titim, tatım degen sözdördün uñğuların acıratqıla, uñğu sözdördün ayaqtarı qaysı tıbıştar menen bütökönün bayqağıla.

2) ayağı ünsüzdör menen bütüb, ayaqqı muunu e menen i tıbıştarınan quralğan uñğu sözdörgö “**ım**” qurandı qanday quralat eken? - kesim, içim degen sözdördü acıratqıla

3) ayağı ünsüzdör menen bütüb, ayaqqı muunu o menen u tıbıştarınan quralğan uñğu sözdörgö “**ım**” qurandı qanday quralat eken? - orum, cutum degen sözdördü bayqağıla.

4) ayağı ünsüzdör menen bütüb, ayaqqı muunu ö menen ü tıbıştarınan quralğan uñğu sözdörgö “**ım**” qurandı qanday quralat eken? - ölüm, türüm degen sözdördü bayqağıla.

5) ayağı a menen i tıbıştarınan biri menen bütökön uñğu sözdörgö “**ım**” qurandı qanday quralat eken? qurandının başındağı “**i**” tıbışı ordunda qaldı mı? maselen: “cala” degen uñğu sözgö qurandı “**ım**” quralğanda “**im**” qurandının başındağı “**i**” tıbışı ordunda qaldı mı? - calam, talam, ırğım degen sözdördü bayqağıla.

6) ayağı e menen i tıbıştarınan biri menen bütökön uñğu sözdörgö “**i**” qurandı qanday quralat eken? qurandıdağı “**i**” tıbıştarınan ordu qayda ketet - tiştem, eerim degen sözdördü bayqağıla.

7) ayağı o menen u tıbıştarınan biri menen bütökön uñğu sözdörgö “**ım**” qurandı qanday quralat eken? - toqum, orom degen sözdördü bayqağıla.

8) ayağı ö menen ü tıbıştarınan biri menen bütökön uñğu sözdörgö “**ım**” qurandı qanday quralat eken? uñğu söz menen “**im**” qurandı quralışqanda muun kemidibi? - süröt, kübüm sözdörün bayqağıla.

9) “çığım” menen “çağım” degen sözdördün uñğuların acıratqıla, uñğu sözdördün eñ ayaqqı tıbıştarı qaysı tıbıştar ele “çığım” degen sözdögü, “**g**” tıbışı uñğuda bar mı? “**ğ**” tıbışı qırğız tilinde

sözdün eñ ayağına tüşöbü? “**törçüldör**” deb qaysı tıbıstardı ayтууçu elek? al tıbıstardı emine üçün “**torçüldör**” deb atadıq elek? “**çığım**” menen “**çağım**” degen sözdördü “**ğ**” tıbıstarı qaysı tıbıstardan özgörüb quralıptır? “**çığım**” menen “**çağım**” degen sözdördögü “**ğ**” tıbıstarı ündüü tıbıstardı ortosunda turabı, ünsüz tıbıstardı ortosunda turabı? eki ündüü tıbıstardı ortosuna tüşköndö “**k**” tıbışı da özgörörbü eken “**tik**” degen sözgö “**im**” qurandını qurab körgülöçü.

tömönkü sözdörgö “**im**” qurandını qurağıla: tart, at, oqu, uqu çırpı, atta, tire, buu, bas, qura, çaç, uq, kir, tek, eerit, caq, aq, qırq, kötör, iç, cut, as, qayna, cal, çab, ur, kör, kir, kert, keçir.

qorutundu

1) ayağı ünsüzdör menen bütüb, ayaqqı muunu **a** menen **i** tıbıstarınan quralğan uñğı sözgörgö “**im**” qurandı özgörböy quralat.

2) ayağı ünsüzdör menen bütüb, ayaqqı muunu **e** menen **i** tıbıstarınan quralğan uñğı sözgö “**im**” qurandı “**im**” bolub quralat.

3) ayağı ünsüzdör menen bütüb, ayaqqı muunu **o** menen **u** tıbıstarınan quralğan uñğı sözgö “**im**” qurandı “**um**” bolub quralat.

4) ayağı ünsüzdör menen bütüb, ayaqqı muunu **ö** menen **ü** tıbıstarınan quralğan uñğı sözgö “**im**” qurandı “**üm**” bolub quralat.

5) ayağı **a** menen **i** tıbıstarınan biri menen bütökön uñğı sözgö quralğanda “**im**” qurandının başındağı “**i**” tıbışı tüşüb qalıb; uñğı söz ayağındağı ündüü tıbış “**m**” tıbışına tuura barıb quralat da, “**im**” qurandı “**am**”, “**im**” bolub ketet.

6) ayağı **e** menen **i** tıbıstarınan biri menen bütökön uñğı sözgö quralğanda “**im**” qurandının başındağı “**i**” tıbışı tüşüb qalıb; uñğı söz ayağındağı ündüü tıbış “**m**” tıbışına tuura barıb quralat da, “**im**” qurandı “**em**”, “**im**” bolub ketet.

7) ayağı **o** menen **u** tıbıstarınan biri menen bütökön uñğı sözgö quralğanda “**im**” qurandının başındağı “**i**” tıbışı tüşüb qalıb; uñğı söz ayağındağı ündüü tıbış “**m**” tıbışına tuura barıb quralat da, “**im**” qurandı “**öm**”, “**üm**” bolub ketet.

8) ayağı **ö** menen **ü** tıbıstarınan biri menen bütökön uñğı sözgö quralğanda “**im**” qurandının başındağı “**i**” tıbışı tüşüb qalıb; uñğı söz ayağındağı ündüü tıbış “**m**” tıbışına tuura barıb quralat da, “**im**” qurandı “**öm**”, “**üm**” bolub ketet.

9) qurandı menen uñğı söz quralışqanda “**q**” menen “**k**”

tıbıstarı, eki ündüü tıbıstardı ortosuna tüşüb qalsa, “**q**” tıbışı “**ğ**” tıbışına “**k**” tıbışı “**g**” tıbışına aylanıb ketet, maselen: “**çiq**” degen sözgö “**im**” qurandını qurağanda, “**q**” tıbışı “**ğ**” tıbışına aylanıb, “**çığım**” degen söz boldu, “**tik**” degen uñğı sözdögü “**k**” tıbışı “**g**” tıbışına aylanıb, “**tiğim**” boldu. eger “**q**” menen “**k**” tıbıstarınan eki cağına teñ ündüü tıbıstarı kelbey, bir cağına ünsüz kelse, al ubaqta “**q**” menen “**k**” tıbıstarı özgörböyt. maselen: qırq- qırqım, bürk- bürküm, minday zañ ulandılarda da bolot.

3) qurandı “ış”

bayqoo

1

1) çöb çabış boldu, qızdar cıyış qıldı. toğuzbay qonüş çaldı, uruş menen keriş duşmandıqtın belgisi, aytırbay bilış aqılduunun işi, corğoo, cürüş, qalıs bölüş.

2) cat arası talaş, caat arası tireş, börü coyloş, kempir çımçış, ormon oquş, köörüş üylöş, elikçe ergiş.

qızmatlar cana suroolor:

1) uñğı sözdün ayağı ünsüzdör menen bütüb, ayaqqı muunu **a** menen **i** tıbıstarınan quralsa qurandı “**is**” qanday quralat eken? - çabış, cıylış degen sözdördü bayqağıla.

2) uñğı sözdün ayağı ünsüzdör menen bütüb, ayaqqı muunu **e** menen **i** tıbıstarınan quralğan sözdörgö “**is**” qurandı qanday quralat eken? - keriş, bilış degen sözdördü bayqağıla.

3) uñğı sözdün ayağı ünsüzdör menen bütüb, ayaqqı muunu **o** menen **u** tıbıstarınan quralğan sözdörgö “**is**” qurandı qanday quralat eken? - qonuş, uruş degen sözdördü bayqağıla.

4) uñğı sözdün ayağı ünsüzdör menen bütüb, ayaqqı muunu **ö** menen **ü** tıbıstarınan quralğan sözdörgö “**is**” qurandı qanday quralat eken? - cürüş, bölüş degen sözdördü bayqağıla.

5) uñğı sözdün ayağı ünsüzdör menen bütüb, qurandı “**is**” qanday özgöröt eken? qurandıdağı “**i**” tıbışı ordunda qalatı eken? - talaş, tireş, coyloş, çımçış, oquş, üylöş, ergiş degen sözdördü bayqağıla.

tömönkü sözdörgö “is” qurandını qurağıla: ayt, tart, culq, saqta, oro, qoru, ur, serp, çarpı, uqu, uq, cuq, tök, kör, at, soq, çoqu, toqu, qıbçı, çabçı, törgö, kürmö, çatı, qon, tış, köç, öçür, uçur, qaçır, keçir, içir, soorot, termet, sergit, sergi, iymen, uyal, ut, qıtı, oto, soqolo, qarma, al, oodar, süylö, çert, öt, ket, çarmala, aq, taq.

qorutundu

- 1) ayağı ünsüzdör menen bütüb, ayaqqı muunu a menen i tıbıştarınan quralğan uñğu sözdörgö “is” qurandı özgörüböy quralat.
  - 2) ayağı ünsüzdör menen bütüb, ayaqqı muunu e menen i tıbıştarınan quralğan uñğu sözdörgö “is” qurandı “is” bolub quralat.
  - 3) ayağı ünsüzdör menen bütüb, ayaqqı muunu o menen u tıbıştarınan quralğan uñğu sözdörgö “is” qurandı “us” bolub quralat.
  - 4) ayağı ünsüzdör menen bütüb, ayaqqı muunu ö menen ü tıbıştarınan quralğan uñğu sözdörgö “is” qurandı “üs” bolub quralat.
  - 5) ayağı ünsüzdör menen bütüb, ayaqqı muunu ö menen ü tıbıştarınan quralğan uñğu sözdörgö “is” qurandı “üs” bolub quralat.
- 5) ayağı ünsüzdör menen bütüb, ayaqqı muunu ö menen ü tıbıştarınan quralğan uñğu sözdörgö “is” qurandı “üs” bolub quralat.
- 5) ayağı ünsüzdör menen bütüb, ayaqqı muunu ö menen ü tıbıştarınan quralğan uñğu sözdörgö “is” qurandı “üs” bolub quralat.

4) qurandı “uu”

bayqoo

1

- 1) aluu, qısuu, uruu, oruu.
- 2) ketüü, bilüü, körüü, türüü
- 3) çabçı-çabçuu, qoru-qoruu.
- 4) tebçı-tebçüü, kübü-kübüü.
- 5) saba-saboo, oro-oroo.
- 6) tire-tiröö, bülö-bülöö.

qızmatlar cana suroolar:

- 1) ayağı ünsüzdör menen bütüb, ayaqqı muunu coon ündüülördön quralğan uñğu sözdörgö “uu” qurandı qanday quralat eken ? birinçi coldoğu sözdördü bayqağıla.
- 2) ayağı ünsüzdör menen bütüb, ayaqqı muunu içke ündüülördön quralğan uñğu sözdörgö “uu” qurandı qanday quralat

eken ? ekinçi coldoğu sözdördü bayqağıla.

3) ayağı i cana u tıbıştarı menen bütüb, ayaqqı muunu u qurandı qanday quralat eken ? uñğu söz ayağındağı ündüü tıbış ordunda qalatı? üçünçü coldoğu sözdördü bayqağıla.

4) ayağı i cana ü tıbıştarı menen bütüb, ayaqqı muunu ü qurandı qanday quralat eken ? uñğu söz ayağındağı ündüü tıbış ordunda qalatı? dördünçü coldoğu sözdördü bayqağıla.

5) ayağı a cana o tıbıştarı menen bütüb, ayaqqı muunu o qurandı qanday quralat eken ? qurandı “uu” öz ordunda qaldı? uñğu söz ayağındağı ündüü tıbış ordunda qalatı? beşinçi coldoğu sözdördü bayqağıla.

6) ayağı e cana ö tıbıştarı menen bütüb, ayaqqı muunu ö qurandı qanday quralat eken ? qurandı “uu” menen uñğu söz ayağındağı ündüü tıbıştar öz ordunda qalıstı? altınçı coldoğu sözdördü bayqağıla.

tömönkü sözdörgö “uu” qurandını qurağıla : qurça, cab, çab, tur, qur, sura, qura, bur, bura, tırma, qır, cıy, çal, at, oto, buta, or, sor, toro, bür, kör, kir, bil, sür, culqu, bur, bür, tur, qır.

qorutundu

- 1) uñğu sözdün ayağı ünsüzdör menen bütüb, ayaqqı muunu coon ündüülördön quralsa, qurandı “uu” özgörüböy quralat.
- 2) uñğu sözdün ayağı ünsüzdör menen bütüb, ayaqqı muunu içke ündüülördön quralsa, qurandı “uu” özgörüb, “üü” bolub quralat.
- 3) uñğu sözdün ayağı i cana u tıbıştarı menen bütüb, ayaqqı muunu u qurandı qanday quralat eken ? uñğu söz ayağındağı ündüü tıbış tüşüb qalat da “uu” özgörüböy quralat.
- 4) uñğu sözdün ayağı i cana ü tıbıştarı menen bütüb, ayaqqı muunu ü qurandı qanday quralat eken ? uñğu söz ayağındağı ündüü tıbış tüşüb qalat da “uu” qurandı “üü” bolub özgöröt.
- 5) uñğu sözdün ayağı a cana o tıbıştarı menen bütüb, ayaqqı muunu o qurandı qanday quralat eken ? uñğu söz ayağındağı ündüü tıbış tüşüb qalat da “uu” qurandı “oo” bolub özgöröt.
- 6) uñğu sözdün ayağı e cana ö tıbıştarı menen bütüb, ayaqqı muunu ö qurandı qanday quralat eken ? uñğu söz ayağındağı ündüü tıbış tüşüb qalat da “uu” qurandı “öö” bolub özgöröt.

5) qurandı "inçi"

birinçi, ekinçi, üçünçü, törtünçü, beşinçi, altınçi, çetinçi, segizinçi, toğuzunçu, onunçu, çiyirmançi, otuzunçu, qırqınçi, elüünçü, altımışınçi, cetimişinçi, sekseninçi, toqsonunçu, cüzünçü, miñinçi.

qızmatlar cana suroolor:

1) cazılğan sözdördün uñğuların acıratqıla, sözdördün ayaqtarının qaysı tıbıştar menen bütükdügün bayqağıla.

2) ayağı ünsüzdör menen bütüb, ayaqqı muunu i tıbışınan quralğan sözdörgö "inçi" qurandı qanday quralat? - qırqınçi, altımışınçi degen sözdördü bayqağıla.

3) ayağı ünsüzdör menen bütüb, ayaqqı muunu e menen i tıbıştarınan quralğan sözdörgö "inçi" qurandı qanday quraldı? - segizinçi, sekseninçi degen sözdördü bayqağıla.

4) ayağı ünsüzdör menen bütüb, ayaqqı muunu o menen u tıbıştarınan quralğan sözdörgö "inçi" qurandı qanday quraldı? - onunçu, toğuzunçu degen sözdördü bayqağıla.

5) ayağı ünsüzdör menen bütüb, ayaqqı muunu ö menen ü tıbıştarınan quralğan uñğu sözdörgö "inçi" qurandı qanday quraldı? - üçünçü, törtünçü degen sözdördü bayqağıla.

6) uñğu sözdün ayağı ündüülör menen bütsö, "inçi" qurandıdağı "i" tıbışı ordunda qalatı eken? - çiyirmançi, altınçi degen sözdördü bayqağıla.

qorutundu

1) ayağı ünsüzdör menen bütüb, ayaqqı muunu a cana i tıbıştarınan quralğan uñğu sözdörgö "inçi" qurandı özgörböy quralat.

2) ayağı ünsüzdör menen bütüb, ayaqqı muunu e cana i tıbıştarınan quralğan uñğu sözdörgö "inçi" qurandı "inçi" bolub quralat.

3) ayağı ünsüzdör menen bütüb, ayaqqı muunu o cana u tıbıştarınan quralğan uñğu sözdörgö "inçi" qurandı "unçu" bolub quralat.

4) ayağı ünsüzdör menen bütüb, ayaqqı muunu ö cana ü tıbıştarınan quralğan uñğu sözdörgö "inçi" qurandı "ünçü" bolub

quralat.

5) ayağı ünsüzdör menen bütüb, "inçi" qurandının başındağı "i" tıbışı tüşüb qalat.

6) "inçi" qurandı qurala turğan sözdördü "sanat" deb ataybız. sanat sıypır menen da belgilenet, maselen: bir = 1, eki = 2, üç = 3.

7) sanattı sıypır menen cazıb, "inçi" qurandını quramaqçı bolsoq, qurandını sızıqça (-) menen, ce caa ( ) menen, ce çekit (.) menen belgileb, belgini sıypırdın canına cazabız, maselen: 1 - (birinçi), 2) (ekinçi), 3. (üçünçü).

calpı qorutundu

ayağı ündüülör menen bütüb uñğu söz menen quralışqanda, sıyılığışıp, ortodon bir ündüü tıbış kemib quralışqan qurandılardı "sıyılığışma qurandılar" deb ataybız.

sıyılığışma qurandılarğa mına bul qurandılar da kiret: "ağaç" (alaağaç, bereegeç, "ıq" (alıq, salıq), "aşa" (çığışa, kireşe), "aanaq" (alanaaq, bereenek), "aağan" (alaağan, baraağan), "arman", (alarman çabarman), "ar" (atar, çanar) dağı uşundaylar.

c) kerbez qurandılar

1) qurandı "eke"

bayqoo

1

1) boluş = boluşeke, biy = biyeke.

2) aıa-ataeke, ene-eneke, törö-töröke.

qorutundu

1) ündöştük zañına könbögön qurandılardı "kerbez qurandılar" deybız. bul qurandılar erin küüsünün zañına da könböyt.

2) uñğu sözdün ayağı ünsüzdör menen tügönsö, qurandı "eke" özgörböstön ele quralat.

3) uñğu sözdün ayağına ündüü tıbıştar kelse "eke" qurandının başındağı "e" tüşüb qalat, bul cağınan qarağanda, "eke" qurandı "sıyılığışma" qurandılarğa kirüügö kerek ele, biroq ündöştük zañı menen erin küüsünün zañına könbögöndüktön, "eke" qurandı özünçö

bir türküm qurandı bolub esebtelet.

4) qırğız tilinde eki ğana kerbez qurandı bar. bul eki qurandı abdan az qoldonulat kerbez qurandının biri uşul qurandı “eke” ekinçisi qurandı “ek” (maselen : qoyonek, qırğıyek). “ek” qurandı qırğız tilinde üç-tört sözdö ğana keziget.

II. qoş qurandılıu sözdör.

qoş qurandılıu sözdörgö misaldar : cılıqıçılıq, qoyçuluk, tööçülük, çabqıçı, çalqıçı, atsızdaq, malsızdıq, çalğıllıçı aluuçu, alıqçıl, salıqçıl...

III. köb qurandılıu sözdör.

köb qurandılıu sözdörgö misaldar : çalğıllılıq, çalğıçılıq, basmaçılıq, zorduqçuluk, zorduqçulduq...

çalpı qorutundu

qurandılar uñgu söz menen qanday quralıssa, çalqı qurandılıu söz menen da, qoş qurandılıu söz menen da da, başqaça aytqanda-qurandılar biri biri menen da oşondoy quralısat. çalqı qurandılıu sözdördögü ündöştük, oqşosu cana erin küüsü zañdarı bul qoş qurandılıu sözdördö da, köb sözdördö da bar. misal üçün “tööçülük” degen sözdü acıratıb qaraylı. sözdün uñgusu “töö”, “tööçülük” degen sözdö eki qurandı bar, eki qurandının biri “çü” bul turaqtuu qurandılar türkümünön, tübü “çı” qurandı. “töö” degen söz içke bolub, ayaqqı muunu “öö” bolğonduqtan, “çı” qurandı ündöştük zañı boyunça içkerib, erin küüsünün zañı boyunça muundağı “ı” tıbışın özgörtüb, “çü” (tööçü) bolub quraldı ele “lıq” qurandı “töö” degen sözgö “çü” bolub quralıb turğan “çı” qurandığa barıb quralarda ündöştük zañı menen içkerib, erin küüsünün zañı boyunça muundağı “ı” tıbışın “ü” gö aylantıb, “lük” bolub, “tööçü” degen söz menen quralışıb, “tööçülük” sözün tuudurdu.

“zorduqçuluq” degen sözdögü üç qurandı (duqçuluk) da, “zorduqçuluq” degen sözdögü qurandılar da, uñgu söz menen qanday quralıssa, bul sözdördü da öz ara oşondoy quralışqan.

ayağı

q. tınıstan uulu

ene tilibiz

II. kitep

I. basqıç mektepter cana özünçö
oquuču çoñdor üçün bilim borboru caqtırdı.

1- basılışı

s.k.r.s. elderinin borbor basması cana qırmembas
maskö - 1931

cazuuçudan

qoluñardağı kiteb "enetilibiz" attuu I.kiteptin II.bölümü I.bölmüdü qırqız tilindegi tıbıstar cana söz bütüştörü tuurasında süylöngön. bul ekinçi kitepte sözdördün ulandılar menen müçölöşü, ulandılardıñ öz ara baylanıstarı, müçölömö sözdördün öz içinde bölünüştörü, müçölömö sözdördün almaşuuları, sözdördögü eerçişüü zañ cana söz menen ündün mamilesi cönündö süylönöt. bul kitebti çazğanda I basqıq mekteb baldarın da, eresek baldardı da, çonđordu da eske aldım. munun sebebi, aytbasaq-da belgilüü. oşonduqtan iştegen matırıyaldardan çıqqan qorutundulardı toluq tüşündürüügö tırıştım. metot cağınan cetişbegendik, öz oyumça, bısqıtoó üçün matırıyaldardıñ az berilgendigi, qay bir masalağa taqır berilbegendigi. I.b. mekteb mugalimderi bul kemçilikti esterine alıšar. ilim cağınan qarağanda da kitebte köb kemçilikter bar. ezelki cana eçen tariqı doorlordu başınan keçirgen qırqız tilin - az cıl tekşergen tacırıyba menen tük kemçiliksiz bilüü degen oy başqa sıyuuğa mümkün emes. maselen: "b" menen "p" tıbıstarı, "q" menen "ğ" tıbıstarına oqşoğon ooşmo tıbıstar ekendigi tekşerüü qızmatında bilindi. biroq, bul eki tıbıstın qaysı zañ menen ooşoru bilinse da, tildegi qaysı bir uçurlar bul zañga qarşı çığıb cüröt.

oşonduqtan, bolğon kemçilikter bara bara çoğoluuğa tiyiş. kitebtegi (I- cana II- bölmüdüğü) kemçilikterdi bilgizüügö ar bir azamat mildettüü ekenin unutbasın.

köb zañdar cönündö ilim teoriya cağınan bul kitebte süylönbödü. bul kitebter (I,II kiteb) oquuçulardıñ (eldin) belgilüü qana türkümdörünö arnalğandıqtan ilim teoriya cağınan ötö çataq maselelardi süylöögö özü da artıq baş.

bul kitebte cazuu ereceleri tuurasında tük ayılğan coq. munun sebebi -cazuu ereceleri cönündögü kiteb ayrıqça boluuğa kerek. cana ereceler köbünçö III kitebte aytiluuğa tiyiş. bul bir. ekinçi "uğuluşunça cazılısın" degen uraan qançalıq tuura bolor eken, bul uşu kündö aldıbızda tekşerile turğan mildet qatarında ğana turat. cazuu ereceleri (imla) tuurasında qatuu bir pirinsib carıyalanbayınça cazuu bir colğo tüşküdüy emes. oşonduqtan bul kitebte da qay bir sözdör ar türküm cazıldı.

dağı aytarım: I-cana II-kitebtegi kemçilikterdi tekşerüügö cana anı oñdoşuuğa cardam qıluuğa ar bir azamat mildettüü ekenin unutbasın.

cazuuçı q.tınıstan uulu.
prunza 1929 c. 10-april.

ulama sözdördün bütüsü

I caqtama ulandılar

1) caq ulandıları

bayqoo

1.

uyuşma

abdılda köbdön beri uyuşmada işteyt. uyuşmağa kirgenden beri abdıldanın tiriçiligi abdan oñoldu.

uyuşmanın kerektigine tüşüngön kedeylerdin barı tez abdılğa oqşob, uyuşmağa müçö boluşqan. uyuşmanın kerektigine tüşünböy cürgöndör ali coq emes. uyuşmağa kırbey cürgön kedeylerdin içinde mambet menen osmon da bar.

- caz kelib qaldı, el soqo çığara baştadı. biz qanday qılabız, uyuşmağa kirebizbi, osmon? -dedi bir künü mambet

- qurusun, uşu küngö çeyin uyuşmanın emine paydası bar ekendigine caqşı tüşünö albadım- dedi osmon.

osmon menen mambet abdılğa kelişti.

- uyuşmanın qanday paydası bar, sen bizge tüşündürçü?- deb mambet abdıldadan suradı.

abdılğa süylödü: "maqul, uyuşmanın kerektigin men silerge tüşündüröyün. öz turmuşubuzdan bir misal alalı: men kedey, mambet sen da kedey, osmon bu da kedey mına caz çığıb qaldı. soqoğö saluğa at kerek. menin calgız atım bar, mambet senin eki atıñ bar, biroq, sende da soqo coq, munun (osmondun) atı coq, biroq soqosu bar. üçöbüz uyuşma bolsoq egin ayday alabız: menin atım menen senin atın qoşulsa munun atı coq bolgonu menen soqosu bar, bul qoşulsa, üçöbüzdükü oñoy şayman bolobu."

- ıras aytat abdılğa, emi tüşündüm, uyuşmağa kireli dedi osmon.

suroolor cana qızmtar:

1) astı sızılğan atım, atıñ, atı degen sözdördün uñğuları qaysı söz? bu üç sözdün uñğuları birine biri oqşoybu? bul üç sözdün uñğusu özünçö ceke cazılğan atı degen sözğö okşoybu?

tabqıla.

2) atım degen ulama sözdün uñğusun (at degen sözdü) çığarıb taştığanda qanday ulandı ceke qaldı? atıñ degen sözdü acıratqanda ulandı qaysı bolub çıqtı? atı degen sözdögü ulandı qaysı eken? tabqıla.

3) atım degen sözdögü ulandı "ım" qaysı söz menen baylanışib turat? menin degen söz menenbi? senin degen söz menenbi? ce munun degen söz menen baylanışqanbi? atıñ degen sözdögü ulandı "ıñ" qaysı söz menen, atı degen sözdögü ulandı "ı" qaysı söz menen baylanışqan? tabqıla.

bayqoo

2

1) caqşını catım debe, camandı caqınım debe.

2) danıñ bolso orodo, malıñ bolor qoroodo.

3) sır ayaqtın sırı ketse da sını ketbeyt.

(el maqalınan)

suroolor cana qızmtar:

1) birinçi coldoğu maqalda "uyuşma" degen maqalada biz tekşergen ulandıardan barı? bolso qaysı sözdö, sözdün uñğusu qaysı? bul ulandı "menin" degen sözğö baylanışabi? "caqşını catım debe, camandı caqınım debe" degen maqaldı "caqşını menin catım debe, camandı menin caqınım debe" deb aytuuğa bolobu? oylongula.

2) ekinçi maqalda biz tekşergen ulandıardan barı? bolso qaysı sözdördö? qaysı ulandılar? bul ulandılar "senin" degen sözğö baylanışabi? ekinçi coldoğu maqaldı minday aytuuğa bolobu? senin danıñ bolso orodo, senin malıñ bolor qorodo" deb.

3) üçünçü maqalda qanday ulandılar bar, qaysılar, qaysı sözdördö? munun sırı ketse da munun sını ketbeyt "deb" aytuuğa bolobu? oylongula.

qorutundu

1) menin, senin, munun degen sözdörgö qarab ım, ıñ, ı bolub bütökön ulandıardı "caq ulandıları" deyibiz. bulardın "caq ulandıları" deb atalıştarının sebebi, -bul ulandılar caqqa qarab bütüşöt. maselen: süylöçü sözğö qatışuuçu caqtıqı (abdıldanıqı) ım (atım), süylöşüçü zılsıp nırsöz nırsıp ike, (ıñıñ) ıñ (ikiñiñdeñiñiñ) ırtırsıp uşuñırsıp öğzö

uğub turuğunu (osmonduqu) **1 (atı)**.

2) caq üçkə bölünöt: 1-caq-**men** (süylöbçü), 2)-caq-**sen** (sözgö qatışuucu), 3-caq-**bul** (qalıs turuucu).

3) caq ulandılarının cenildik üçün qısqartıb "**caqtoolor**" deb aytabız.

bayqoo

3

-abil, sen "qağaz" degen sözgö caq ulandılarının caqta. 1-caq **muğalım-men** boloyun, 2-caq **sen-özün** bol, 3-caq **bul-caqıb bolsun**-dedi muğalım.

abil caqtadı: - "**menin qağazım, senin qağazın, munun qağazı**".

- cañılışqanıñ coq, durus caqtadıñ, biroq, emine üçün sılıq caqtabay, odono caqtadıñ? "**sen, men degen senek söz, siz, biz degen-sılıq söz**" degen maqal bar emesbi; odono süylöböy sılıq süylösöñ, bolboybu- deb küldü muğalım.

- sılıq caqtağandı da bilem-dedi abil.

- qana sılıq caqtab körçü-dedi muğalım.

abil caqtadı: -bizdin qağazımız, sizdin qağazınız, munun qağazı".

- üçünçü caq tuura caqtağın coq, odono caqtağandı da "munun qağazı" bolğon, emi sılıq caqtağandı "munun qağazı" bolub qaldı. sılıq caqtağandı "caqıbtın qağazı" bolub aytilat-dedi oturğan bir bala.

- anday emes, abil tuura caqtadı. "munun" degen söz da, "caqıbtın" degen söz da bir söz.

- üçünçü caq sılıq caqtabayt-dedi muğalım.

qorutundu

1) caqtoolor (caq ulandılar) ekige bölünöt: a) **odono caqtooo**, b) **sılıq caqtooo**.

2) sılıq caqtağandı **men** orduna **biz**, **sen** orduna **siz**, üçünçü caq **bul** özgörböyt.

3) sılıq caqtoodo birinçi caqtın **im** ulandısı orduna **ibiz (atıbiz)**, ekinçi caqtın **in** ulandısı orduna **iniz (atıniz)**, üçünçü caqtın ulandısı **i** özgörböyt.

a) odono caqtooo

bayqoo

1

caqtooo söz	1-caq menin	2- caq senin	3- caq munun
at	atım	atın	atı
ay.....	ayım	ayın	ayı
iş	işim	işin	işı
qız	qızım	qızın	qızı
ata	atam	atın	atası
cılcı	cılcım	cılcın	cılcısı

suroolor cana qızmtar:

1) uñgu sözdün ayaqqı muunu **aı** tıbıştarının quralıp, ayağı qatqalañ ünsüzdör menen bütsö, -caqtooo ulandıları özgörböy eken?- **at, iş** degen sözdördün ulanğandarin bayqağıla.

2) uñgu sözdün ayaqqı muunu **ai** tıbıştarının quralıp, ayağı cumşaq ündüülör menen bütsö, caqtooo ulandıları özgörböy?- **ay, qız** degen sözdördün ulanğandarin bayqağıla.

3) uñgu sözdün ayağı ündüülördön "**a**", "**i**" tıbıştarı menen bütsö, caqtooo ulandıları özgörböy eken?- **ata, cılcı** degen sözdördün ulanğandarin bayqağıla. **ata** degen söz eçe muun ele? **im** menen **in** ulandıları ulanğandı **ata** degen söz eçe muun bolub büttü? muunu kemidibi? **im, in** ulandılardıñ başındağı **i** tıbışı ordunda qaldıbi? **cılcı** degen söz menen **im, in** ulandıları ulaşqandı muun kemidibi? **ata, cılcı** degen sözdör üçünçü caqtın ulandısı **i** menen ulanışqandı ortodon muun kemidibi? **atası, cılcısı** degen sözdördün uñğularında tıbış murın barbi ele? Bayqağıla.

4) caqtooo ulandıları uñgu sözdün ayağındağı ündüü-tıbıştarğa (qatqalañ ünsüzdör menen) cumşaq ünsüzdörgö qarab oqşoşu zañı menen özgörböyü? uñgu sözdörgö ayağındağı ündüü tıbışqa qarab **qurandının** başqı tıbışı özgörböyü (tüşüb qaluuçubu) ele? anday qurandıları türkümün emine deb atooçu elek? sıylığışma qurandılarda oqşob, bul ulandılardan da ündüü tıbış (başqı ündüü tıbışı) tüşüb qaldıbi? 3-caqtın ulandısınan ündüü tıbış tüştübi? **ata** degen sözdün

ayağındağı "a" menen ulandı "ı" ulanışarda eköönün ortosunda qanday tıbış bayda bolo qaldı "s" tıbışı qanday tıbış? qırğız tilinde eki ündüü tamğa qatarınan kelüüçübü ele? oylonğula.

qorutundu

1) caqtoo ulandıları da sıylığışma qurandılarğa oqşob bulardın ayırması calğız ğana bul-uñğı söz ayağındağı ündüü tıbışqa ulanarda 3-caqtın ulandı tıbış ketken özgörüb ünsüz tıbışqa qoşulub "sı" bolub ulanat. caqtoo ulandıları da sıylığışma qurandılarday, oqşoşuu zañına könböyt.

2) uñğı sözdün ayaqqı muunu "a" "ı" tıbıştarınan quralıb, ayağı ünsüzdör menen bütsö, caqtoo ulandılar özgörböy ulanıшат.

3) uñğı sözdün ayağı "a" "ı" tıbıştarınan biri menen bütsö, 1-2-caqtardın ulandılarınan başqı tıbıştarı tıbış ketet "m", "ñ" bolub ulanat. 3-caqtın ulandı "sı" bolub özgöröt.

bayqoo

2

c.söz	1-c. menin	2-c. senin	3- c. munun
bor.....	bor <u>um</u>	boruñ	boru
but.....	but <u>um</u>	butuñ	butu
bozo.....	bozo <u>m</u>	bozoñ	bozosu
qutu.....	qutu <u>m</u>	qutuñ	qutusu

suroolor cana qızmatlar:

1) uñğı sözdün ayağı ünsüzdör menen bütüb, ayaqqı muun "o" menen "u" tıbıştarınan quralsa, caqtoo ulandıları qanday özgöröt eken? ündüülördün almaşqanın emine zañ deb atooçu elek?-tabqıla. ulandılarday "ı" qaysı tıbışqa aylanıb ketti?-bayqağıla.

2) ayağı o, u tıbıştarı menen bütökön uñğı sözdörgö caqtoo ulandıları qanday ulanat eken? 1- caqtın ulandı menen 2-caqtın ulandınan tıbış kemidibi? bozom, qutum, bozoñ, qutuñ degen sözdördü bayqağıla. 3-caqtın ulandılarınan tıbış kemidibi? arttıbı? bozosu, qutusu degen sözdördü bayqağıla.

qorutundu

1) ayağı ünsüzdör menen bütüb, ayaqqı muunu "o" menen "u" tıbıştarınan quralğan sözdördö caqtoo ulandılarınday "ı" tıbışı, erin küsünün zañı boyunça "u" tıbışına aylanat da "um, uñ, u" bolub özgöröt.

2) ayağı "o" "u" tıbıştarı menen bütökön sözdörgö ulanarda 1-caq menen 2-caqtın ulandılarınan "ı" tıbıştarı tıbış ketib, "m", "ñ", tıbıştarı ğana qalat. 3-caqtın ulandına "s" tıbışı qoşulub, erin küsü boyunça "ı" tıbışı "u" tıbışına aylanıb, "su" bolub özgöröt.

qızmat: tömönkü sözdördü odono caqtoo menen caqtağıla: cat, calt, qarı, taruu, buurcaq, burama, aqça, oqcontoy, mal, oro, torpoq, uuq, qol, baş, tınar, çınar, şumqar, tulpar.

bayqoo

3

c. söz	1-c. menin	2-c. senin	3-c. munun
iş.....	işim	işin	işi
el.....	elim	elin	eli
şiri.....	şirim	şirin	şirisı
teke.....	teken	tekin	tekesi

suroolor cana qızmatlar:

1) ayağı ünsüzdör menen bütüb, ayaqqı muunu "ı" menen "e" tıbıştarınan quralğan uñğı sözdörgö caqtoo ulandıları qanday ulanat eken? caqtoo ulandıları ündöştük zañına bağımatbı eken? -işim, işin degen sözdördü bayqağıla. el degen sözgö üç caqtın teñ ulandıların ulağıla.

2) ayağı "e", "ı" tıbıştarı menen bütökön uñğı sözdörgö caqtoo ulandıları qanday ulanat eken? 1-caq menen 2-caqtın ulandılarınday ündüü tıbış ordunda qaldıbı? 3- caqtın ündüü tıbışı da tıbış qaldıbı? şirim, şirin, şirisı degen sözdördü acıratqıla. teke degen sözgö caqtoo ulandıların ulağıla.

qorutundu

1) ayağı ünsüzdör menen bütüb, ayaqqı muunu “i” menen “e” tıbıştarınan quralğan uñğu sözdörgö caqtoo ulandıları ündöştük zañı boyunca içkerib im, in, i bolub ulanat.

2) ayağı i, e tıbıştarı menen bütökön uñğu sözdörgö ulanarda, caqtoo ulandıları- nın 1-cana 2-caqtağılarının ündüü tıbışı tüşüb qalıb, qalğan ünsüz tıbıştarı içkerib ulanat. 3-caqtın ulandısına “s” qoşulub, ulandı içkerib, “si” bolub ulanat.

bayqoo

4

c. söz	1-c. menin	2.c. senin	3-c. munun
kün.....	künüm	künüñ	künü
köl.....	kölüm	kölüñ	kölü
ükü.....	üküm	üküñ	üküsü
kölkök.....	kölköküm	kölköküñ	kölkökösü

suroolor cana qızmttar:

1) ayağı ünsüzdör menen bütüb, ayaqqı muunu “ü” menen “ö” tıbıştarınan quralğan uñğu sözdördö caqtoo ulandıları qanday özgöröt eken? caqtoo ulandıları ündöştük zañına bağınatıbı eken? künüm, künüñ, künü degen sözdördü acıratqıla.

2) ö, ü tıbıştarı menen bütökön uñğu sözdör menen caqtoo ulandıları qanday ulanıat eken? 1-çana 2-çaqtağılarındağı ündüü tıbış ordunda qaldııbı? 3-caqtın ündüü tıbışı qanday özgördü? ulandılardağı ünsüz tıbıştar ündöştük zañı boyunca içkerdibi? ükü degen sözdün ulanğanın bayqağıla.

qorutundu

1) ayağı ünsüzdör menen bütüb, ayaqqı muunu ö menen ü tıbıştarınan quralğan uñğu sözdörgö ulanarda caqtoo ulandılarının ündüü tıbıştarı ü tıbışına aylanıb, ündöştük zañı boyunca üm, ün, ü bolub özgöröt.

2) ayağı ö, ü tıbıştarı menen bütökön sözdörgö ulanarda caqtoo ulandılarının 1-cana 2-caqtarındağı ündü tıbıştarı tüşüb qalıb, ulandılardağı ünsüz tıbıştar içkerib ketet. 3- caqtıqına “s” qoşulub, ündüü tıbışı “ü” tıbışına aylanıb ketet.

qızmttar: tömönkü sözdörgö caq ulandıların odono caqtoo menen caqtağıla: atan, otun, qoy, qozu, asan, üsön, colpon, buqa, çükö, tomпой, bürküt, cer, baki, qarışqır, suu, qoroo, el, bee, teek, ceek, kök, aq, şaq, cıraq, turaq, kiteb, kerek, qızmat, cumuş, ulaq, otun, çot, qut, çalğı, itelgi, capqı, tayğan, külük, tülkü, cayloo, too, qır, qoqtu, çeke, tize, kezek, kögüçkön, kükük, ükök.

b) sılıq caqtoo

bayqoo

1

c. söz	1-c. bizdin	2-c. sizdin	3-c. munun
at.....	atıbiz	atıñız	atı
qız.....	qızıbiz	qızıñız	qızı
ata.....	atabız	atañız	atası
cılıqı.....	cılıqıbiz	cılıqıñız	cılıqısı

suroolor cana qızmttar:

1) ayağı ünsüzdör menen bütüb ayaqqı muunu a menen ı tıbıştarınan quralğan uñğu sözdörgö sılıq caqtoo ulandılar qanday ulanat eken? ulandı özqördübü? 3- caqtıqının odono caqtoonun 3-cağınan ayırması barıbı? atıbiz, qızıbiz, atıñız, qızıñız degen sözdördü acıratqıla. atı, qızı degen sözdördü odono caqtoonun 3- cağı menen salıştırğıla.

2) ayağı a, ı tıbıştarı menen bütökön uñğu sözdörgö sılıq caqtoo ulandıları qanday ulanat eken? 1- cana 2- caqtardın ulandılarınan muun kemedibi? qaysı tıbış tüşüb qaldı? 3-caqtın ulandısının odono caqtoonun 3- cağınan ayırması boldubu? atabız, atañız, cılıqıbiz, cılıqıñız degen sözdördü acıratqıla.

atası, cılıqısı degen sözdördü odono caqtoonun 3- cağı menen salıştırğıla.

qorutundu

1) ayağı ünsüzdör menen bütüb , ayaqqı muunu a menen i tıbıştarınan quralğan uñğu sözdörgö sılıq caqtoo ulandıları (1-cana 2-cağı) özgörböy (ibiz, iniz) bolub quralıb, 3- cağı sılıq caqtaalbayt.

2) ayağı a, i tıbıştarı menen bütökön sözdörgö calğanğandar sılıq caqtoo ulandılarının (1-cana 2-cağının) basındağı i tıbışı tüşüb qalıb, ulandılar biz, iniz, bolub özgöröt. masalan: atabiz, atainiz 3-caqtın ulandısı minda da sılıq caqtaalbayt. odono boyunça qalat.

bayqoo

2

c. söz	1-c. bizdin	2-c. sizdin	3-c. munun
bor.....	borubuz	boruñuz	boru
but.....	butubuz	butuñuz	butu
bozo.....	bozobuz	bozoñuz	bozosu
qutu.....	qutubuz	qutuñuz	qutusu

suroolor cana qızmatter:

1) ayağı ünsüzdör menen bütüb, ayaqqı muunu o menen u tıbıştarınan quralğan uñğu sözdörgö sılıq caqtoo ulandıları qanday ulanat eken? 2- caqtın odono caqtoodon ayırması barı? 2- caqtın ulandıları erin küüsünö köndübü? ulandılardağı i tıbıştarı qaysı tıbıştarğa aylandı? borubuz, boruñuz, butubuz, butuñuz degen sözdördü bayqağıla.

2) ayağı o, u tıbıştarı menen bütökön uñğu sözdörgö sılıq caqtoo ulandıları qanday ulandı? 3- caqtıqı odono caqtoonun 3-caqtınan özgördübü?

ulandılardağı ündüü tıbıştardan tüşüb qalğandarı boldubu? - qalğan ündüü tıbıştar erin küüsünün zañı boyunça özgördübü? - bozobuz, bozoñuz, qutuñuz, qutubuz degen sözdördü acıratqıla.

qorutundu

1) ayağı ünsüzdör menen bütüb, ayaqqı muunu o menen u tıbıştarınan quralğan uñğu sözdörgö sılıq caqtoo ulandıları erin küüsü zañı boyunça özgörüb ubuz, uñuz bolub quralat. 3- cağı sılıq caqtaalbayt.

2) ayağı o cana u tıbıştarı menen bütökön uñğu sözdörgö ulanğanda, ulandılardın başındağı ündüü tıbıştar tüşüb qalıb, qalğan ündüü tıbıştarı menen erin küüsünün zañı boyunça özgörüb buz, ñuz bolub ketet. 3- cağı sılıq caqtaalbayt.

qızmatter:tömönku sözdördü sılıq caqtoo menen caqtağıla: uy, qoy, töö, cıqı, baq, şaq, toqoy, çurt, taanış, qalıs, tuuğan, qorğon, col, oñ, qol, qan, uruu, suu, tuu, coroo, uyuşma, çat, caqtın, qıyır, ayıl, cayloo.

bayqoo

3

c. söz	1-c. bizdin	2-c. sizdin	3-c. munun
iş.....	işibiz	işiniz	işi
el.....	elibiz	eliniz	eli
şiri.....	şiribiz	şiriniz	şirisi
teke.....	tekebiz	tekeñiz	tekesi

suroolor cana qızmatter:

1) ayağı ünsüzdör menen bütüb, ayaqqı muunu i menen e tıbıştarınan quralğan uñğu sözdörgö sılıq caqtoo ulandıları qanday ulanat eken?

ündöştük zañı boyunça tıbıştarı ickerdibi? -işibiz, işiniz, elibiz, eliniz degen sözdördü bayqağıla.

2) ayağı i cana e tıbıştarı menen bütökön, uñğu sözdörgö sılıq caqtoo ulandıları qanday ulanat eken? 1-cana 2- caqtın ulandılarınan ündüü tıbış kemidibi? ulandılar ündöştük zañına bağındı? -şiri, teke degen sözdördün caqtaalğandarın bayqağıla.

qorutundu

1) ayağı ünsüzdör menen bütüb ayaqqı muunu, i menen e tıbıştarınan quralğan uñğu sözdörgö sılıq caqtoo ulandırı ündöştük zañı boyunça ickerib ibiz, iñiz bolub ulanat, 3- caq sılıq caqtaalbayt.

2) ayağı i cana e tıbıştarı menen bütökön uñğu sözdörgö calğanğanda sılıq caqtoo ulandılarınan başındağı ündüü tıbışı tüşüb qalıb, qalğan tıbıştarı büt boydon ickerib biz, ñiz bolub özgöröt. 3- caq sılıq caqtaalbayt.

bayqoo

4

c. söz	1-c.bizdin	2-c.sizdin	3-c.munun
kün.....	kün ü <u>büz</u>	kün ü <u>ñüz</u>	kün ü
köl.....	köl ü <u>büz</u>	köl ü <u>ñüz</u>	köl ü
ükü.....	ükü ü <u>büz</u>	ükü ü <u>ñüz</u>	üküs ü
kölökö	kölökö ü <u>büz</u>	kölökö ü <u>ñüz</u>	kölökös ü

suroolor cana qızmatlar:

1) ayağı ünsüzdör menen bütüb, ayaqqı muunu ü menen ö tıbıştarınan quralğan uñğu sözdörgö sılıq caqtoo ulandırı qanday ulanat eken? ündöştük zañı boyunça ulandılar büt boydon ickerdibi eken? ulandıldağı ündüü tıbıştar qaysı tıbışka aylanat eken? -kün, köl degen sözdördün caqtaalğanın bayqağıla.

2) ayağı ü cana ö tıbıştarınan bütökön uñğu sözdörgö sılıq caktoo ulandırı qanday ulanat eken? ulandılardan ündüü tıbış kemidibi? ulandırı ündöştük zañı boyunça ickerdibi? ulandıldağı ündüü tıbıştar qaysı tıbışka aylanıb ketişi? -ükü, kölökö degen sözdördün ulanğandarın bayqağıla.

qorutundu

1) ayağı ünsüzdör menen bütüb, ayaqqı muunu ü men ö tıbıştarınan quralğan uñğu sözdörgö sılıq caktoo ulandırı, ündöştük zañı boyunça büt ickerip, erin küüsünün zañı boyunça ündüü tıbıştarı "ü" tıbışına aylanıb ulanat. 3-c. sılıq caqtaalbayt.

2) ayağı ü cana ö tıbıştarı menen bütökön uñğu sözdörgö sılıq caktoo ulandırı, başkı ündüü tıbıştarın coğotub, ündöştük zañı boyunça büt ickerib, erin küüsü boyunça ündüü tıbıştarın "ü" tıbışına aylantıb, büz, ñüz bolub ulanat. 3-çağı mında da sılıq caqtaalbayt.

qızmatlar: tömönkü sözdördü sılıq caqtoo menen caktağıla:
ene, ece, cem, dem, ken, ten, çın, sın, qun, qom, orto, ara, könül, köön, külkü, keb, tek, cek, cik, elik, sök, quda, tamir, ağa, ini, tük, çük, şañ, karaan, qala, caş, boy, oy, aqıl, mülk, ötük, ötök, qonuş, tör, bölö, tölö.

2) cik ulandırı

bayqoo

1

tab duşmanı

ayıladağı qoşçu müçölörünün calpı coğuluşu boldu. coğuluşta qoşçu uyumuna kirgen müçölör tekşerildi. kedey tonun çaminıb, qoşçu uyumuna uurdanıb kirib cürgön baylar uyumdan çığarıldı.

- bizdin arabızda dağı çat kişi barbı? bilgender bolso anı körsötsün-dedi coğuluşqa tör ağa bolub oturğan abdılada.
- bar, qoşçuğa müçö bolub abıqan çüröt, bul bay, bizdin arabızdan çıqsın-dedi mayırıq.

- emine üçün men çatmın, meni çığara albaysıñar!-dedi abıqan.

- sen catsıñ çığasıñ!-dedi mayırıq.

-bul cat uyumdan çıqsın -deb eki-üç müçö dağı çuuladı.

-bul cat, bul uyumdan çıqsın deb emine üçün cik ayrasıñar?

abıqan bizge cat emes, al bizdin uruqtanı emesbi-dedi coğuluştağı birö.

- eger abıqan bay bolso, anın cattığı iras, bay-bizdin tab duşmanıbiz. abıqandın baylığın dağı kim bilet?-dedi tör ağa.

- men bilem, abıqandın qudasına qattırıb qoyğon malı köb ekeni iras-dedi oroz.

- emese, men qol kötürüügö salam dedi tör ağa. coğuluş abıqandı uyumdan çığardı.

suroolor cana qızmatlar:

1) men catmın, sen catsıñ degen sözdördün uñğuların acıratqıla. bul sözdördün uñğuları cat degen sözgö oqşoybu?- salıştırğıla.

2) **catmın, catsiñ** degen sözdördün men, sen degen sözdör menen maanıları baylanışabı? oylonğula.

3) **men catmın, sen catsiñ** degen sözdör caqtoodoğu 1- cana 2- caqtar menen aytila turğan sözdördün maanılarına canaşaıbı? bayqağıla.

4) bul **cat** degen sözdün **bul** degen söz menen baylanışı barıbı? eger bar bolso, 3- caq esebinde aytilabı?-tabqıla.

qorutundu

1) **mın, sıñ** degen ulandılardı cık ulandılardı deb ataybız. cık ulandılardı da üç caq bolub aytilat: 1- caq **men (catmın)**, 2- caq **sen (sen catsiñ)**, 3-caq (**bul cat**). cık ulandılarında **men, sen, bul** degen sözdör müçölöböy ordunda turuşat. cık ulandılarında 3- cağında uñğu söz müçölöböyt.

2) cık ulandılardı da caqtoolor sıyaqtuu. ?

a) **odono**, b) **sılıq** bolub aytilat. cık ulandılardı, ceñildik üçün qısqartıb, **odono ciktöö, sılıq ciktöö** deb qoldonobuz.

3) odono ciktöö ulandılardı uşul: **mın, sıñ** cana 3- cağı uñğu sözdün özü. **sılıq** ciktöö ulandılardı: **bız (mın orduna), siz (sıñ orduna)**, 3- caq (uñğu) **sılıq** aytilbayt.

a) odono ciktöö

bayqoo

1

c. söz	1- c. men	2- c. sen	3- c. bul
caş.....	caş mın	caş sıñ	caş
qız.....	qız mın	qız sıñ	qız
bala.....	bal mın	bal sıñ	bala
qarı.....	qar mın	qar sıñ	qarı

suroolor cana qızmatlar:

1) uñğu sözdün ayağındağı ünsüzdör ulandılardı başındağı ünsüzdörün özgörtö alıştıbı? uñğu sözdün ayağındağı ündüülörgö ulanarda ulandılardı başındağı tıbıstar ündüü tıbıstarbı, ünsüz tıbıstarbı? "turaqtuu qurandılar" deb qanday qurandılardı aytuuçu

elek? al qurandılardı başıqı tıbıstarın uñğu söz ayağındağı ündüü tıbıstar menen ünsüz tıbıstar özgörtö aluuçubu ele? turaqtuu qurandılardı başıqı tıbıstarı qanday tıbıstar menen bitüüçü ele? tekşergile.

2) ayağı ünsüzdör menen bitüb, ayaqqı muunu **a** menen **ı** tıbıstarınan quralğan uñğu sözdör ciktöö ulandılardı özgörtö alıştıbı? ayağı **a** cana **ı** tıbıstarı menen bitükön uñğu sözdörgö ulandılar qanday ulandı? **çır, çataq, taza, cardı** degen sözdördü cikteb körgülö. turaqtuu qurandılardı muunu uñğu sözdün qaysı muununa bağınuuçu bele?-oyloğula.

qorutundu

1) cık ulandılardı da turaqtuu qurandılardı oqşob, ünsüzdörgö bağınbayt. uñğu söz ayağı ündüü menen bitüsö da cık ulandılardı başındağı tıbışın aman saqtayt. cık ulandılardı uñğu sözdün ayaqqı muundağı ğana ündüü tıbışqa bağınat.

2) uñğu sözdün ayaqqı muunu **a** cana **ı** tıbıstarınan quralsa, odono ciktöölör özgörböstön, **mın, sıñ** boydon ulanat

3) 3-caq ciktelbeyt.

bayqoo

2

c. söz	1- c. men	2- c. sen	3- c. bul
çoñ.....	çoñ mın	çoñ sıñ	çoñ
qur.....	qur mın	qur sıñ	qur

suroolor cana qızmatlar:

1) ayaqqı muunu **a** cana **ı** tıbıstarınan quralğan uñğu sözdörgö ciktöö ulandılardı qanday ulanat eken? ulandılardağı ündüü tıbıstar özgördübü? ündüü tıbıstar qaysı tıbıstarğa aylandı? bayqağıla.

qorutundu

1) uñġu sözdün ayaqqı muunu “o” cana “ı” tıbıştarınan bütsö, odono ciktöönün ündüü tıbıştarı , erin küüsünün zañı boyunça u tıbışına aylanıb- mun, suñ bolub özgöröt. masalan. oroy-oroymun, oroy-suñ, uulu-uulumun, uulusuñ.

c. söz	1- c. men	2- c. sen	3- c. bul
cin.....	<u>cinmin</u>	<u>cinsiñ</u>	cin
ken.....	<u>kenmin</u>	<u>kensiñ</u>	ken
kür.....	<u>kürmün</u>	<u>kürsüñ</u>	kür
köl.....	<u>kölmün</u>	<u>kölsüñ</u>	köl

suroolor cana qızmtar :

1) çiktö sözdördün muundarın bayqağıla. başkı eki sözdün muundarı qaysı tıbıştar menen qurulğan? ayaqqı eki sözdün muundarı qaysı tıbıştar menen qurulğan? - bayqağıla. bul dört söz içke sözdörbü, coon sözdörbü? emine üçün?

2) tört sözgö ulanıb turğan ciktö ulandıları coonbu, içkebi? başkı eki sözdögü ulandılardıñ muundarındağı ündüü tıbıştar qaysı tıbıştar? ayaqqı eki sözgö ulanğanda ulandılardıñ muundarındağı ündüü tıbıştar qaysı tıbışka aylanıb ketişken eken? bayqağıla.

qorutundu

1) uñġu sözdün ayaqqı muunu i cana e tıbıştarınan quralsa, ulandı büt içkerib, min, sin bolub özgöröt.

2) uñġu sözdün ayaqqı muunu ö menen ü tıbıştarınan quralsa , ulandılar büt içkerib, muundarındağı ündüü tıbıştar erin küüsü menen “ü” tıbışına aylanıb, mün, süñ bolub ulanat.

b) sılıq ciktö

bayqoo

1

c. söz	1-c. biz	2-c.siz	3-c. bul
caş	<u>caşbiz</u>	<u>caşsız</u>	caş
qız	<u>qızbiz</u>	<u>qızsız</u>	qız
çoñ	<u>çoñbuz</u>	<u>çoñsuz</u>	çoñ
qur	<u>qurbuz</u>	<u>qursuz</u>	qur

suroolor cana qızmtar :

1) sılıq ciktö ulandıları qaysı qurandılarğa oqşoyt? bul ulandılardıñ başkı tıbıştarı qaysı tıbış? qatqalañ ünsözdönbü? - bayqağıla.

2) başkı eki sözdün ayaqqı eki muundarı qaysı tıbıştardan quralğan? başkı eki sözgö ulanğanda ulandılar özgördübü? bayqağıla.

3) ayaqqı eki sözdün ayaqqı muundarı qaysı tıbıştardan quralğan? al sözdörgö ulanğanda ulandılardıñ ündüü tıbıştarı özgördübü? qaysı tıbışka ulandı? - acıratqıla.

4) 3-caq sılıq çikteldibi? odono ciktödü 3-caq ciktelgenbi? bayqağıla.

qorutundu

1) sılıq ciktö ulandıları da, odono ciktö ulandılarına oqşob, turaqtuu ulandılar türkümnö kiret.

2) uñġu sözdün ayqqı muunu “a” menen i tıbıştarınan quralsa, sılıq ciktö ulandıları özgörböstön, bız, sız boydon ulanat.

3) uñġu sözdün ayaqqı muunu “o” menen “u” tıbıştarınan quralsa, sılıq ciktö ulandıları, erin küüsünün zañı boyunça, muundağı ündüü tıbıştarın “u” tıbışına aylantıb, buz, suz bolub özgöröt.

4) 3-caq sılıq ciktödü da ciktelbeyt.

c. söz	1-c. biz	2-c. siz	3-c. bul
cin	cin biz	cin siz	cin
ken	ken biz	ken siz	ken
kür	kür büz	kür süz	kür
köl	köl büz	köl süz	köl

suroolor cana qızmatlar :

1) ayaqqı muunu “**i**” menen “**e**” tıbıştarınan quralğan uñğu sözdörgö sılıq ciktöo ulandıları qanday ulanat eken? ulandılar ündöştük zañına bağındı? -cin, ken degen sözdördün ulanğandarın bayqağıla.

2) ayaqqı muunu “**ü**” menen “**ö**” tıbıştarınan quralğan uñğu sözdörgö sılıq ciktöo ulandıları qanday ulandı? ündöştük zañı menen erin küüsünö köndübü? -kür, köl degen sözdörgö ulanğandarın bayqağıla.

qorutundu

1) ayaqqı muunu “**i**” menen “**e**” tıbıştarınan quralğan uñğu sözdördö ciktöo ulandıları, ündöştük zañı menen büt içkerib, biz, siz bolub özgöröt.

2) ayaqqı muunu “**ö**” menen “**ü**” tıbıştarınan quralğan uñğu sözdördö ciktöo ulandıları ündöştük zañı menen büt içkerib erin küüsü boyunça ündüü tıbışın “**ü**” tıbışına aylantıb, büz, süz bolub özgöröt.

qızmatlar: tömönkü sözdördü sılıq ciktöögö cana odono ciktöögö salıb ciktegele: cel, er, el, er, caqşı, ırçı, sınçı, tıñçı, malçı, elçi, ökül, coo, cuuçu, qarool, mıqtuu, cooş, añçı, qoñşu, coldos, cardamçı, calçı, cumuşcu, qızmatçı, qalış.

balanı caştan üyröt. atanın köñülü balada, balanın köñülü talaada. talaadan altın tabsań, sanab al. tişi çıqqan balağa çaynab bergen aş bolboyt (el maqalınan).

suroolor cana qızmatlar:

1) astın sızğan sözdördün uñğuların acıratqıla . sözdördün (uñğulardan) acıratqan ulandıları bir başqa cazğıla.

2) balanı, balanın, balağa degen sözdördün uñğuları qaysılar? bulardın ulandıları qaysılar? bul ulandılar biri birine oqşoybu? bayqağıla.

3) talaada, talaadan degen sözdördün uñğuları qaysılar, bul uñğular bir sözbü? bul ulandılar birine biri oqşoybu?

4) bul ulandılar ulanısqan uñğu sözdörgö qanday maani beriştı? bul ulandılardın baarı birdey ulandılarbı, ce başqa başqabı?

balağa degen sözdögü “ğa” ulandını alıb taştıb , anın orduna balanı degen sözdögü “ni” ulandını ulab, “tişi çıqqan balanı çaynab bergen aş bolboyt” deb aytuuğa bolobu? oşondoy qılıb aytsaq, süylömdün maanisi buzulabı? talaada degen sözdögü “da” ulandının orduna talaadan degen sözdögü “dan” ulandını ulab: “balanın köñülü talaada” degendin orduna “balanın köñülü talaadan” deb aytsaq tuura bolobu? emine uçün? tekşergile.

qorutundu

ni (balanı degendegi) , nın (balanın degendegi), da (talaada degendegi), dan (talaadan degendegi) cana ğa (balağa degendegi) ulandılar, uñğu sözgö ulaşıb, süylöm içinde cön körsötüşöt. oşonduqtan bulardı cön körsötküç ulandılar deybız. qısartıb, “çöndömö ulandılar” deb qoldonobuz.

çöndömö ulandılar beş: 1) tabış ulandı 2) ilik ulandı, 3) catış ulandı, 4) çığış ulandı, 5) barış ulandı.

1) tabiş ulandı "nı"

bayqoo

1

miñ qarğanı bir çalma qorqut. caqşını catım debe, çamandı özüm debe. kiyik balası qardı qarayt. attı baqqan ardaqtab, cooço berbes tar cerde. qıştı at menen tozboy, aş menen toz. (el sözünön)

suroolor cana qızmatlar:

- 1) astı sızılğan sözdördün uñğuların acıratqıla.
- 2) uñğu sözdün ayağı ündü tıbışardan a cana ı tıbışarı menen bütsö, ulandı özgöröt beken? qarğanı, caqşını degen sözdördü bayqağıla.
- 3) uñğu sözdün ayağı cumşaq ünsüzdör menen bütüb, ayaqqı muunu a menen ı tıbışarının birinen quralsa ulandı özgöröt beken? ulandıda qaysı tıbış özgördü? ündü tıbışbı, ünsüz tıbışbı? camandı, qırdı degen sözdördü bayqağıla.
- 4) ayağı qatqalañ ünsüzdör menen bütüb, ayaqqı muunu a menen ı tıbışarınan quralğan uñğu sözdördü ulandı özgördübü? özgörsö qanday özgördü? qaysı tıbış qaysı tıbışqa aylanıb ketti? attı, qıştı degen sözdördü bayqağıla.
- 5) başındağı ünsüz tıbışarı almaşılıb, ooşub quralğan qurandılar türkümün emne deb atooçu elek? tabqıla.

qorutundu

- 1) cöndömö ulandılar (beş türü teñ) ooşmo qurandılarğa oqşoş, ooşmo ulandılar türkümünö kiret.
- 2) uñğu sözdün ayağı a cana ı tıbışarı menen bütsö, tabiş ulandı özgörböyt, "nı" boydon ulanat.
- 3) uñğu sözdün ayağı cumşaq ünsüzdör menen bütüb, ayaqqı muunu "a" menen "ı" tıbışarınan quralsa, tabiş ulandı "dı" bolub (başındağı d tıbışına aylanıb) özgöröt.
- 4) uñğu sözdün ayağı qatqalañ ünsüzdör menen bütüb, ayaqqı muunu "a" menen "ı" tıbışarınan quralsa, tabiş ulandı "tı" bolub özgöröt.

bayqoo

2

uurunu qaraqçı urat. moldonu erkeletseñ, eldi azdırar. torpoq tozdu calayt. muzoo muozdu calayt. citken oqtu atqan oq tabat. uuqtu kerege cölöyt, tündüktü uuq tireyt. (el sözdörünön)

suroolor cana qızmatlar:

- 1) astı sızılğan sözdördün uñğuların acıratqıla, uñğu sözdördün ayaqtarınan qanday tıbış menen bütöndüğün ayaqqı muunu qaysı tıbış menen quralğanıñın bayqağıla.
- 2) ayağı o cana u tıbışarı menen bütöñ uñğu sözdörgö ulandı qanday ulanat eken? ündü tıbış özgördübü coqpu? uurunu, moldonu degen sözdördü bayqağıla. ayağı o cana u tıbışarı menen bütöñ uñğu sözdörgö tabiş ilandı ulab qarağıla.
- 3) ayağı cumşaq ünsüzdör menen bütüb, ayaqqı muunu o menen u tıbışarınan quralğan uñğu sözdörgö qanday ulanat eken? "nı" ulandıdan degi culmaq qaldıbı? ayağı cumşaq ünsüzdör menen bütüb, ayaqqı muunu o menen u tıbışarınan quralğan uñğu sözdörgö "nı" qurandını qurab qarağıla.
- 4) ayağı qatqalañ ünsüzdör menen bütüb, ayaqqı muunu o menen u tıbışarınan quralğan uñğu sözdörgö "nı" ulandı qanday ulanat eken? oqtu, uuqtu degen sözdördü bayqağıla. ayağı qatqalañ ünsüzdör menen bütüb, ayaqqı muunu o menen u tıbışarınan quralğan uñğu sözdörgö "nı" ulandı ulab qarağıla.

qorutundu

- 1) uñğu sözdün ayağı o cana u tıbışarı menen bütsö, ulandı "nı" özgörüb, "nu" bolub ulanat.
- 2) uñğu sözdün ayağı cumşaq ünsüz menen bütüb, ayaqqı muunu o menen u tıbışarınan quralsa, ulandı "du" bolub büt boydon özgöröt.
- 3) uñğu sözdün ayağı qatqalañ ünsüzdör menen bütüb, ayaqqı muunu o menen u tıbışarınan quralsa, ulandı bütündöy özgörüb "tu" bolub ulanat.

keregeni bilgen köktöyt, terini bilgen aqtayt. eçki egizdi tuuyt. it segizdi tuuyt. cerdi qıyan sel buzat, eldi uşaq söz buzat. cibti kesseñ uzun kes, kepti salsañ qısqa sal (el sözdünön).

suroolor cana qız mattar:

1) astı sızılğan sözdördün uñğuların acıratqıla, ar bir uñğu sözdün ayaqqı tıbışı qaysı tıbış? bayqağıla.

2) ayağı ı cana e tıbıştarı menen bütökön uñğu sözdörgö "ni" ulandı qanday ulanat eken? ulandıdağı tıbıştar büt özgördübü? ulandı ündöştük zañına köndübü? keregeni, terezeni degen sözdördü bayqağıla.

3) ayağı cumuşak ünsüz menen bütüb, ayaqqı muunu e menen ı tıbıştarınan quralğan uñğu sözdörgö "ni" ulandı qanday ulanat eken? ulandı ündöştük zañı menen oqşosu zañına köndübü? egizdi, segizdi, cerdi, eldi degen sözdördü bayqağıla.

4) ayağı qatqalañ ünsüzdör menen bütüb, ayaqqı muunu e menen ı tıbıştarınan quralğan uñğu sözdörgö "ni" ulandı qanday ulanat eken?

ulandı ündöştük zañı menen oqşosu zañdarına bağındıbı? -kebti, cibti degen sözdördü bayqağıla. ayağı qatqalañ ünsüzdör menen bütüb, ayaqqı muunu e menen ı tıbıştarınan quralğan uñğu sözdörgö "ni" ulandı ulab qarağıla.

qorutundu

1) ayağı e cana ı tıbıştarı menen bütökön uñğu sözdörgö "ni" ulandı ündöştük zañı boyunça büt ickerib "ni" bolub ulanat.

2) ayağı cumuşak ünsüzdör menen bütüb ayaqqı muunu e menen ı tıbıştarınan quralğan uñğu sözdörgö "ni" ulandı ündöştük zañı boyunça ickerib, oqşosu zañı boyunça ünsüz almaşılıb, "di" bolub ulanat.

3) uñğu sözdün ayağı qatqalañ ünsüzdör menen bütüb, ayaqqı muunu e menen ı tıbıştarınan quralsa, ulandı "ni" ündöştük zañı menen oqşosu zañı boyunça özgörüb "ı" bolub ulanat.

börünü qapıs körgön baqıra albas. calıqqan at kölmönü keçbes. ördök köldü izdeyt, köpölök küldü izdeyt. külüktü sınçı bilet, sülüktü qançı bilet. (el sözdörünön)

suroolor cana qız mattar:

1) ayağı ö cana ü tıbıştarı menen bütökön uñğu sözdördö "ni" ulandı özgördübü? ündöştük zañı boyunça içkerdibi? erin küüsünün zañı boyunça ündü tıbış almaştıbı? börünü, kölmönü degen uñğuların acıratıb qarağıla.

2) ayağı cumuşaq ünsüzdör menen bütüb, ayaqqı muunu ö menen ü tıbıştarınan quralğan uñğu sözdörgö "ni" ulandı qanday ulandı? ulandı büt boydon özgördübü? ulandı qaysı zañdar menen özgördü? köldü, güldü degen sözdördün uñğuların acıratıb qarağıla.

3) ayağı qatqalañ ünsüzdör menen bütüb, ayaqqı muunu ö menen ü tıbıştarınan quralğan uñğu sözdörgö "ni" ulandı qanday ulandı? ulandı büt özgördübü? ulandı özgörtökön qaysı zañdar? külüktü, sülüktü degen sözdördü bayqağıla.

qorutundu

1) ayağı ö cana ü tıbıştarı menen bütökön uñğu sözdörgö "ni" ulandı erin küüsü cana ündöştük zañı boyunça özgörüb "ni" bolub ulanat.

2) ayağı cumuşaq ünsüzdör menen bütüb, ayaqqı muunu ö menen ü tıbıştarınan quralğan uñğu sözdörgö "ni" ulandı oqşosu zañı, erin küüsü çana ündöştük zañı boyunça özgörüb, "di" bolub ulanat.

3) ayağı qatqalañ ünsüzdör menen bütüb, ayaqqı muunu ö menen ü tıbıştarınan quralğan uñğu sözdörgö "ni" ulandı oqşosu zañı, erin küüsü cana ündöştük zañdarı menen özgörüb "ti" bolub ulanat.

qız mattar: tömönkü sözdörgö tabış ulandı ulab qarağıla: at, qamcı, üzöñgü, terdik, celdik, basmayıl, tartma, cügön, oozduq, tizgin, cılbır, sağaldırıq, suuluq, çor, sağaq, büldürgü, tüşkün, qamcısab, alaqan, körpöçö, quyuşqan, oloñ, cırım, köbçük, qancığa, qutqun, kömöldürük, içmek.

2) ilik ulandı "nin"

bayqoo

1

atanın uulu bolğonço, adamdın uulu bol! caqşının şarapatı cuğat, camandın kesepeti tiyet.

cıldın irayı - cerdın çirayı. attın qamın küzdö oylo, qıştın qamın cazda oylo! (el sözüñön)

suroolor cana qızmatlar:

1) astı sızılğan sözdün uñğuların tabqıla, uñğu sözdördün ayaqarı emine tıbış menen büttü? uñğu sözdördün ayaqqı muundarı qaysı tıbışardan quraldı - bayqağıla.

2) ayağı a cana i tıbışarı menen bütkön uñğu sözdörgö ulanğanda "nin" ulandı özgördübü? -atanın, caqşının degen sözdördü bayqağıla.

3) ayağı cumşaq ünsüzdör menen bütüb, ayaqqı muunu a menen i tıbışarınan quralğan uñğu sözdördö "nin" ulandı özgördübü? ulandının başındağı "n" tıbışı qaysı tıbışqa aylanıp ketet? munu emine zañ deb atooçu elek? -adamdın, camandın, cıldın degen sözdördü bayqağıla.

4) qatqalañ ünsüzdör menen bütüb, ayaqqı muunu a menen i tıbışarınan quralğan uñğu sözdörgö "nin" ulandı qanday ulandı? ulandının başındağı ünsüz tıbış özgördübü? -attın, qıştın degen sözdördü acıratqıla.

qorutundu

1) ayağı a cana i tıbışarı menen bütkön uñğu sözdörgö "nin" ulandı özgörböstön ulanat.

2) ayağı cumşaq ünsüz menen bütüb, ayaqqı muunu a menen i tıbışarınan quralğan uñğu sözdördö "nin" ulandı oqşoşuu zañı boyunça "tin" bolub özgöröt

bayqoo

2

uurunun quyruğu tutam. corodoğu cañcal bozonun kebi. qoydun sütü qorğošun, qoy baqbağan oñbosun! uydun sütü qamqaymaq, uy baqbağan qu tuyaq! uy möörötkön tulubtun küçü, köbtü qacırgan oqtun küçü (el sözdörünön)

suroolor cana qızmatlar:

1) astı sızılğan sözdördün uñğuların acıratqıla. ar uñğu sözdün ayağı qaysı tıbış menen büttü, ayaqqı muunu qaysı tıbıştan quraldı? - munu bayqağıla.

2) uñğu sözdün ayağı o cana u tıbışarı menen bütsö, ulandı "nin" qanday özgöröt eken? mındağı özgörüş qanday özgörüş? - oylonğula, bozonun, uurunun degen sözdördü tekşergile.

3) ayağı cumşaq ünsüzdör menen bütüb, ayaqqı muunu o menen u tıbışarınan quralğan uñğu sözdörgö ulandı "nin" qanday ulanat eken? ulandındağı özgörüştür qaysı zañdar menen boldu? - qoydun, uydun degen sözdördü bayqağıla.

4) ayağı qatqalañ ünsüzdör menen bütüb, ayaqqı muunu o menen u tıbışarınan quralğan uñğu sözdörgö ulandı "nin" qanday ulanat eken? oqtun, tulubtun degen sözdördü bayqağıla.

qorutundu

1) ayağı o cana u tıbışarı menen bütkön uñğu sözdördö "nin" ulandı erin küüsü boyunça "nun" bolub özgöröt.

2) ayağı cumşaq ünsüz menen bütüb, ayaqqı muunu o menen u tıbışarınan quralğan uñğu sözdördö "nin" ulandı oqşoşuu zañı cana erin küüsü boyunça "dun" bolub özgörülöt.

3) ayağı qatqalañ ünsüzdör menen bütüb, ayaqqı muunu o menen u tıbışarınan quralğan uñğu sözdördö "nin" ulandı oqşoşuu zañı cana erin küüsü boyunça "tun" bolub özgöröt.

bayqoo

3

celenin körkü qulunda, terinin körkü iyde. emildin iyilgeni - sıñğanı. eldin içinde curt cüröt. ettin içinde qurt cüröt. ittin külügün tülkü süyböyt. (el sözüñön)

suroolor cana qızmatlar:

1) astı sızılğan sözdün uñğuların tabqıla. ar uñğu sözdün ayağı qaysı tıbış menen büttü cana ayaqqı muundarı qaysı tıbışardan quraldı - munu bayqağıla.

2) ayağı e cana i tıbışarınan bütkön uñğu sözdörgö "nin" ulandı qanday ulanat eken? ulandı üñdöştük zañına köndübü? celenin, terinin

degen sözdördü bayqağıla.

3) ayağı cumşaq ünsüz menen bütüb, ayaqqı muunu **ę** menen **i** tıbıştarınan quralğan uñgu sözdörgö "**nın**" ulandı qanday ulanat eken? ulandı ündöştük zañı menen oqşoşuu zañına bağınganbı? - **emildin, eldin** degen sözdördü bayqağıla.

4) ayağı qatqalañ ünsüzdör menen bütüb, ayaqqı muunu **ę** menen **i** tıbıştarınan quralğan uñgu sözdördö ulandı "**nın**" qanday ulanat eken? ulandı tiyeşelüü zañdarğa bağındıbı? - **ettin, ittin** degen sözdördü bayqağıla.

qorutundu

1) ayağı **ę** cana **i** tıbıştı menen bütüb uñgu sözdördö ulandı "**nın**" ündöştük zañı boyunça, "**nın**" bolub özgöröt.

2) ayağı cumşaq ünsüzdör menen bütüb, ayaqqı muunu "**ę**" menen "**i**" tıbıştarınan quralğan uñgu sözdördö "**nın**" ulandı, oqşoşuu cana ündöştük zañı boyunça, "**dın**" bolub özgöröt.

3) ayağı qatqalañ ünsüzdör menen bütüb, ayaqqı muunu "**ę**" cana "**i**" tıbıştarınan quralğan uñgu sözdördö "**nın**" ulandı, ündöştük cana oqşoşuu zañı boyunça "**tin**" bolub özgöröt.

bayqoo

4

kösönün uzunu qol küyğüzböyt. **börünün** oozu cebese da qanduu. **kündün** qısqası qısta. **közdün** cumulğanı tobokel qılğanı. **köçtün** körkü töö, **küçtün** iri aldı bilim. (el sözdörünön)

suroolor cana qızmtattar:

1) astı sızılğan sözdördün uñğuların acıratqıla. al uñgunun ayağı qaysı tıbış menen bütüb cana anın ayaqqı muunu qaysı tıbıştan quraldı munu bayqağıla.

2) uñgu sözdün ayağı **ö** cana **ü** tıbıştı menen bütüb, ulandı "**nın**" qanday özgöröt eken? ulandığa özgörüş salğan qaysı zañdar? **kösönün, börünün** degen sözdördü bayqağıla.

3) uñgu sözdün ayağı cumşaq ünsüzdör menen bütüb, ayaqqı muunu "**ö**" menen "**ü**" tıbıştarınan quralsa, ulandı "**nın**" qanday özgöröt eken? ulandı qaysı zañdar menen özgördü? **kündün, közdün** degen sözdördü bayqağıla.

4) uñgu sözdün ayağı qatqalañ ünsüzdör menen bütüb, ayaqqı muunu **ö** menen **ü** tıbıştarınan quralsa, ulandı "**nın**" qanday özgöröt eken? **köçtün, küçtün** degen sözdördü bayqağıla.

qorutundu

1) uñgu sözdün ayağı **ö** menen **ü** tıbıştarınan biri menen bütüb, ulandı "**nın**", "**nün**" bolub özgöröt.

2) uñgu sözdün ayağı cumşaq ünsüzdör menen bütüb, ayaqqı muunu "**ö**" menen "**ü**" tıbıştarınan quralsa, "**nın**" ulandı "**dün**" bolub özgöröt.

3) uñgu sözdün ayağı ünsüzdör menen bütüb, ayaqqı muunu **ö** menen **ü** tıbıştarınan quralsa "**nın**" ulandı "**tün**" bolub özgöröt.

qızmtattar: tömönkü sözdörgö "**nın**" ulandı uladıla.

too, qır, oy, adır, küdür, çıbir, qoqtu, qolot, cıra, boor, cıbit, tektir, ötök, tör, salaa, señir, car, asqa, qabtal, qabçığay, qabçal, zoo, zooqa, küngöy, teskey, say, böltök, çoqu, aşuu, bel, beles, belesçe, seki, sekiçe, qayqı, cılğa, qulama, kerege, kemer, kemerçe, cıbitça, qoqtuça, qolotço, sağıl, tektir, tektirçe, qobul, qoñul, üñkür.

3) **catıs ulandı "da"**

bayqoo

1

balada qut bar, **cılıqıda** cıt bar, **qozuda** et bar, **uyda** süt bar, **narda** küç bar, **qırda** çöb bar, **caşta** tilek bar, **qısta** qaqaar bar, **qurçta** ileb bar (el sözdörünön).

suroolor cana qızmtattar:

1) astı sızılğan sözdördün uñğuların acıratqıla. ar sözdün ayağı qaysı tıbış menen bütüb cana anın ayaqqı muunu qaysı tıbış menen quralğan? munu bayqağıla.

2) uñgu sözdün ayağı **a, u, i** tıbıştı menen bütüb, ulandı "**da**" özgöröt beken? **balada, cılıqıda, qozuda** degen sözdördün uñğuların acıratqıla.

3) uñgu sözdün ayaqqı muunu **a, u, i** tıbıştarınan quralıb, ayağı cumşaq ünsüzdör menen bütüb, ulandı "**da**" özgöröt beken? **narda, uyda, qırda** degen sözdördü bayqağıla.

4) uñgu sözdün ayağı qatqalañ ünsüzdör menen bütüb, ayaqqı

muunu a, u, i tibiştarınan quralsa, qurandı "da" özgöröt beken, ulandı qaysı zañ boyunça özgördü? caşta, qısta, qurcta degen sözdördü bayqağıla.

gorutundu

1) ayağı a, u, i tibiştarı menen bütökön uñğu sözdördö ulandı "da" özgörböyt.

2) ayağı cumşaq ünsüzdör menen bütüb, ayaqqı muunu a, u, i tibiştarınan quralğan uñğu sözdördö da ulandı "da" özgörböyt.

3) ayağı qatqalañ ünsüzdör menen bütüb, ayaqqı muunu a, u, i tibiştarınan quralğan sözdördö ulandı "da" oqşosu zañı boyunça "ta" bolub özgöröt.

bayqoo

2

daniñ bolsa orodo, maliñ bolor qorodo. ırıs moldodo emes, qoldo. küç oqto emes, otto.

suroolor cana qızmtattar:

1) astı sızılğan sözdördün uñğuların acıratqıla. uñğu sözdördün ayaqtarı qaysı tibiştar menen büttü cana ayaqqı muundarı qaysı tibiştar menen quraldı-munu bayqağıla.

2) ayağı o menen bütökön uñğu sözdördö ulandı "da" qanday ulanat eken? ulandıdağı, ündüü tibiş özgördübü, qaysı tibişqa aylandı? orodo, qorodo degen sözdü bayqağıla.

3) ayağı cumşaq ünsüzdör menen bütüb, ayaqqı muunu o tibiştarınan quralğan uñğu sözdördö ulandı "da" qanday ulanat eken? ulandıdağı - ündüü tibiş özgördübü, ünsüz tibişçı? moldodo, qoldo degen sözdördü acıratqıla.

4) ayağı qatqalañ ünsüzdör menen bütüb, ayaqqı muunu o tibiştarınan quralğan uñğu sözdörgö ulandı "da" qanday ulanat eken? ulandı erin küüsü menen oqşosu zañına bağındı? oqto, otto degen sözdördü acıratqıla.

gorutundu

1) ayağı o menen bütökön ce ayağı cumşaq ünsüzdör menen bütüb, ayaqqı muunu o tibiştarınan quralğan uñğu sözdördö ulandı "da" erin küüsünün zañı boyunça "do" bolub özgöröt.

2) ayağı qatqalañ ünsüzdör menen bütüb, ayaqqı muunu o tibiştarınan quralğan uñğu sözdördö "da" ulandı, erin küüsü menen oqşosu zañı boyunça "to" bolub özgöröt.

bayqoo

3

cuurat serede, cuundu teride. biylik birde emes, köbçülük bolğon elde. küç bilekte emes, işte.

suroolor cana qızmtattar:

1) astı sızılğan sözdördün uñğuların acıratqıla. uñğu sözdördün ayaqtarı qaysı tibiştar menen büttü cana ayaqqı muundarı qaysı tibiştarınan quraldı- munu bayqağıla.

2) uñğu sözdördün ayağı e cana i tibiştarı menen bütsö, ulandı "da" qanday özgöröt eken? - ulandı ündöştük zañına bağındı? ulandıdağı ündüü tibiş qaysı ündüü tibişqa aylandı? serede, teride degen sözdördü bayqağıla.

3) uñğu sözdün ayağı cumşaq ünsüzdör menen bütüb, ayaqqı muunu e menen i tibiştarınan quralsa, ulandı "da" qanday özgöröt eken? ulandı ündöştük zañına bağındı? birde, elde degen sözdördü bayqağıla.

4) ayağı qatqalañ ünsüzdör menen bütüb, ayaqqı muunu e menen i tibiştarınan quralğan uñğu sözdördö ulandı "da" qanday özgöröt eken? ulandı ündöştük zañına bağındı? oqşosu zañı menen özgördübü? bilekte, işte degen sözdördü bayqağıla.

gorutundu

1) ayağı e cana i tibiştarı menen bütökön uñğu sözdördö "da" ulandı, ündöştük zañı boyunça özgörüb "de" bolub ulanat

2) ayağı cumşaq ünsüzdör menen bütüb, ayaqqı muunu e menen i tibiştarınan quralğan uñğu sözdördö da ulandı "da" ündöştük zañı boyunça "de" bolub özgöröt.

3) ayağı qatqalañ ünsüzdör menen bütüb, ayaqqı muunu “e” menen “i” tibiştarınan quralğan uñğu sözdördö ulandı “da” ündöştük zañı menen oqşoşuu zañı boyunça “te” bolub özgöröt.

bayqoo

4

öydödö öbök, örüüdö cölök bolğon-birdik. köidö tolqun oynoso, kündö künö bolğonu! köçtö körgön azabtı tüştö körgön.

suroolor cana qız mattar:

1) astı sızılğan sözdördün uñğuların acıratqıla. uñğu sözdördün ayaqtarı qaysı tibiş menen büttü cana ayaqqı muundarı qaysı tibişardan quraldı- bulardı bayqağıla.

2) ayağı ö cana ü tibişarı menen bütökön uñğu sözdördö ulandı “da” qanday özgöröt eken? ulandı ündöştük zañı menen erin küüsünö köndübü?- öydödö, örüüdö degen sözdördü bayqağıla.

3) ayağı cumşaq ünsüzdör menen bütüb, ayaqqı muunu ö menen ü tibiştarınan quralğan uñğu sözdördö “da” ulandı qanday özgöröt eken? ulandı ündöştük zañı menen erin küüsünö bağındı?- köldö, kündö degen sözdördü acıratqıla.

4) ayağı qatqalañ ünsüzdör menen bütüb, ayaqqı muunu ö menen ü tibiştarınan quralğan uñğu sözdördö “da” ulandı qanday özgöröt eken? ulandı qaysı zañdarğa bağındı? - köçtö, tüştö degen sözdördü - bayqağıla.

qorutundu

1) ayağı ö cana ü tibişarı menen bütökön sözdördö “da” ulandı, ündöştük zañı menen erin küüsü boyunça özgörüb, “dö” bolub ulanat.

2) ayağı cumşaq ünsüzdör menen bütüb, ayaqqı muunu ö menen ü tibiştarınan quralğan sözdördö da “da” ulandı “dö” bolub özgöröt.

3) ayağı qatqalañ ünsüzdör menen bütüb, ayaqqı muunu ö menen ü tibiştarınan quralğan sözdördö “da” ulandı ündöştük zañı, erin küüsü cana oqşoşuu zañı boyunça özgörüb, “tö” bolub ulanat.

qız mattar. tömönkü sözdörgö “da” ulandını ulağıla: ata, ene, ağa, ceñe, ece, qarındaş, ini, aba, tayake, ceen, bölä, siñdi, abısın,

kündöş, tay, quda, sök, ake, tay ene, tay ata, tay ece, tay ceñe, baldız, qayın, qız, tuuğan, cat, öz, özgö, qalıs, eş, ögöy, tun, cetim, uul, qız, bala, çoñ, qarı, caş.

4) cığış ulandı “dan”

bayqoo

1.

cabqan caladan saqtan. külüktü cılqıdan küt. cuğuştuu oorudan qorq. cıgılsañ nardan cıgıl, buylasın qarmay cıgıl. coqtu qırdan közdö. saan cıynasañ, uydan cıyna. asıl taştan tabılat, aqıl çaştan tabılat. qırmanduu qıştan cığat, qırısıqtuu ıqtan cığat, suu taşqını nuqtan cığat (el sözünön)

suroolor cana qız mattar:

1) astı sızılğan sözdördün uñğuların acıratqıla. uñğuların ayaqqı tibişarı emne menen büttü cana ayaqqı muundarı qaysı tibiştar menen quraldı-bulardı bayqağıla.

2) ayaqqı a, u, i tibişarı menen bütökön sözdörgö ulandı “dan” qanday ulanat eken? ulandı özgördübü? caladan, cılqıdan, oorudan degen sözdördü acıratqıla.

3) ayağı cumşaq ünsüzdör menen bütüb, ayaqqı muunu a, u, i tibiştarınan quralğan sözdörgö ulandı “dan” qanday ulanat eken? ulandı özgördübü? -nardan, qırdan, uydan degen sözdördü bayqağıla.

4) ayağı qatqalañ ünsüzdör menen bütüb, ayaqqı muunu a, u, i tibiştarınan quralğan sözdörgö ulandı “dan” qanday ulanat eken? ulandı özgördübü? ulandının başındağı ünsüz tibiş ordunda qaldı?- taştan, çaştan, qıştan, ıqtan nuqtan degen sözdördü bayqağıla.

qorutundu

1) ayağı a, u, i tibişarı menen bütökön sözdördö ulandı “dan” özgörböstön “dan” bolub ulanat.

2) ayağı cumşaq ünsüzdör menen bütüb, ayaqqı muunu a, u, i tibiştarınan quralğan sözdördö da “dan” ulandı özgörböyt.

3) ayağı qatqalañ ünsüzdör menen bütüb, ayaqqı muunu a, u, i tibiştarınan quralğan sözdördö “dan” ulandı, oqşoşuu zañı boyunça tan bolub özgöröt.

qayırmayı sonodon kör, qasiyetti orodon kör. tün adaşsañ, coldon cıqba; qan cıǵarǵan küç oqton emes, otton. (el sözünön)

suroolor cana qızmatlar:

1) astı sızılǵan sözdördün uñǵuların acıratqıla. uñǵu sözdördün ayaqtarı qaysı tıbıstar menen büttü cana ayaqqı muundarı qaysı tıbıstardan quraldı? -bulardı bayqaǵıla.

2) ayaǵı o menen bütkön, ce ayaǵı cumşaq ünsüzdör menen bütüb, ayaqqı muunu o tıbışınan quralǵan sözdördö ulandı "dan" qanday özgöröt eken? ulandı erin küüsünö baǵındıbı? ulandı oqşoşuu zañı bayunça özgördübü?-sonodon, oroodon, coldon degen sözdördü bayqaǵıla.

3) ayaǵı qatqalañ ünsüzdör menen bütüb, ayaqqı muunu o tıbışınan quralǵan sözdördö ulandı "dan" qanday özgöröt eken? ulandı erin küüsü menen oqşoşuu zañına baǵındıbı? oqton, otton degen sözdördü bayqaǵıla.

qorutundu

1) ayaǵı o menen bütüb, ce ayaǵı cumşaq ünsüzdör menen bütüb, ayaqqı muunu o tıbışı menen quralǵan sözdördö ulanı "dan" erin küüsü menen "don" bolub özgöröt.

2) ayaǵı qatqalañ ünsüzdör menen bütüb, ayaqqı muunu o tıbışınan quralǵan sözdörǵö ulandı "dan", erin küüsü cana oqşoşuu zañı menen özgörüb, "ton" bolub ulanat.

bayqoo

qulun azıǵı celeden, bala azıǵı eneden. qımız daamı teriden emes, şiriden. dobul celden, qıyan selden; terinin öñü iyden. uuru çetten bolǵondo, saqtıq itten. (el sözünön)

1) astı sızılǵan sözdördün uñǵuların acıratqıla. uñǵuların ayaqqı tıbıstarı emne menen büttü cana ayaqqı muundarı qaysı tıbıstardan quraldı?-bulardı bayqaǵıla.

2) uñǵu sözdördün ayaǵı e cana i tıbıstarı menen bütsö, ulandı "dan" qanday özgöröt eken? ulandı erin küüsünö baǵındıbı?-celden, eneden, selden, teriden, şiriden degen sözdördü acıratqıla.

3) uñǵu sözdördün ayaǵı cumşaq ünsüzdör menen bütüb, ayaqqı muunu e menen i tıbıstarınan quralsa, ulandı "dan" qanday özgöröt eken? ulandı özgörtkön qaysı zañ?-celden, selden, iyden degen sözdördü bayqaǵıla.

4) uñǵu sözdördün ayaǵı qatqalañ ünsüzdör menen bütüb, ayaqqı muunu e menen i tıbıstarınan quralsa, ulandı "dan" qanday özgöröt eken?- ulandı özgörtkön qaysı zañdar? çetten, itten degen sözdördü bayqaǵıla.

qorutundu

1) uñǵu sözdün ayaǵı e cana i tıbıstarı menen bütsö, ulandı "dan" ündöştük zañı boyunça içkerib, "den" bolub özgöröt.

2) uñǵu sözdün ayaǵı cumşaq ünsüzdör menen bütüb, ayaqqı muunu e menen i tıbıstarınan quralsa da "dan" ulandı "den" bolub özgöröt.

3) uñǵu sözdün ayaǵı qatqalañ ünsüzdör menen bütüb, ayaqqı muunu e menen i tıbıstarınan quralsa, ulandı "dan" erin küüsü cana oqşoşuu zañı menen özgörüb, "ten" bolub ulanat.

bayqoo

qoyon kölöködön qorqot. tülküdüñ amal qaçbas. tereñdik köldön tabılat. könöktön iş ketkende, sın ketkeni (el sözünön).

suroolor cana qızmatlar:

1) astı sızılǵan sözdördün uñǵuların tabqıla. ar uñǵunun ayaǵı qaysı tıbış menen büttü cana ayaqqı muunu qaysı tıbıstardan quraldı -bulardı bayqaǵıla.

2) ayaǵı ö cana ü tıbıstarı menen bütkön sözdördö ulandı "dan" qanday özgöröt eken? ulandı erin küüsü menen ündöştük zañına baǵındıbı? kölöködön, tülküdüñ degen sözdördü acıratqıla.

3) ayağı cumşaq ünsüzdör menen bütüb, ayaqqı muunu ö menen ü tıbıştarınan quralğan sözdörgö “dan” ulandı qanday ulanat eken? ulandı qaysı zañdar menen özgördü köldön, coldon degen sözdördü bayqağıla.

4) ayağı qatqalañ ünsüzdör menen bütüb, ayaqqı muunu ö menen ü tıbıştarınan quralğan sözdördö ulandı “dan” qanday özgöröt eken? ulandı ündöştük zañı menen içkerdibi? erin küüsü boyunça ulandıdağı ündüü tıbış almaştırbı? oqşoşuu zañı boyunça ulandıın başındağı ünsüz tıbış özgördübü? -könöktön, külüktön degen sözdördü bayqağıla.

qorutundu

1) ayağı ö cana ü tıbıştarı menen bütükön sözdördö “dan” ulandı, ündöştük zañı boyunça içkerib, erin küüsü boyunça ündüü tıbışın almaştırbı, “dön” bolub özgöröt.

2) ayağı cumşaq ünsüzdör menen bütüb, ayaqqı muunu ö menen ü tıbıştarınan quralğan sözdördö da “dan” ulandı “dön” bolub özgöröt.

3) ayağı qatqalañ ünsüzdör menen bütüb, ayaqqı muunu ö menen ü tıbıştarınan quralğan sözdörgö “dan” ulandı, ündöştük zañı menen içkerib, oqşoşuu zañı menen başqı ünsüz tıbışın almaştırbı, erin küüsü menen ündüü tıbışın özgörtüb, “tön” bolub ulanat.

5) barış ulandı “ğa”

bayqoo

1

tişi çıqqan balağa çaynab bergen aş bolboyt. tişi tüşkön qarığa tamaqtın astı bulamıq.

qarışqırdan qalğan coruğa toy . cılğa cıluuluq kelgende, malğa suluuluq kiret, töö cañı cılıñında uyğa sayğa qıyet.

başqa kelgen balağa qulaq-murun sadağa. qamınbasañ qışqa, aldırañ cutqa. (el sözünön).

suroolor cana qızmatlar:

1) astı sızılğan sözdördün uñğuların acıratqıla, ar uñğunun ayağı qaysı tıbış menen büttü cana ayaqqı muunu qaysı tıbışardan

quralğan-bulardı bayqağıla.

2) uñğu sözdün ayağı a, u, i tıbıştarı menen bütsö, ulandı “ğa” özgörötbü eken?-balağa, qarığa, coruğa degen sözdördü bayqağıla.

3) ayağı cumşaq ünsüzdör menen bütüb, ayaqqı muunu a, u, i tıbıştarınan quralğan sözdörgö “ğa” ulandı qanday ulanat eken? ulandı özgörötbü eken?-malğa, cılğa, uyğa degen sözdördü bayqağıla.

4) ayağı qatqalañ ünsüzdör menen bütüb, ayaqqı muunu a, i cana u tıbıştarınan quralğan uñğu sözdörgö ulandı “ğa” qanday ulanat eken? Ulandıdağı ünsüz tıbış özgördübü? -başqa, qışqa, cutqa degen sözdördü bayqağıla.

qorutundu

1) ayağı a, u cana i tıbıştarı menen bütükön sözdördö ulandı “ğa” özgörböyt.

2) ayağı cumşaq ünsüzdör menen bütüb, ayaqqı muunu a, i ce u tıbıştarınan quralğan sözdördö da “ğa” ulandı özgörböyt.

3) ayağı qatqalañ ünsüzdör menen bütüb, ayaqqı muunu a, u cana i tıbıştarınan quralğan sözdördö ulandı “ğa” oqşoşuu zañı boyunça “qa” bolub özgöröt.

bayqoo

2

danıñdı bozoğo salba, orooğo sal. başqarsa moldo, baştasa colğo, iş çıqbas oñğo, salar otqo, türtör oqqo.

suroolor cana qızmatlar :

1) astı sızılğan sözdördün uñğuların açıratqıla. ar uñğu sözdün ayağı qaysı tıbış menen büttü cana ayaqqı muunu qaysı tıbış menen quraldı-bayqağıla.

2) ayağı o menen bütükön, ce ayağı cumşaq ünsüzdör menen bütüb, ayaqqı muunu o tıbışınan quralğan sözdördö “ğa” ulandı qanday özgöröt eken? ulandı erin küüsünö bağındıbı? bozoğo, orooğo, colğo, oñğo degen sözdördü bayqağıla.

3) ayağı qatqalañ ünsüzdör menen bütüb, ayaqqı muunu o tıbışı menen quralğan sözdördö “ğa” ulandı, erin küüsü cana oqşoşuu zañı boyunça özgördübü? otqo, oqqo degen sözdördü bayqağıla.

1) ayağı o menen бүткөн ce ayağı cumşaq ünsözdör menne бүтүб, ayaqqı muunu o tıbışınan quralğan sözdördö “ǰa” ulandı, erin küüsünün zañı boyunça, ǰo bolub özgöröt.

2) ayağı qatqalañ ünsözdör menen бүтүб, ayaqqı muunu o tıbışınan quralğan sözdördö “ǰo” ulandı, erin küüsü cana oqşoşuu zañı boyunça “qo” bolub özgöröt.

b a y q o o

3

qulunduu bee celege maq. terige ön bergen boyok. işen cerge, cer toyğuzar qarınındı, basba dinige, din ketirer daynıñdı, çekten çıqqan cetke çığar. oldoqson uuru itke qabılar.

suroolor cana qızmatlar :

1) astı sızılğan sözdördün uñğuların acıratqıla. uñğu sözdördün ayağı qaysı tıbıştar menen бүттү cana ayaqqı muundarı qaysı tıbıştardan quraldı, bayqağıla.

2) ayağı e cana i tıbıştarı menen бүтqөн sözdördö ulandı “ǰa” qanday özgöröt eken? ulandı erin küüsünö bağımdıbı? celege, terige degen sözdördü tekşergile.

3) ayağı cumşaq ünsözdör menen бүтүб, ayaqqı muunu e menen i tıbıştarınan quralğan sözdördö “ǰa” ulandı özgördübü? cerge, dinige degen sözdördü bayqağıla.

4) ayağı qatqalañ ünsözdör menen бүтүб, ayaqqı muunu e menen i tıbıştarınan quralğan sözdördö “ǰa” ulandı qanday ulanat eken? ulandı içkerdibi? ulandıdağı ünsüz tıbış qaysı tıbışqa aylandı? cetke, itke degen sözdördü tekşergile.

qorutundu

1) ayağı e cana i tıbıştarı menen бүткөн, ce ayağı cumşaq ünsözdör menen бүтүб, ayaqqı muunu e menen i tıbıştarınan quralğan sözdördö “ǰa” ulandı, ündöştük zañı boyunça, “ge” bolub özgöröt.

2) ayağı qatqalañ ünsözdör menen бүтүб, ayaqqı muunu e menen i tıbıştarınan quralğan sözdördö “ǰa” ulandı, ündöştük cana oqşoşuu zañdarı boyunça “ke” bolub özgöröt.

4

balıq kölmögö maq. qara niyet börügö coldoş. qaz ordosu kölgö бүткөн, qalıñ bödönö cüygö бүткөн. caman köbkö batbas. eselek cükkö caşmar.(el sözünön).

suroolor cana qızmatlar :

1) astı sızılğan sözdördün uñğuların acıratqıla. uñğu sözdördün ayaqtarı qaysı tıbıştar menen бүттү cana ayaqqı muundarı qaysı tıbıştardan quraldı-bayqağıla.

2) ayağı ö cana ü tıbıştarınan quralğan uñğu sözdördö “ǰa” ulandı qanday özgöröt eken? ulandı ünsüz tıbış qaysı zañdar? - kölmögö, börügö degen sözdördü bayqağıla.

3) ayağı cumşaq ünsözdör menen бүтүб, ayaqqı muunu ö menen ü tıbıştarınan quralğan sözdördö “ǰa” ulandı qanday özgöröt eken? ulandı ünsüz tıbış qaysı zañdar? kölgö, cüygö degen sözdördü bayqağıla.

4) ayağı qatqalañ ünsözdör menen бүтүб, ayaqqı muunu ö menen ü tıbıştarınan quralğan sözdördö ulandı “ǰa” qanday özgöröt eken? ulandı ünsüz tıbış qaysı zañdar? köbkö, cükkö degen sözdördü bayqağıla.

qorutundu

1) ayağı ö cana ü tıbıştarı menen бүтqөн sözdördö “ǰa” ulandı, ündöştük cana erin küüsü zañdarı boyunça “gö” bolub özgöröt.

2) ayağı cumşaq ünsözdör mene бүтүб, ayaqqı muunu ö menen ü tıbıştarınan quralğan sözdördö da “ǰa” ulandı “gö” bolub özgöröt.

3) ayağı qatqalañ ünsözdör menen бүтүб, ayaqqı muunu ö menen ü tıbıştarınan quralğan sözdördö “ǰa” ulandı, ündöştük, erin küüsü cana oqşoşuu zañdarı boyunça “kö” bolub özgöröt.

III. suuro ulandı

bayqoo

1

közdüü soqurlar

ayıl da askerdin işin üyrötö turğan uyum acılğan. kedeyler menen orto dıyqandar, uyumğa kirişib, askerdik işin üyrönüşüb qalıştı: mılıtq atuunu, uuluu ğazğa qarşı maske kiyüünü, uyumğa kirkender bat ele bilib alıştı. dıyqandardı askerdik işine üyrötüb cürğön maamıt. maamıt üç cıl qızıl askerdik işinde cürüb qaytqan.

- qana, mılıtq atuunu abıdan üyröndüñörbü - dedi mamıt uyum mücölörünün calpı coğuluşunda.

- üyröndük, abdan üyröndük - deb dıyqandar çuulay qalıştı.

- üyrönsöñör aytqılaçı, qana, mılıtq menen kimdi atasıñar?

- duşmandı atabız - deb dağı dıyqandar çuulay qalıştı. duşmanınar kim? qana, maldıbay, sen aytçı, bizdin duşmanımız kim?

- masalan, bizdin duşmanımız ingilister, mılıtq menen biz oşo ingilisterdi atabız - dedi maldıbay.

- sende köz barbı? ce seniki köz emes ele carabı? bizge ingilisterdin barı ele duşmanbı? - deb dağı suradı maamıt.

- iñtayı kelgen künü ingilister bizder menen uruşmaççı bolub cürüşöt. bizge ingilisterdin barı ele duşman - dedi maldıbay.

- coq, anday emes. ingilisterdin barı ele bizge duşman emes. bayları bizge duşman, kedey - dıyqandarı menen cumuşçuları bizge bir tuuğan. biz mılıtq menen, uruşa qalsa, ingilisterdin oşol bayların atabız. men munu kezitten oqub cüröm - dedi tölön.

- oqubağan kişi mılıtq da ata albayt. mılıtqı ata albağanı uşul - duşmanın taanıbayt. oqubağan kişinin közü bolğonu menen, soqurdan ayırması coq. uşul oturğandardın köbü qat taanıbayt eken, oquu bilbegeniñer emi sabatıñardı açqıla, sabatsızdıqtı coyuu mektebine barğıla - dedi maamıt.

- iras, iras. çın ele soqur ekenbiz - dedi qat taanıbağan dıyqandar.

suroolor cana qızmatlar :

1) astı sızılğan sözdördün uñğuların tabqıla. astı sızılğan eki süylömdü qağazğa bölüb cazğıla.

2) duşmanbı degen söz menen duşman degen eki sözdü salıştırğıla. duşmanbı degen sözdün ayağındağı “bı” muundu alıb taştasaq qalğan uñğu duşman degen sözgö oqşoybu? eki sözdün maanisi birbi? -oylongıla.

3) astıları sızılğan eki süylömdü salıştırğıla. bu eki süylömdö eçeden söz bar? eki süylömdögü sözdör birine biri oqşoybu?

birinci süylömdün ayağındağı duşmanbı degen söz ekinci süylömdön ayağındağı duşman degen sözgö oqşoybu? eki süylömdün maanısı birbi? birinçi süylömdögü duşmanbı degen sözdün eñ ayaqqı muunu “bı” ekinci süylömdögü duşman degen sözdö barbı? eger birinçi süylömdön uşul “bı” muundu alıb taştasaq, eki süylömdö maanı cağınan ayırma qalabı? birinçi süylömdün maanısını başqa qılıp turğan qaysı muun eken?

masalan: bizge ingilisterdin barı ele duşman desek, coob bergem bolobuzbu, coob surağan bolobuzbu?

maamıt coob berdibi ele, suuro suraadıbı ele? - oylongıla.

4) barbı, carabı, duşmanbı degen sözdördün eñ ayaqqı muundarı birine biri oqşoybu? bul muundar ulandıbı, coqbu? - bayqağıla.

qorutundu

1) barbı, carabı, duşmanbı degen sözdördün ayağındağı “bı” muundarı bular ulandı. bul ulandı suuro ulandı deb ataybiz. bul ulandı ulansa, söz surooluu söz bolub qalat.

bayqoo

2

tabışmaq

adıl menen alım, tabışmaq aytıştı.

- men bir tabışmaq aytayın, sen tabçı - dedi adıl.

- qana, ayt, tabayın - dedi alım.

- azuuludan kebşebes, arqaluudan oonabas, munu tabçı, qıyın bolsoñ! -dedi adıl.

- kebşebes, oonabas, degi özü, canbı?

- can bolğonu üçün arqası, azuusu bolot da. can bolğondo da tört ayaqtuudan.

- tört ayaqtuudan bolso, cılıqıbı, qoybu, uybu, eçkibi, eşekbi,

töobü, tülküü? emine? -dedi alım.

- emne ekenin men sağa qaydan aytayın, sen özün tab-dedi adıl.

- coq, taba albadım. candan da keşbeseb candardı başqa caqtan izdebey ele maldan tabasıñ. cılcıqı menen uydu bayqasañ, eköönün biri kebşebes, biri oonabas bolub cıgıt-dedi adıl.

suroolor cana qızmatlar :

1) astı sızılğan sözdördün uñğuların acıratqıla. ar sözdün ayaqqı tıbışın cana ayaqqı muunun bayqağıla .

2) ulandıdağı ünsüz tıbış (b) özgördübü? ulandıdağı ündüü (i) tıbış almaştırbı? ündöştük zañına ulandı bağındırbı? ünsüz tıbışı oqşoşuu zañına könbögön, erin küüsü menen ğana ündöştük zañına bağıngan ulandılardı (qurandılardı da) qanday ulandılar deb atooçu elek? bul ulandı oqşoşuu zañına köndübü? - bayqağıla.

3) uñgu sözdün ayaqqı muunu a cana ı tıbıştarınan quralsa, ulandı "**bi**" özgördübü? - camanbi, cılcıqı degen sözdördü bayqağıla.

4) ayaqqı muunu o menen u tıbıştarınan quralğan uñgu sözdörgö ulandı "**bi**" qanday ulanat eken? ulandı erin küüsü zañına bağındırbı? - qoy, uy degen sözdörgö ulanğanın bayqağıla.

5) uñgu sözdün ayaqqı muunu e menen i tıbıştarınan quralsa, ulandı "**bi**" qanday özgöröt eken? ulandı ündöştük zañına bağındırbı?-eçki, eşek degen sözdörgö ulanğanın bayqağıla.

6) ayaqqı muunu ö menen ü tıbıştarınan quralğan uñgu sözdörgö ulandı "**bi**" qanday ulanat eken? ulandı erin küüsü menen ündöştük zañına bağındırbı? - töö, tülkü degen sözdörgö ulanğanın bayqağıla.

qorutundu

1) suroo ulandı "**bi**" turaqtuu ulandılar (qurandılar oqşoş) türküminö kiret da oqşoşuu zañı menen özgörböyt.

2) uñgu sözdün ayaqqı muunu a menen ı tıbıştarınan quralsa, ulandı "**bi**" özgörböstön "**bi**" bolub ulanat.

3) uñgu sözdün ayaqqı muunu o menen u tıbıştarınan quralsa, ulandı "**bi**" erin küüsü zañı boyunça, "**bi**" bolub özgöröt.

4) uñgu sözdün ayaqqı muunu e menen i tıbıştarınan quralsa,

"**bi**" ulandı, ündöştük zañı boyunça içkerib "**bi**" bolub özgöröt.
5) uñgu sözdün ayaqqı muunu ö menen ü tıbıştarınan quralsa, "**bi**" ulandı, ündöştük zañı cana erin küüsü boyunça özgörüb, "**bü**" bolub ulanat.

calpı qorutundu

coğorqu ulandılar (caqtama, cikteme, cöndömö cana suroo) menen ulanısqan sözdördü atooç sözdör deb ataybız. bul atooç sözdör menen ulanısqan ulandıları atooçcul ulandılar deb qoldonobuz.

IV. buyruk ulandılar

1) caqtama buyruqtar

b a y q o o

ı

aza kününö dayardıq

canvar ayının 15-çısılası bolub qaldı. canvar ayı emgeçiler için azaluu ay, bütkül dünüyödögü emgeçilerdin col başcısı vlademir iliç-lenin uşul canvar ayında ölgön.

mektebte calpı oquuçuların çoğuluşu boldu. çoğuluş aza kününö dayardıq körüçü kemesiya şayladı. kemesiyege aqmat, muqay cana alım öttü. calpı çoğuluştaradı. kemesiye müçölörü keneşüügö qaldı.

-qana, mildetti qanday bölüşöbüz, kimimiz qanday iş işteybiz? -dedi aqmat.

-sen ele bol. senin buyurğanıña biz maqul -deşti muqay menen alım.

-maqul, emese muqay , uraandı sen cazğın, celekti men cazayın, aza künün ötközüü tuuralı pulandı bul (alım) cazsın. qalğan işke, pulan bütköndön kiyin, başqa coldoştör cardamdaşar -dedi aqmat.

-uraan cazuunu men bilbeymin. uraandı sen caz, celekti men cazayın, pulandı bul cazsın -dedi muqay.

-bilbesen, maqul. celeqti sen caz, uraandı men cazayın, pulandı bul cazsın deb, aqmat maqul kördü kemesiye müçölörü işke kirişti.

suroolor cana qızmtattar :

1) cazğın, cazayın, cazsın degen sözdördün uñğuların acıratqıla. bul sözdün uñğuları caz degen sözgö oqşoybu? -salıştırğıla.

2) sen cazğın, men cazayın, bul cazsın degen sözdör caqtama ulandılar sıyaqtuu caq menen ayıldırı? cazğın, cazayın, cazsın degen sözdördün sen, men, bul degen sözdör menen baylanışı barbı? -oylongıla.

3) sen degen sözgö baylanışqan sözdün ulandısı qaysı? cazayın degen söz qaysı söz menen baylanıştuu? al sözdö qaysı ulandı bar? bul degen sözgö baylanışıb turğan sözdö qaysı ulandı bar? -tabqıla.

4) uraandı sen cazğın degen süylömdön urandı sen caz degen süylömdün sırtqı cağınan qanday ayırması bar? cazğın degen sözdün uñğusu caz degen sözgö oqşoybu? eki süylömdü salıştırğıla.

5) uraandı sen cazğın degen süylömdün ayağındağı cazğın degen sözdün ğın ulandısın alıb taştıb, uraandı sen caz degen süylömgö salıştırısaq, emine boldu? eki süylömdün sırtqı caqtarında ayırma barbı? eki süylömdün maanılarında ayırma boldubı? oylongıla. sen cazğın degen orduna sen caz desek bolobı? -tapqıla.

qorutundu

1) sen cazğın, men cazayın, bul cazsın degen sözdördö "ğın", "ayın", "sın" ulandıların caqtama buyruq ulandıları deb ayatbız. cenildik üçün "caqtama buyruqtarı" deb qoldonobuz. mında "sen" degen sözgö baylanışqan "ğın" ulandı, men degen sözgö baylanışqan "ayın" ulandı, "bul" degen sözgö baylanışqan ulandı "sın".

2) caqtama buyruqtar da, caqtama ulandılarğa oqşob, odono caq cana sılıq caq menen ayıtıl. odono ayılğanın "odono buyruqtar" , sılıq ayılğanın "sılıq buyruqtar" deb cürğüzöbüz. sılıq aytqanda men orduna biz, ayın (cazayın) ulandı oorduna alı (cazalı), sen orduna siz, ğın (cazğın) ulandı oorduna ıñız (cazınız). üçüncü caq sılıq ayıltıbayt.

3) odono buyruqtardın ekinci (sen) cağı ayılğanda uñğu sözgö, köbüncö, ulandı ulanbay ele ayıtıl.

ulandı ulanbasa dağı oşol ulandığa ulana turğan söz özü ele ekinci caqtın ulandısın maanısın beret. masalan: urandı sen cazğın degen orduna, "ğın" ulandını cıqarıb taştıb, uraandı sen caz desek,

sözdün maanısı buzulbayt. oşonduqtan odono buyruqtardın ekinçi cağın ulandısız qoldonobuz. bul cıqarılıb salınğan ulandı "ğın" oşmo ulandılar türkümünö kiret.

a) odono buyruqtar

b a y q o o

1

c. söz	1 - c. men	2- c. sen	3 - c. bul
at	atayın	at	atsın
cır	cırayın	cır	cırsın
ur	urayın	ur	ursın
or	oroyun	or	orsın

suroolor cana qızmtattar :

1) uñğu sözdün ayağı ünsüzdör menen bütüb, ayaqqı muunu a, ı, u tıbıştarınan quralsa, 1-caqtın ulandısı "ğın" özgöröbü? -at, cır, ur degen sözdördün ulanğandarın bayqağıla.

2) uñğu sözdün ayağı ünsüz menen bütüb, ayaqqı muunu o tıbışınan quralsa,

1 - caqtın ulandısı "ayın" qanday özgöröt eken? ulandının birinçi muunundağı ündüü tıbış "a" qaysı tıbışqa aylandı? ekinçi muundağı ündüü tıbış qaysı tıbışqa aylandı? or degen sözdün ulanğandarın bayqağıla.

3) 1 - caqtın ulandısı oqşoşuu zañı menen özgördübü? ulandının başqı tıbışı qaysı tıbış? ündüü tıbış oqşoşuu zañı menen özgörçü bele?

4) uñğu sözdün ayağı ünsüzdör menen bütüb, ayaqqı muunu a menen ı tıbıştarınan quralsa, 3 - caqtın ulandısı "sın" özgördübü? - at, cır degen sözdördün ulanğandarın bayqağıla.

5) uñğu sözdün ayağı ünsüzdör menen bütüb, ayaqqı muunu u menen o tıbıştarınan quralsa, 3 - caqtın ulandısı "sın" qanday özgöröt eken? ulandı erin küsünö köndübü? ur, or degen sözdördün ulanğandarın bayqağıla.

6) 3 - caqtın ulandısı “sin” oqşoşuu zañına köndöbü? oqşoşuu zañına qaysı qurandılar könüüçü emes ele? bul ulandının başkı tıbışı qaysı tıbış? bul tıbış oqşoşuu zañına könöbü? bul ulandı köndöbü? at, cir, ur, or degen sözdördün ulanğandarın bayqağıla.

qorutundu

1) uñğu sözdün ayağı ünsüzdör menen bütüb, ayaqqı muunu a, i, u tıbıştarınan quralsa, 1 - caqtın ulandısı özgörböy “ayın” boydon ulanat.

2) uñğu sözdün ayağı ünsüzdör menen bütüb, ayaqqı muunu o tıbıştarınan quralsa, 1 - caqtın ulandısı “ayın” erin küüsü boyunça ündüü tıbıştarın özgörtüb, “oyun” bolub ulanat.

3) 1 - caqtın ulandısının başkı tıbışı ündüü bolğonduqtan oqşoşuu zañı menen özgörböyt.

4) 2 - caq menen ayıtılğanda odono buyruqtarda uñğu bolğon söz ulanbayt. uñğu söz, ulanbasa da, ekinçi caqtın maanasın körsötöt.

5) uñğu sözdün ayaqqı muunu a menen i tıbıştarınan quralsa, 3 - caqtın ulandısı özgörböstön “sin” boydon ulanat.

6) uñğu sözdün ayaqqı muunu o menen u tıbıştarınan quralsa, 3 - caqtın ulandısı erin küüsü zañı menen özgörüb “sun” bolub ulanat.

7) 3 - caqtın ulandısı “sin” turaqtuu ulandılar türkümünö kiret da oqşoşuu zañı menen özgörböyt.

b a y q o o

2

c. söz	1 - c. men	2 - c. sen	3 - c. bul
kel	keleyin	kel	kelsin
bil	bileyin	bil	bilsin
tür	türöyün	tür	türsün
böl	bölöyün	böl	bölsün

suroolor cana qızmatlar :

1) uñğu sözdün ayağı ünsüzdör menen bütüb, ayaqqı muunu e menen i tıbıştarınan quralsa, 1 - caqtın ulandısı qanday özgöröt eken? ulandı ündöştük zañına köndöbü? ulandının muundarındağı ündüü tıbıştar qaysı tıbıştarğa aylandı? -kel, bil degen sözdördün ulanğandarın bayqağıla.

2) uñğu sözdün ayağı ünsüzdör menen bütüb, ayaqqı muunu ü menen ö tıbıştarınan quralsa, 1 - caqtın ulandısı qanday özgöröt eken? ulandı ündöştük zañı menen büt içkerdibi? ulandının muundarındağı ündüü tıbıştar qaysı tıbıştarğa aylandı? tür, böl degen sözdördün ulanğandarın bayqağıla.

3) uñğu sözdün ayaqqı muunu e menen i tıbıştarınan quralsa, 3 - caqtın ulandısı qanday özgöröt eken? ulandı içkerdibi? ulandının muunundağı ündüü tıbış qaysı tıbışqa aylandı? -kel, bil degen sözdördün ulandıların bayqağıla.

4) uñğu sözdün ayaqqı muunu ü menen ö tıbıştarınan quralsa, 3 - caqtın ulandısı qanday özgöröt eken? ulandı büt içkeribi? ulandının muunundağı ündüü tıbış qaysı tıbışqa aylandı? -tür, böl degen sözdördün ulandıların bayqağıla.

qorutundu

1) uñğu sözdün ayağı ünsüzdör menen bütüb, ayaqqı muunu e menen i tıbıştarınan quralsa, 1 - caqtın ulandısı ündöştük zañı menen içkerib, “evin” bolub özgöröt.

2) uñğu sözdün ayağı ünsüzdör menen bütüb, ayaqqı muunu ö menen ü tıbıştarınan quralsa, 1 - caqtın ulandısı ündöştük zañı cana erin küüsü boyunça özgörüb, “oyun” bolub, ulanat.

3) uñğu sözdün ayaqqı muunu e menen i tıbıştarınan quralsa, 3 - caqtın ulandısı ündöştük zañı menen içkerib, “sin” bolub özgöröt.

4) uñğu sözdün ayaqqı muunu ö menen ü tıbıştarınan quralsa, 3 - caqtın ulandısı ündöştük cana erin küüsü zañdarı menen özgörüb, “sün” bolub ulanat.

c. söz	1 - c. men	2- c. sen	3 - c. bul
bayqa	bayqayın	bayqa	bayqasın
taanı	taanıyın	taanı	taanısın
qoru	qoruyun	qoru	qorusun
oro	oroyun	oro	orosun
tebse	tebseyin	tebse	tebsesin
tebçi	tebçiyin	tebçi	tebçisin
töönö	töönöyün	töönö	töönösün
kübü	kübüyün	kübü	kübüsün

suroolor cana qızmtattar :

1) caqtağın uñgu sözdördün ayaqqı tıbıştarın bayqağıla. uñgu sözdün ayaqqı tıbıştarı qaysı tıbıştar? -tekşergile.

2) uñgu sözdör 1 - caqtın ulandıları menen qanday ulanıştı? ortodon muun kemidibi? masalan: taanı degen söz eki muun ele, ulandı "ıyın" dağı eki muun ele. uñgu söz menen ulandı ulanıştı, taanıyın degen ulandı söz tuulğanda, ulama söz eçe muun bolub qaldı? muun ulandıdan kemidibi? uñgudan kemidibi? muun uñgu sözdördün baarınan ele kemidibi? uñgu sözdün ayaqtarı ündüü tıbıştar menen büt könbü? ünsüz tıbıştar menen büt könbü? uñgu sözdördün 1 - caqtın ulandısı menen ulanıştıqandarın bayqağıla.

3) uñgu sözdördün ayağı ündüü tıbıştar menen bütsö 3 - caqtın ulandısına özgörüş kiretbi eken? kirbese emine, üçün? -üçüncü caqtın ulandısının uñgu sözdör menen ulanıştıqanın bayqağıla.

qorutundu

1) 1 - caqtın ulandısı sıylığışma ulandıları türkümünön. ayağı ündüü tıbış menen büt kön uñgu sözdör menen ulanıştıqanda, bul ulandıdan başqı tıbışı, sıylığıştı tüşüb qalatda, ulandıdan qalğanı erin küüsü cana ündöştük zañı menen qalabınça özgörö beret.

2) 3 - caqtın ulandısı, turaqtuu ulandıları türkümünön bolğonduqtan, uñgu söz ayağındağı ündüü tıbış menen özgörböyt.

cağız ğana uñgu sözdün ayaqqı muununa bağımb, ündöştük zañı cana erin küüsü menen ğana özgöröt.

qızmtattar : tömönkü sözdördü odono buyruqtuu menen caqtağıla: türt, ket, seb, teb, cab, tab, cügür, cöölö, cöölü, tenti, selbi, terge, sura, qura, al, cat, otur, bur, qur, kül, ıyla, sıyla, oyno, oylo, qoy, cıy, sıyın, aarçı, tart, sürt, öt, küt, ayda, qarma.

b) sılıq buyruqtar

bayqoo

1

c. söz	1 - c. men	2 - c. sen	3 - c. bul
bar	baralı	barıñız	barsın
cır	cıralı	cırıñız	cırsın
ur	uralı	uruñız	ursun
or	orolu	oruñız	orsun

suroolor cana qızmtattar :

1) uñgu sözdün ayağı ünsüzdör menen bütüb, ayaqqı muunu a, u, ı tıbıştarınan quralsa, 1 - caqtın ulandısı "alı" özgörötbü eken? bar, cır, ur degen sözdördün ulandıdanın bayqağıla.

2) uñgu sözdün ayağı ünsüzdör menen bütüb, ayaqqı muunu o tıbıştarınan quralsa, 1 - caqtın ulandısı "alı" qanday özgöröt eken? "or" degen sözdü bayqağıla.

3) uñgu sözdördün ayağı ünsüzdör menen bütüb, ayaqqı muunu a menen ı tıbıştarınan quralsa, 2 - caqtın ulandısı "ıñız" özgörötbü eken? bar, cır degen sözdördün ulandıdanın bayqağıla.

4) uñgu sözdün ayağı ünsüzdör menen bütüb, ayaqqı muunu o menen u tıbıştarınan quralsa, 2 - caqtın ulandısı qanday özgöröt eken? ur, or degen sözdördün ulandıdanın bayqağıla.

5) 3 - caqtın ulandıdanın odono buyruqtardın 3 - cağınan ayırması boldubu? -bayqağıla.

qorutundu

1) ayağı ünsüzdör menen bütüb, ayaqqı muunu a, u, i tıbıştarınan quralğan sözdörgö 1 - caqtın ulandısı özgörböstön "alı" boydon ulanat.

2) ayağı ünsüzdör menen bütüb, ayaqqı muunu o tıbışınan quralğan sözdördö 1-caqtın ulandısı, erin küüsü boyunça özgörüb, "olu" bolub ulanat.

3) ayağı ünsüzdör menen bütüb, ayaqqı muunu a menen i tıbıştarınan quralğan sözdörgö 2- caqtın ulandısı özgörböstön ıñız boydon ulanat.

4) ayağı ünsüzdör menen bütüb, ayaqqı muunu u menen o tıbıştarınan quralğan sözdördö 2- caqtın ulandısı erin küüsü boyunça "uñuz" bolub özgöröt.

5) 3 - caq sılıq caqalbayt.

b a y q o o

2

c. söz	1 - c. men	2 - c. sen	3 - c. bul
ter	tereli	teriñiz	-
bil	bileli	biliñiz	-
cür	cüröli	cürüñüz	-
kör	köröli	körüñüz	-

suroolor cana qızmatlar :

1) ayağı ünsüzdör menen bütüb, ayaqqı muunu e menen i tıbıştarınan quralğan sözdördö 1 - caqtın ulandısı qanday özgöröt eken? ulandı ündöştük zañına bağındı? ter, bil degen sözdördün ulandıların bayqağıla.

2) ayağı ünsüzdör menen bütüb, ayaqqı muunu ü menen ö tıbıştarınan quralğan sözdördö 1 - caqtın ulandısı qanday özgöröt eken? ulandıdağı ündüü tıbıştar büt almaştı? ulandı ündöştük zañına bağındı? cür, kör degen sözdördün ulanğandarın bayqağıla.

3) ayağı ünsüzdör menen bütüb, ayaqqı muunu e menen i tıbıştarınan quralğan uñğu sözdördö 2 - caqtın ulandısı qanday özgöröt

eken? ulandı büt boydon ündöştük zañına bağındı? ulandıdağı ündüü tıbıştar qaysı tıbıştarğa aylandı? ter, bil degen sözdördü bayqağıla?

4) ayağı ünsüzdör menen bütüb, ayaqqı muunu ü menen ö tıbıştarınan quralğan sözdördö 2 - caqtın ulandısı qanday özgöröt eken? ulandı içkerdibi? ulandıdağı ündüü tıbıştar qaysı tıbıştarğa aylandı? cür, kör degen sözdördün ulanğandarın bayqağıla.

qorutundu

1) ayağı ünsüzdör menen bütüb, ayaqqı muunu e menen i tıbıştarınan quralğan sözdörgö 1 - caqtın ulandısı, ündöştük zañı menen içkerib, "alı" orduna "eli" bolub ulanat.

2) ayağı ünsüzdör menen bütüb, ayaqqı muunu ü menen ö tıbıştarınan quralğan sözdörgö 1- caqtın ulandısı ündöştük zañı cana erin küüsü menen özgörüb, "alı" orduna "öli" bolub ulanat.

3) ayağı ünsüzdör menen bütüb, ayaqqı muunu e menen i tıbıştarınan quralğan sözdörgö 2 - caqtın ulandısı, ündöştük zañı menen içkerib, "ıñız" orduna "ıñız" bolub ulanat.

4) ayağı ünsüzdör menen bütüb, ayaqqı muunu ü menen ö tıbıştarınan quralğan sözdörgö 2 - caqtın ulandısı, ündöştük zañı cana erin küüsü menen özgörüb, "ıñız" orduna "üñüz" bolub ulanat.

bayqoo

3

c. söz	1 - c. biz	2 - c. siz	3 - c. bul
sana	sanaylı	sanañız	
taarı	taarıly	taarıñız	
tooru	tooruylu	tooruñuz	
oro	oroylu	oroñuz	
ele	eleyli	eleñiz	
eeri	eeriylı	eeriñiz	
kübü	kübüly	kübüñuz	
tölö	tölöylü	tölöñüz	

suurolor cana qızmatlar :

1) uñgu sözdün ayağı ündüü tıbıstar menen bütsö, 1 - caqtın ulandısı qanday özgöröt eken? ulandının başındağı ündüü tıbış kayda? “y” tıbışı murun ulandıda barbı ele? ulandıdan muun kemidibi? taarı degen söz eçe muun ele? ulandı “alı” eçe muun ele? taarıylı degen söz eçe muun bolub qaldı? -ulanğan sözdördü tekşergile.

2) uñgu sözdün ayağı ündüü tıbıstar menen bütsö, 2 -caqtın ulandısı qanday özgöröt eken? ulandıdan muun kemidibi? ulandı menen uñgu söz qoşulğanda cañıdan tıbış payda boldubu? sana degen eki muunduu söz eki muunduu “ıñız” ulandı menen ulanısqanda qanday özgörüs bolub ketti? -sanañız degen söz eçe muun? başka sözdördön da muun kemidibi, coqbu? bayqağıla.

qorutundu

1) ayağı ündüülör menen bütökön uñgu sözdörgö ulanısqanda 1- caqtın ulandısının başındağı ündüü tıbışı sıylığışuu zañı menen tüşüb qalat. tüşüb qalğan ündüü tıbıstın orduna “y” tıbışı payda bolot da “y” uñgu söz ayağındağı ündüü tıbış menen ulanat. ortodon bir muun kemiyt. ulandının qalğanı, qalıbınça, ündöştük zañı cana erin küüsü menen özgörö beret.

2) ayağı ündüülör menen bütökön uñgu sözdörgö ulanısqanda 2- caqtın ulandısının başındağı ündüü tıbış da, sıylığıb, tüşüb qalat. ündüü tıbıstan kiyinki “ñ” tıbışı uñgu söz ayağındağı ündüü tıbış menen tuura barıb ulanısat. uñgu söz ayağındağı ündüü tıbış menen ulanısqanda 2 - caqtın ulandısınan da bir muun kemiyt.

qızmatlar : tömönkü sözdördü sıylıq buyruqtar menen caqtağıla.

qaçır, qaarı, say, tayı, qayı, culq, qıltıy, arqala, qala, qalqala, tolğo, muuna, qoru, tooru, aarçı, qurçu, qırç, qırq, tart, ayt, de, ce, süylö, ırda, baqır, caşır, cuur, tat, böl, bölö, tölö, cölö, ur, döörü, kül, bül, sür, ör, örgü, sergi, terge, selbi, car, ceri, teele, meelee, cene, cende, temsele, teñsel, ayt, sura, qır, sür, kör, böl, cır, soq, cat, at, buta, oto, cirt, tart, art, qaç, öç, tók, köç, çek, teb, tik, ket, kel, öt, keç, çeç, taarı, taanı, oona, qıyna, cıyna, sıyla, oylo, boylo, sana, çıña, sina, aşa, caşa, cayla, qısta.

2) sınar buyruqtar

b a y q o o

1

ene til sabağında

köktöm bolub qaldı. emgek menen can bağa turğan adamdardın barı teñ cazğı cumuşqa kütünüb qalıştı. ayılдаğı mektebter da, qıstağı iştegen qızmatlarının qoru-tundusun cıynab, baldardı taratuuğa azırdanıştı. oquuču baldar qısqı oquğan sabaqtarınan eseb berib catıшат. abıl oquğan mektebte, başka sabaqtar bütüb, calğız ğana ene til sabağınan eseb berüü qaldı. baldar ene tilden eseb berüügö, cıynalıb catıшат.

-bul kün bizdin üy qoş çığarmaqçı ele, eñ murun eseb berib, men boşonsom eken - deb caqıb muğalımğa ötnüç qıldı.

-özüñdün coldoştoruñ qarşılıq qılbasa, menin qarşılığım coq-dedi muğalım.

-coq, coq, qarşılığımız coq - deb oquuçular çuulaşa qalıştı.

-qana baldar, caqıb coldoşuñardan eseb alğıla-dedi muğalım.

-sınar buyruqtardı caqtama buyruqtardın odono buyruqtardı menen caqtasın-deb baldar çuuladı.

-söz bergile, qaysı sözdü caqtasın?

-“caz” degen sözdü caqtasın-deb baldar dağı çuulay qalıştı.

caqıb taqtağa caqtadı:

a) men cazınayın

sen cazın

bul cazınsın

b) men cazışayın

sen cazış

bul cazışsın

c) men cazılayın

sen cazıl

bul cazılsın

ç) men cazbayın

sen cazba

bul cazbasın

d) men cazğızayın

sen cazğız

bul cazğızsın

- qana baldar, caqıb tuura caqtadıbı?

- tuura, tuura!

- boldubu, caqıbtan dağı suraysıñarbı? -dedi muğalım.

- emi caqtama buyruqtardın sıylıq cağına salıb caqtasın-deb

baldar dağı suraştı.

a) biz <u>cazınalı</u>	siz <u>cazınıñız</u>	bul <u>cazınsın</u>
b) biz <u>cazışalı</u>	siz <u>cazışınıñız</u>	bul <u>cazışsın</u>
c) biz <u>cazılalı</u>	siz <u>cazılıñız</u>	bul <u>cazılsın</u>
ç) biz <u>cazbaylı</u>	siz <u>cazbañız</u>	bul <u>cazbasın</u>
d) biz <u>cazğızalı</u>	siz <u>cazğızıñız</u>	bul <u>cazğızsın</u>

- tuura caqtaldı - dedi muğalim
- tuura, tuura - dedi baldar.
- carayt, bul cıl sabaqtı caqşı oquduñ dedi mugalim.

suroolor cana qız mattar :

1) cazın, caziş, cazıl, cazba, cazğız degen sözdördün uñğuları qaysı söz? uñğu bolğon söz bir sözbü? astı sızılğan sözdördün uñğuların bir başqa, ulandılardıñ bir başqa, acıratqıla.

2) cazın degen sözdögü ulandı "ın" caziş degen sözdögü "ış" ulandı, cazıl degen sözdögü ulandı "ıl", cazba degen sözdögü ulandı "ba" cana cazğız degen sözdögü ulandı "ğız" sırtqı caqtarınan birine biri oqşoşbu? maanı cağınan bul ulandılar birinen birinin ayırmaları barbı? -bayqağıla.

3) cazın, caziş, cazıl, cazba, cazğız degen sözdör odono buyruqtardıñ 1- cana 3- caqtarına uñğu bolo alabı? masalan, men cazınayın, bul cazınsın degen sözdördün uñğuları qaysı? cazın degen söz, men degen söz menen baylañıstı? sen degen söz menen baylañıstı? sen degen söz eçençi caq? odono buyruqtardıñ 1- cana 3- caqtarına 2 - caqtın sözü uñğu bolo aluucu bu ele? masalan: caz, men cazayın, bul cazınsın degen sözdördü alalı: cazayın, cazınsın degen sözdörgö uñğu bolğon qaysı söz? caz degen söz qaysı caqtın sözü ele? bayqağıla.

4) sılıq buyruqtar caqtalğanda 1- cana 2 - caqtardıñ ulandılardıñ qaysı söz uñğu boluucu ele? masalan: biz cazalı, siz cazınıñız degen sözdördögü uñğu bolub turğan söz qaysı? caz degen söz odono caqtalğanda eçençi caqtı körsötöt. cazınayın, cazınıñız degen sözdördün uñğuları qaysılar? bul sözdördön "ayın" cana "ıñız" degen ulandılardı alıb taştasaq, ulama sözdön uñğu bolub qaysı söz qalat? cazın degen söz caqtıñ odono buyruqtar menen caqtağandağı sözdörünün 2- cağına oqşoybu? salıstırğıla.

1) cazın, caziş, cazba, cazıl, cazğız degen sözdördögü "ın", "ış", "ıl", "ba", cana "ğız" ulandılardıñ sıñar buyruqtar deb ataybız. bulardıñ mınday atalışqandarınñ sebebi: bular odono buyruqtardıñ ekinçi cağın "ğın" ulandıñız ele körsötüüçü sözdörgö ğana ulanıñatda sen degen söz menen baylañıstı, sıñar ğana bir caqtı körsötüñ. bul ulandılar caqtalğanda caqtama buyruqtar (odono cana sılıq buyruqtar) caqtalat cana odono buyruqtan 2- cağın "ğın" ulandıñız bolbosoda körsötöt. masalan: cazılğın degendin orduna cazıl deb ğana süylöybüz.

2) sıñar buyruqtar beşke bölünöt: a) cat buyruq "ın" (cazın degendegi) b) qoş buyruq "ış" (caziş degendegi) c), tuyuq buyruq "ıl" (cazıl degendegi), ç) ters buyruq "ba" (cazba degendegi) cana a) qat buyruq "ğız" (cazğız degen sözdögü).

a) cat buyruq "ın"

b a y q o o

1

c. söz	1 - c. men	2 - c. sen	3 - c. bul
tart	tartı <u>ın</u> ayın	tartın	tartınsın
cirt	cirtı <u>ın</u> ayın	cirtın	cirtınsın
ur	ur <u>ın</u> ayın	urun	urunsın
sor	sor <u>ın</u> ayın	sorun	sorunsın
çeç	çeç <u>ın</u> eyin	çeçin	çeçinsin
bil	bil <u>ın</u> eyin	bilin	bilinsin
bül	bül <u>ün</u> öyün	bülün	bülünsün
böl	böl <u>ün</u> öyün	bölün	bölünsün

1) 1 - cana 3 - caqtağı sözdördön odono buyruq ulandılardıñ ("ayın" menen "sın" ulandıñı) çığarıb salğıla. "ayın" menen "sın" ulandıñdan qalğan sözdör 2 - caqtın sözdörünö oqşoşbu? salıstırğıla.

2) 2 - caqtağı ulama sözdörgö uñğu bolub turğan sözdördün

ayağı qaysı tıbıştar menen bütüb? -bayqağıla.

3) ayağı ünsüzdör menen bütüb, ayaqqı muunu “a” menen “i” tıbıştarınan quralğan sözdördö cat buyruq “in” özgördübü? - tartın, cirtin degen sözdördü bayqağıla.

4) ayağı ünsüzdör menen bütüb, ayaqqı muunu “o” menen “u” tıbıştarınan quralğan sözdördö cat buyruq “in” qanday özgöröt eken? -urun, sorun degen sözdördü bayqağıla.

5) ayağı ünsüzdör menen bütüb, ayaqqı muunu e menen i tıbıştarınan quralğan sözdördö “in” ulandı qanday özgöröt eken! - çecin, bilin degen sözdördü bayqağıla.

6) ayağı ünsüzdör menen bütüb, ayaqqı muunu ü menen ö tıbıştarınan quralğan sözdördö ulandı “in” qanday özgöröt eken? - bülün, bölün degen sözdördü bayqağıla.

qorutundu

1) ayağı ünsüzdör menen bütüb, ayaqqı muunu “a” menen “i” tıbıştarınan quralğan sözdörgö cat buyruq “in” özgörböy ulanat.

2) ayağı ünsüzdör menen bütüb, ayaqqı muunu o menen u tıbıştarınan quralğan sözdördö cat buyruq “in”, erin küüsü boyunca özgörüb “un” bolub ulanat.

3) ayağı ünsüzdör menen bütüb, ayaqqı muunu “e” menen “i” tıbıştarınan quralğan sözdördö “in” ulandı, ündöştük zañı boyunca içkerib “in” boluó özgöröt.

4) ayağı ünsüzdör menen bütüb, ayaqqı muunu ö menen ü tıbıştarınan quralğan sözdördö “in” ulandı, ündöştük zañı cana erin küüsü menen özgörüb, “ün” bolub ulanat.

5) “in” ulandı, sıylığışma ulandılar türkümünön bolğonduqtan, oqşosu zañına könböyt.

bayqoo

2

c. söz	1 - c. men	2 - c. sen	3 - c. bul
tala	talana <u>ın</u>	talana	talans <u>ın</u>
qaarı	qaarına <u>ın</u>	qaarına	qaarins <u>ın</u>
qoru	qoruna <u>ın</u>	qoruna	qoruns <u>ın</u>
oro	orona <u>ın</u>	orona	orons <u>ın</u>
çene	çenena <u>ın</u>	çenena	çenens <u>ın</u>
ceri	cerine <u>ın</u>	cerine	cerins <u>ın</u>
bölö	bölöna <u>ın</u>	bölöna	bölöns <u>ın</u>
kübü	kübüna <u>ın</u>	kübüna	kübüns <u>ın</u>

suroolor cana qızmttar :

1) 1 - cana 3 - caqtardağı odon buyruq ulandıların çığarıb salğıla. qalğan sözdör 2 - caqtağı sözdörgö oqşoştubu? -salıştırğıla.

2) caqtağı sözdördün ayaqqı tıbıştarı qaysı tıbıştar? ündüü tıbıştarı? ünsüz tıbıştarı? uñğı sözdün ayağı ündüü tıbıştar menen bütsö, sıylığışma ulandıların başqı tıbışı ordunda qaluucubu ele? tala degen sözdö “in” ulandı ulanğanda, ulandının başqı tıbışı ordunda qaldı. talana degen söz eçe muun bolub qaldı? tala degen söz eçe muun ele? talana degen sözdö “i” tıbışı barı? -astı sızılğan sözdördün ulanğandarın bayqağıla.

qorutundu

1) cat buyruq ulandı, sıylığışma ulandı bolğonduqtan, ayağı ündüülör menen bütüb sözdördö başqı tıbışın coğotub qoyot. uñğı söz menen ulanışqanda muun kemiyt.

b) qoş buyruq "ıı"*

b a y q o o

1

c. söz	1 - c. men	2 - c. sen	3 - c. bul
caz	cazişayın	caziş	cazişsin
qıs	qısışayın	qısış	qısışsin
ut	utuşayın	utuş	utuşsun
sor	soruşayın	soruş	soruşsun
ket	ketişeyin	ketiş	ketişsin
tiy	tiyişeyin	tiyiş	tiyişsin
kör	körüşöyün	körüş	körüşsün
küt	kütüşöyün	kütüş	kütüşsün

2) uñgu sözdün ayağı ünsüzdör menen bütüb, ayaqqı muunu a menen ı tibiştarınan quralsa, qoş buyruq "ıı" qanday ulanat eken? -caz, qıs degen sözdördün ulanğandarın bayqağıla.

3) uñgu sözdün ayağı ünsüzdör menen bütüb, ayaqqı muunu u menen o tibiştarınan quralsa, ulandı "ıı" qanday ulanat eken? ulandı erin küüsü menen özgördübü? -ut, sor degen sözdördü bayqağıla.

4) uñgu sözdün ayağı ünsüzdör menen bütüb, ayaqqı muunu e menen i tibiştarınan quralsa, ulandı "ıı" qanday ulanat eken? ulandı qaysı zañ menen özgördü? -ket, tiy degen sözdördün ulanğandarın bayqağıla.

5) uñgu sözdün ayağı ünsüzdör menen bütüb, ayaqqı muunu ö menen ü tibiştarınan quralsa, ulandı "ıı" qanday ulanat eken? ulandı qaysı zañğa bağındı? - kör, küt degen sözdördün ulanğandarın bayqağıla.

qorutundu

1) ayağı ünsüzdör menen bütüb, ayaqqı muunu a menen ı tibiştarınan quralğan sözdördö qoş buyruq "ıı" özgörböyt.

*Originalda kiteptin 62-63- betteri coq bolğonduktan mindan arqı tekster originaldın 64- betinin başınan ketet. (B.O.)

2) ayağı ünsüzdör menen bütüb, ayaqqı muunu o menen u tibiştarınan quralğan sözdördö "ıı" ulandı, erin küüsünün zañı boyunca "us" bolub özgöröt.

3) ayağı ünsüzdör menen bütüb, ayaqqı muunu e menen i tibiştarınan quralğan sözdördö "in" ulandı, ündöştük zañı boyunca içkerib "in" bolub özgöröt.

4) ayağı ünsüzdör menen bütüb, ayaqqı muunu ö menen ü tibiştarınan quralğan sözdördö "ıı" ulandı, ündöştük cana erin küüsünün zañdarı menen özgörüb "us" bolub ketet.

5) sıylığışma ulandılar türkümünön bolğonduqtan, qoş buyruq ulandı oqşoşuu zañı menen özgörböyt.

b a y q o o

2

c. söz	1 - c. men	2 - c. sen	3 - c. bul
tala	talaşayın	talaş	talaşsin
taarı	taarışayın	taarış	taarışsin
çolu	çoluşayın	çoluş	çoluşsun
tono	tonoşoyun	tonoş	tonoşsun
çene	çeneşeyin	çeneş	çeneşsin
ceri	cerişeyin	ceriş	cerişsin
süylö	süylöşöyün	süylöş	süylöşsün
kübü	kübüşöyün	kübüş	kübüşsün

suroolor cana qızmatlar :

1) caqtalğan sözdördün ayaqqı tibiştarı qaysı tibiştar-? bayqağıla.

2) talaş degen sözdün uñgusu qaysı? "ıı" ulandıdağı ı tibişi qayda ketti? tala degen söz eçe muun ele? talaş degen söz eçe muun? aradan muun kemidibi? coqbu? -bayqağıla.

3) talaş degen sözdön başqalarınan da muun kemidibi? - tekşergile.

qorutundu

1) qoş buyruq "ış", sıylığışma ulandı türkümünön bolğonduqtan, ayağı ündüü tıbış menen bütökön sözdör menen ulanışqanda, başındağı "ı" tıbışın tüşürüb qoyot. ulandı menen uñğı söz ulanışqanda ortodon muun kemyt. masalan: eki muundu tala degen söz "ış" menen ulanışqanda, bir muun kemitib, talaş degen eki muundu söz boldu.

c) tuyuq buyruq "ıı"

b a y q o o

1

c. söz	1 - c. men	2 - c. sen	3 - c. bul
tart	tartılayın	tartıl	tartılsın
tıt	tıtılayın	tıtıl	tıtılsın
ut	utılayın	utul	utılsın
qoş	qoşulayın	qoşul	qoşulsın
seb.....	sebileyin	sebıl	sebılsın
tik	tigileyin	tigıl	tigılsın
sür	sürölöyün	sürül	sürülsün
kör	körölöyün	körül	körülsün

suroolor cana qızmtar :

1) 1 - cana 3 - caqtağı ulama sözdördön odono buyruqtardın ulandıların alıb taşağıla. odono buyruq ulandılarınan qalğan sözdör 2- caqtağı sözdörgö oqşoşbu? -salıştırğıla.

2) ayağı ünsüzdör menen bütüb, ayaqqı muunu a menen ı tıbıştarınan quralğan sözdördö tuyuq buyruq "ıı" özgördübü? tart, tıt degen sözdördün ulanğandarın bayqağıla.

3) uñğı sözdün ayağı ünsüzdör menen bütüb, ayaqqı muunu o menen u tıbıştarınan quralsa, tuyuq buyruq qanday özgördü? özgörtkön qaysı zañ? - seb, tik degen sözdördün ulanğandarın bayqağıla.

4) uñğı sözdün ayağı ünsüzdör menen bütüb, ayaqqı muunu e menen i tıbıştarınan quralsa, tuyuq buyruq ıı qanday özgördü? özgörtkön qaysı zañ? -seb, tik degen sözdördün ulanğandarın bayqağıla.

5) uñğı sözdün ayağı ünsüzdör menen bütüb, ayaqqı muunu ö menen ü tıbıştarınan quralsa, ulandı "ıı" qanday özgördü? ulandı özgörtkön qaysı zañdar? - sür, kör degen sözdördün ulanğandarın bayqağıla.

qorutundu

1) uñğı sözdördün ayağı ünsüzdör menen bütüb, ayaqqı muunu a menen ı tıbıştarınan quralsa, ulandı "ıı" özgörböstön ulanat.

2) uñğı sözdün ayağı ünsüzdör menen bütüb, ayaqqı muunu o menen u tıbıştarınan quralsa, ulandı "ıı" erin küüsü boyunça özgörtüb, "ıı" bolub ulanat.

3) uñğı sözdün ayağı ünsüzdör menen bütüb, ayaqqı muunu e menen i tıbıştarınan quralsa, ulandı "ıı" ündöştük zañı menen içkerib, "ıı" bolub ulanat.

4) uñğı sözdün ayağı ünsüzdör menen bütüb, ayqqı muunu ö menen ü tıbıştarınan quralsa, "ıı" ulandı, ündöştük zañı menen içkerib, erin küüsünün zañı menen ündüü tıbışın almaştırıb, "üı" bolub özgört

b a y q o o

2

c.söz	1-c.men	2-c.sen	3- c.bul
sana	sanalayın	sanal	sanalsın
tarı	tarılayın	tarıl	tarılsın
tooru	toorulayın	toorul	toorulsın
oro	oroloyun	orol	orolsın
çene	çeneleyin	çenel	çenelsın
seri	serileyin	serıl	serılsın
bölö	bölöyün	bölöl	bölölsün
kübü	kübölöyün	kübül	kübülsün

suroolor cana qızmtar:

1) caqtağın sözdördün ayaqtarı qaysı tıbıştar menen bütökön? bayqağıla.

2) sanal degen söz eçe muun? bul sözdün uñğusu qaysı söz ele? uñğu eçe ele? “ı” menen sana degen söz ulanısqanda muun kemidibi? sanal degen sözdö “ı” tıbışı barbı? bayqağıla.

3) tari, tooru, oro, cene, çeri, bölö, kübü degen sözdör menen “ı” qanday ulanıştı? bul sözdör menen ulanısqanda muun kemidibi? -tari, torol, orol, çenel, ceril, bölöl, kübül degen sözdördü tekşergile.

qorutundu

1) tuyuq buyruq ulandı “ı” sıylığışma ulandılar türkümünön bolğonduqtan, ayağı ündüülör menen bütökön sözdör menen ulanısqanda, başındağı “ı” tıbışın tüşürüb qoyot.

2) “ı” ulandı, ayağı ündüülör menen bütökön uñğu sözdör menen ulanısqanda, ortodon muun kemiyt.

e) ters buyruq “ba”

bayqoo

1

c.söz	1- c.men	2- c.sen	3- c.bul
tala	talabayın	talaba	talabasin
qır	qırbayın	qırba	qırbasın
ur	urbayın	urba	urbasın
or	orboyun	orbo	orbosun
ber	berbeyin	berbe	berbesin
kir	kirbeyin	kirbe	kirbesin
böl	bölböyün	bölbö	bölbösün
sür	sürböyün	sürbö	sürbösün

suroolor cana qızmttar:

1) 1-cana 3-caqtağı ulama sözdördön odono buyruqtardın ulandıların çıkarıb cibergile. “yın” cana “sın” ulandılar çıqqandan kiyinki qalğan sözdör 2-caqtağı sözdörgö oqşoybu?-salıtırğıla.

2) ters buyruq “ba” ulandıların qaysı türkümünö kiret? ayağı ündüü tıbış menen bütökön uñğu söz menen ulanısqanda bul ulandıdan muun kemiybı? tala degen sözdö ulanğanın bayqağılaçı. bul ulandı oqşoşuu zañına könöbü? bat degen sözgö ulab qarağılaçı. sıylığışuu zañı menen oqşoşuu zañına könöbügön ulandıları qanday ulandılar deb atooçu elek?-oylonğula.

3) turaqtuu qurandılar menen turaqtuu ulandılar uñğu sözdün ayaqqı tıbışına da bağınuuçı bele, ce uñğu sözdün ayaqqı muununa ğana bağınuuçubu ele?-tabqıla.

4) uñğu sözdün ayaqqı muunu a menen ı cana u tıbıştarınan quralsa, ulandı “ba” özgördübü?-tala, qır, ur degen sözdördün ulanğandarın bayqağıla.

5) ayaqqı muunu “o” tıbışınan quralğan uñğu sözdörgö ulandı “ba” qanday ulandı? -“or” degen sözgö ulanğanın bayqağıla.

6) ayaqqı muunu “e” menen “i” tıbıştarınan quralğan sözdörgö “ba” ulandı qanday ulandı?-ulandı özgördübü? ber, kir degen sözdörgö ulanğanın bayqağıla.

7) ayaqqı muunu ö menen ü tıbıştarınan quralğan uñğu sözdörgö “ba” ulandı qanday ulandı? ulandı tiyıştöö zañdar menen özgördübü? -böl, cür degen sözdörgö ulanğanın bayqağıla.

qorutundu

1) ters buyruq ulandı “ba” turaqtuu ulandı bolğonduqtan, oqşoşuu zañı menen sıylığışuu zañına bağımbayt.

2) uñğu sözdün ayaqqı muunu a, ı cana “u” tıbıştarınan quralsa, ters buyruq özgörböstön “ba” boydon ulanat.

3) uñğu sözdün ayaqqı muunu o tıbışınan quralsa, ulandı “ba” erin küüsü zañı menen “bo” bolub özgöröt.

4) uñğu sözdün ayaqqı muunu “e” menen “i” tıbıştarınan quralsa, ulandı “ba” ündöştük zañı menen içkerib, “be” bolub özgöröt.

5) uñğu sözdün ayaqqı muunu ö menen ü tıbıştarınan quralsa, ulandı “ba” ündöştük cana erin küüsü zañdarı menen özgörüb, “bö” bolub ulanat.

6) uñğu sözdün ayağı cumşaq ünsüzdör menen bütüb, ayaqqı muunu “ö” menen “ü” tıbıştarınan quralsa, tıbıştarınan quralsa, ulandı “öz” qanday özgöröt eken? ulandı qaysı zañdar menen özgördü? -

bür, ör degen sözdördü bayqağıla.

d) qat buyruq "qız"

qorutundu

1) ayağı cumşaq ünsüzdör menen bütüb, ayaqqı muunu "a" menen "ı" tıbıştarınan quralğan sözdörgö qat buyruq ulandı "qız" özgörböstön ulanat.

2) ayağı cumşaq ünsüzdör menen bütüb, ayaqqı muunu "o" menen "u" tıbıştarınan quralğan sözdördö "qız" ulandı, erin küüsü boyunça, "qız" bolub ulanat.

3) ayağı cumşaq ünsüzdör menen bütüb, ayaqqı muunu "e" menen "i" tıbıştarınan quralğan sözdördö "qız" ulandı, ündöştük zañı boyunça, "qız" bolub özgöröt.

4) ayağı ünsüzdör menen bütüb, ayaqqı muunu "ö" menen "ü" tıbıştarınan quralğan sözdördö "qız" ulandı, ündöştük zañı cana erin küüsü menen özgörüb, "qız" bolub ulanat.

bayqoo

2

c.söz	1- c.men	2- c.sen	3-c.bul
at	atqızayın	atqız	atqızsın
qıs	qısqızayın	qısqız	qısqızsın
cut	cutqızayın	cutqız	cutqızsun
qoş	qoşqızayın	qoşqız	qoşqızsun
ket	ketkızeyin	ketkız	ketkızsın
cit	citkızeyin	citkız	citkızsın
büt	bütküzyün	bütküzyün	bütküzsün
köb	köbküzyün	köbküzyün	köbküzsün

suroolor cana qız mattar:

1) 1-cana 3- caqtağı ulama sözdördön odono buyruq ulandıların çıqarıb salğıla. odono buyruq ulandılardan qalğan sözdör 2- caqtın sözdörünö oqşoşobu?-salıstırğıla.

2) uñğu sözdün ayaqqı tıbışı qatqalañ ünsüzdör menen bütüb, ayaqqı muunu a menen ı tıbıştarınan quralsa, ulandı "qız" qanday özgördü? ulandının başqı tıbışı özgördübü? -at, qıs degen sözdördün ulanğandarın bayqağıla.

3) uñğu sözdün ayağı qatqalañ tıbıştar menen bütüb, ayaqqı muunu o menen u tıbıştarınan quralsa, ulandı "qız" qanday özgöröt eken? ulandının başqı tıbışı özgördübü? -cut, qoş degen sözdördün bayqağıla.

4) ayağı qatqalañ ünsüzdör menen bütüb, ayaqqı muunu e menen i tıbıştarınan quralsa, ulandı "qız" qanday özgöröt eken? ulandının başqı tıbışı qaysı tıbışqa aylandı?-ket, cit degen sözdördün bayqağıla.

5) ayağı qatqalañ ünsüzdör menen bütüb, ayaqqı muunu ö menen ü tıbıştarınan quralğan sözdördö ulandı "qız" qanday özgöröt eken? ulandının başqı tıbışı emne boldu? -büt, köb degen sözdördün ulanğandarın bayqağıla.

qorutundu

1) ayağı qatqalañ ünsüzdör menen bütüb, ayaqqı muunu a menen ı cana o menen u tıbıştarınan bütökön sözdördö, "qız" ulandının başqı tıbışı "q" tıbışına aylanıb, "qız" ulandı "qız" cana "qız" bolub özgöröt.

2) ayağı qatqalañ ünsüzdör menen bütüb, ayaqqı muunu e menen i cana ö menen ü tıbıştarınan quralğan sözdördö "qız" ulandı,

özügörü, "kiz" cana "küü" bolub ulanat.

bayqoo

3

c.söz	1-c.men	2-c.sen	3-c.bul
sana	sanatqızayın	sanatqız	sanatqızsın
daarı	daarıtqızayın	daarıtqız	daarıtqızsın
tooru	toorutqızayın	toorutqız	toorutqızsun
toro	torotqızayın	torotqız	torotqızsun
çene	çenetkizayın	çenetkiz	çenetkizsın
sergi	sergitkizayın	sergitkiz	sergitkizsın
bölö	bölötküzöyün	bölötküz	bölötküzün
kübü	kübütküzöyün	kübütküz	kübütküzün

suroolor cana qızmatlar:

1) sana, çene degen sözdün ayağı ündüü menen bütönbü, ünsüz menenbi?-bayqağıla.

sana, çene degen sözdörgö "ğiz" qanday ulandı?

sana, çene degen sözdördö "t" tıbışı barbı ele? sanatqız, çenetkiz degen ulama sözdördö "t" tıbışı barbı?-caqtalğan sözdördün ayaqqı tıbıştarı qaysı tıbıştar?-bul sözdör qanday caqtaldı? bayqağıla.

2) sanatqız degen sözdün orduna sanatğiz deb aytabızbı? sanatqız degen sözdün orduna sanat, çenetkiz degen sözdün orduna çenet deb aytabızbı?-alğiz degen sözdün orduna aldır deb aytabızbı?cana oylob qarağıla.

qorutundu

1) ayağı ündüülör menen bütönbü üñü söz menen ulanışarda "ğiz" ulandının başına "t" tıbışı payda bolotda, "ğiz" ulandı özügörü, "tqız", "tquz", "tkiz" cana "tküz" bolub ketet. ayağı ündüülör menen bütönbü sözdörgö ulanışqanda "tqız" ulandı köbünçö, qıs qarib, "t" ele bolub qalatda, "qız" (ğiz) taqır ele tüşüb ketet. bul türü qırğiz tilinde abdan köb koldonulat. masalan: tara-tarat, sura-surat, çene-çenet, tono-tonot deybiz.

2) sanatqız degen sözdün orduna sanağız deb, "ğiz" ulandını özügörtböstön ele ayağı ündüü menen bütönbü sözdör menen ulab

aytabız. masalan: sana-sanağız, tooru-tooruğuz, ce-ceğiz, de-değiz deybiz. biroq, bul türü az qoldonulat.

"ğiz" ulandının orduna, qay kezde, "dır" degen ulandını ulab da süylöybüz. masalan: al-aldır, cıl-cıldır, caz-cazdır.

"dır" ulandının ulanışı

bayqoo

1

c. söz	1-c.men	2-c.söz	3- c.bul
al	aldırayın	aldır	aldırsın
siy	siydırayın	siydır	siydırsın
ur	urdırayın	urdur	urdırsın
or	ordırayın	ordur	ordırsın
ber	berdıreyin	berdir	berdırsın
min	mindıreyin	mindır	mindırsın
sür	sürdüröyün	sürdür	sürdürsün
ör	ördüröyün	ördür	ördürsün

suroolor cana qızmatlar:

1) 2-caqtağı astıları sıızılğan ulama sözdördü bayqağıla. ündöştük cana erin küüsü zañdarı çağınan "dır" ulandının "ğiz" ulandından emine ayırması bar?-bayqağıla.

bayqoo

2

c. söz	1-c.men	2- c.sen	3-c.bul
at	attırayın	attır	attırsın
qıs	qıstırayın	qıstır	qıstırsın
cut	cuttırayın	cuttur	cuttırsın
qoş	qoştırayın	qoştur	qoştırsın
ket	kettıreyin	kettir	kettırsın
cit	cittıreyin	cittir	cittırsın
büt	büttüröyün	büttür	büttürsün
köb	köbtüröyün	köbtür	köbtürsün

suroolor cana qızmttar:

1) 2-caqtağı astıların sızılğan ulama sözdördü acıratqıla, erin küüsü, ündöştük cana oqşosu zañdarı menen qarağanda “**dır**” ulandının “**ğız**” ulandıdan emine ayırması bar?-tekşergile.

bayqoo

3

c. söz	1-c.men	2-c.sen	3-c.bul
sana	sanattırayın	sanattır	sanattırsın
daarı	daarıtırayın	daarıttır	daarıtırsın
tooru	toorutturayın	tooruttursun	tooruttursun
toro	torotturayın	torottur	torottursun
çene	çenettireyın	çenettir	çenettirsın
sergi	sergittireyın	sergittir	sergittirsın
bölö	bölettüröyün	bölettür	bölettürsün
kübü	kübüttüröyün	kübüttür	kübüttürsün

suroolor cana qızmttar:

1) 2-caqtağı astıları sızılğan ulama sözdördön “**tır**” (**dır**) ulandıları cana “sana” menen “**daarı**” degen uñğuları çığarıb salğıla. ulandıları menen uñğular çığarılıb salıñğandan kiyyın qaysı tıbış qaldı? “**t**” tıbışı murun, ulandıda ce uñğularda barbı ele?-tekşergile.

2) 2-caqtağı astıları sızılğan sözdördön başqa sözdördü bayqağıla, bul sözdördö- da ulandılarından cana uñğulardan başqa artıq tıbış barbı? artıq tıbış qaysı tıbış?-bayqağıla.

qorutundu

1) “**ğız**” ulandı qanday ulansa, al qanday zañdarı menen özgörsö, “**dır**” ulandı da oşondoy özgöröt: ayağı ündüülör menen bütökön sözdördö “**dır**” ulandının başına da “**t**” tıbışı qoşulat, “**dır**” ulandı ulabay, anın başına qoşulğan “**t**” tıbışın ulab ğana minday süylönö beret. masalan: sanattır degen sözdün orduna sanat deb -da aytabız.

2) ayağı ünsüzdör menen bütökön sözdördö “**dır**” ulandı, başqı

tıbışın çoğotub, “**ır**” bolub da ulanat.

masalan: qaç-qaçır, bat-batır, uç-uçur, ket-ketir, cit-citir, büt-bütür.

3) “**dır**” ulandının ayağına “**t**” tıbışı ulanıb da aytilat. masalan: aldır-aldır, qırdır-qırdır. qay bir sözdörgö ulanganda “**dır**” ulandının başındağı tıbışı “**q**” (içke bolso “**k**”) tıbışına aylanıb-da ketet. masalan: cat-catqır, cut-cutqur, cet-cetkir.

V. şarttuu ulandılar

bayqoo

1

- sende ır kitebi bar deyt, ırası? -deb satqın satardan suradı.
- ıras, bir emes, mende eki kiteb bar-dedi satar.
- kitebiñdi oqub bereyın, mağan berib tur.
- men barsam ele beresiñbi?-dedi satqın. -sen barsañ ele beremin.
- bul aşım barsada beresiñbi?
- maqul, bul barsa da bereyın -dedi satar.
- satar, satqın cana aşım - üçöo kiteb aluüğa cügürtüşüb ketiştı.

suroolor cana qızmttar:

1) barsam, barsañ, barsa degen sözdördü qağazğa köçürgülö. bul sözdördün “**sam**”, “**sañ**”, “**sa**” degen muundardı alıb taştağıla. qalğan sözdör bar degen sözgö oqşoybu? bar degen söz odono buyruqta qaysı caqtın sözü bolub aytiluuu ele? “**sam**”, “**sañ**” cana “**sa**” degen muundar ulandığa oqşoybu?-bayqağıla.

2) barsam, barsañ, barsa degen sözdör men, sen, bul degen sözdör menen baylanışıb, caq körşötüşöbü?-men degen söz menen qaysı ulama söz baylanıştı? bul sözdögü ulandı qaysı? sen degen söz menen qaysı söz baylanışqan? bul sözdögü ulandı qaysı? bul degen söz menen qaysı söz baylanışqan? ulandı sı qaysı?-tabqıla.

qorutundu

1) barsam degen sözdögü “**sam**” barsañ degen sözdögü “**sañ**” cana barsa degen sözdögü “**sa**” ulandıları “şarttu ulandılar” deb aytabız. 2) şarttuu ulandılar üç caq menen cana: 1) odono, 2) sılıq bolub aytilat: odono bolub aytilğanda 1-caq “**sam**” (menen barsam),

2-caq "**sañ**" (sen barsañ), 3-caq "**sa**" (bul barsa) sılıq ayılğanda 1-caq "**saq**" (biz barsaq), 2-caq "**sañız**" (siz barsañız), üçüncü cağı sılıq ayılbayt.

2) şarttuu ulandıladı, ceñildik üçün qısqartıb, "**şarttar**" deb qoldonobuz.

1) odono şarttar

bayqoo

1

c. söz	1-c.men	2-c.sen	3- c.bul.
al	alsam	alsañ	alsa
cır	cırsam	cırsañ	cırsa
ut	utsam	utsañ	utsa
oro	orosom	orosoñ	oroso
çert	çertsem	çertseñ	çertse
eerçi	eerçisem	eerçiseñ	eerçise
öt	ötsöm	ötsöñ	ötsö
cür	cürsöm	cürsöñ	cürsö

suroolor cana qızmatlar:

1) uñğı sözdün ayaqqı muunu "**a**", "**i**" cana u tibiştarınan quralsa, "**sam**", "**sañ**", "**sa**" ulandılar tubasa qalıbtarınan özgörüştübü? -**al**, **cır**, **ut** degen sözdün ulanğandarın bayqağıla.

2) uñğı sözdün ayaqqı muunu **o** tibiştarınan quralsa, şarttar qanday özgöröt eken? ulandılardığı ündüü tibiştar qotoruluştubu, coqbu?-**oro** degen sözdün ulanğandarın bayqağıla.

3) uñğı sözdün ayaqqı muunu "**e**" menen "**i**" tibiştarınan quralsa, şarttar qanday özgöröt eken? ulandıladı özgörötkön qaysı zañ? -**çert**, **eerçi** degen sözdördün ulandıların bayqağıla.

4) uñğı sözdün ayaqqı muunu "**ö**" menen "**ü**" tibiştarınan quralsa, şarttar qanday özgöröt eken? ulandılar qaysı zañdar menen özgörüştü?-**öt**, **cür** degen sözdördün ulanğandarın bayqağıla.

qorutundu

1) odono şarttar turaqtuu ulandılar türkümünön bolğonduqtan,

oqşosu cana sıylığışuu zañı menen özgörüştübü.

2) ayaqqı muunu "**a**", "**i**" cana "**u**" tibiştarınan quralğan sözdörgö odono şarttar özgörböstön ulanışat.

3) ayaqqı muunu **o** tibiştarınan quralğan sözdördö odono şarttar, erin küüsü boyunça ündüü tibiştarın özgörtüb, "**som**", "**soñ**", "**so**" bolub ulanışat.

4) ayaqqı muunu "**e**" menen "**i**" tibiştarınan quralğan sözdördö odono şarttar, ündöştük zañı menen özgörüb, "**sem**", "**señ**", "**se**" bolub ulanışat.

5) ayaqqı muunu **ö** menen **ü** tibiştarınan quralğan sözdördö odono şarttar, erin küüsü cana ündöştük zañdarı menen özgörüştüb, "**söm**", "**söñ**", "**sö**" bolub ulanışat.

2) sılıq şarttar

bayqoo

1

c.söz	1- c.biz	2-c.siz	3-c.bul
al	alsaq	alsañız	alsa
cır	cırsaq	cırsañız	cırsa
ut	utsaq	utsañız	utsa
oro	orosoq	orosoñuz	oroso
çert	çertsek	çertseñiz	çertse
eerçi	eerçisek	eerçiseñiz	eerçise
öt	ötsök	ötsöñüz	ötsö
cür	cürsök	cürsöñüz	cürsö

suroolor cana qızmatlar:

1) ayaqqı muunu **a**, **i** cana u tibiştarınan quralğan sözdördö 1-cana 2-caqtardın ulandıları tubasa qalıbtarınan özgörüştübü? -**al**, **cır**, **ut** degen sözdördün ulanğandarın bayqağıla.

2) ayaqqı muunu **o** tibiştarınan quralğan sözdördö 1-cana 2-caqtardın ulandıları özgörüştübü?-oro degen sözdün ulanğandarın bayqağıla.

3) ayaqqı muunu "**e**" menen "**i**" tibiştarınan quralğan sözdördö 1-cana 2-caqtardın ulandıları qanday özgörüştü? -**çert**, **eerçi** degen

sözdördün ulanğandarın bayqağıla.

4) ayaqqı muunu “ö” menen “ü” tıbıştarınan quralğan sözdördö 1-cana 2-caqtardın ulandıları qanday özgörüştü? -öt, cür degen sözdördü bayqağıla.

qorutundu

1) ayaqqı muunu a, i cana u tıbıştarınan quralğan sözdördö sılıq şarttar tubasa qalıbtarınan acıraşbayt.

2) ayaqqı muunu “o” tıbıştarınan quralğan sözdördö sılıq şarttar “soq” cana “soñuz” bolub özgörüşt.

3) ayaqqı muunu “e” menen “i” tıbıştarınan quralğan sözdördö sılıq şarttar “sek” cana “señiz” bolub özgörüşt.

4) ayaqqı muunu “ö” menen “ü” tıbıştarınan quralğan sözdördö sılıq şarttar “sök” cana “söñüz” bolub özgörüşt.

VI. caqtama ulandılar

1) ötkön caq

bayqoo

1

ötköndü eske aluu

küzdün qışqa tartqan mezgili, dıyqandardın oorçun qızmatları bütökön kez. tün abdan uzarğan, iç bışırat. uzun tündü ötkörüü üçün dıyqandar cıynalışıp, ermekteşet.

çalbay köbtü körgön dıyqan: çalbay nıkeley badışa zamanın da, andan kiyinki kerinskiy zamanın da başınan ötkörgön. ötkön eki zamandağı körgön qorduqtarın çalbay abdıl da menen sağınğa süylöb oturdu. çalbaydın başınan ötköndörün uğub otursa kişinin qorqqonunan, muunu qalçıdayt.

-oy çirkin oy..! kerinskiy zamanında men öto quuradım-deb çalbay sözün üşküruk menen bütürdü.

- kerinskiy zamanın aytsa, anda men da quuradım, sen da quuradıñ, sağın, bul da quuradı dedi abdıl da.

-nikeley zamanı kerinskiy zamanınan qaydan caqşı ele? nıkeley zamanında men andan beter quurağanmın, sen da andan beter quurağansıñ, çalbay bul da abdan quurağan dedi sağın.

-anday emes, nıkeley zamanın caqşı ele degenim coq, biroq, kerinskiy zamanında öto ezildik-dedi çalbay.

nıkeley menen kerinskiy zamanı bolğondo bizder bul caqşı körböy ele ölot elek. biylikti aruşıya cumuşçuları öz qolubuzğa alıp berib qana can qaldı-dedi sağın

- keb biylikti qolgo aluuda ğana emes, keb biylikti tübkülüktü saqtab qaluuuda. ılgıy ele ötköndü ayta bergiçe, qolgo tiygen biylikti tübölük çıñoonun cayınan süylöşölü- dedi abdıl da.

- iras, iras oylob tursam, azabtı men da tartıbtırımın, senda tartıbtırsıñ, bul da tartıbtır, bizdın azırqı mildetibiz-cumuşçu menen kedey-dıyqandın ökümotün tübölük çıñoo-dedi çalbay.

suroolor cana qızmatlar:

1) quuradım, quuradıñ, quuradı degen sözdördün uñğuları qaysı sözdör? bulardın uñğuları birine biri oqşoşobu? quura degen söz odono buyruqtardın 2-cağına oqşoybu?-salıştırğıla.

2) quuradım, quuradıñ, quuradı degen sözdör menen men, sen, bul degen sözdör menen baylanışqanı? men degen söz menen baylanışqan sözdögü ulandı qaysı? sen degen söz menen baylanışqan sözdögü ulandı qaysı? bul degen söz menen baylanışqan sözdö qaysı ulandı bar?-tabqıla.

3) quurağanmın, quurağansıñ, quurağan degen sözdör men, sen, bul degen sözdör menen baylanışqanı? men degen söz menen qaysı söz baylanışqan? anın ulandısı qaysı, uñğusu qaysı? sen degen söz menen baylanışqan söz qaysı söz? anın ulandısı qaysı, uñğusu qaysı?-tabqıla.

4) quurağanmın, quurağansıñ, quurağan degen sözdördün uñğuları birdeybi? quura degen söz odono buyruqtan 2-cağına oqşoybu? salıştırğıla.

5) çalbay, sağın cana abdıl da süylöşüşköndö ötkön quuraldı süylöşüştübü, uşu kündögü quuraldı süylöşüştübü ce aldındağı keler quuraldı süylöşüştübü?-bayqağıla.

6) quuradım degen söz menen quurağanmın degen sözdün qaysısı murunqu caqtı, qaysısı kiyinki caqtı körsötöt?-oyloğıla.

qorutundu

1) “dım” (quuradım degen sözdögü), “dıñ” (quuradıñ degen

sözdöğü), “di” (quuradı degen sözdöğü), ulandılardı “ğanmın” (quurağanmın degen sözdöğü), “ğansıñ” (quurağanansıñ degen sözdöğü), “ğan” (quurağan degen sözdöğü) cana “ıbtırmin”, “ıbtırsıñ”, “ıbtır” degen ulandılardı “ötkön çaq ulandılardı” deybiz. minday at atağanıbzın sebebi: bul ulandılar sözgö ulanğanda ilğıy ötkön çaqtı körsötüşöt. ötkön çaq ulandılardı, qısartıb, “ötkön çaq” deb da qodonobuz.

2) ötkön çaq üçkö bölünöt: a) berki çaq, buğa “dım”, “dıñ”, “di” b) bayırqı çaq buğa “ğanmın”, “ğansıñ”, “ğan” c) qapısqı çaq, buğa “ıbtırmin”, “ıbtırsıñ”, “ıbtır” ulandılardı kiret.

3) berki çaq da, bayırqı çaq da, qapısqı çaq da üç çaq menen cana 1) odono, 2) sılıq bolub ayılışat.

4) berki çaq odono bolub ayılığanda: 1-c. men “dım” (quuradım), 2-c. sen “dıñ” (quuradıñ), 3-c. bul “di” (quuradı). sılıq bolub ayılığanda: 1-c. biz “dıq” (quuradıq), 2-c. siz, “dıñız” (“quuradıñız”). 3-c. sılıq ayılıbayt.

berki çaqtın odono ayılığanın: berki odono çaq deb, sılıq ayılığanın berki sılıq çaq deb qoldonobuz.

5) bayırqı çaq odono bolub ayılığanda: 1-c. men “ğanmın” (quurağanmın), 2-c. sen “ğansıñ” (quurağanansıñ), 3-c. bul “ğan” (quurağan). sılıq ayılığanda: 1-c. biz “ğanbız” (quurğanbız), 2-c. siz “ğansıız” (quurğanansıız), üçünçü çaq sılıq ayılıbayt.

bayırqı çaqtın odono ayılığanın: bayırqı odono çaq, sılıq ayılığanın: bayırqı sılıq çaq deb qoldonobuz.

6) qapısqı çaq odono ayılığanda: 1-c. men “ıbtırmin”, 2-c. sen “ıbtırsıñ”, 3-c. bul “ıbtır”, sılıq ayılığanda: 1-c. biz “ıbtırbız”, 2-c. siz “ıbtırsız”, 3-c. sılıq ayılıbayt. odono türün qapısqı odono çaq deb, sılıq türün qapısqı sılıq çaq deb qoldonobuz.

a) berki çaq
1) berki odono çaq

bayqoo

1

c.söz	1-c.men	2-c.sen	3- c.bul
al	aldım	aldıñ	aldı
cır	cırđım	cırđıñ	cırđı

ur	urđım	urđıñ	urđı
or	orđım	orđıñ	orđı
ber	berđım	berđıñ	berđı
min	mindım	mindıñ	mindı
kön	köndım	köndıñ	köndü
cür	cürđım	cürđıñ	cürđü

suroolor cana qızmtattar:

1) ayağı cumşaq ünsüzdör menen bütüb, ayaqqı muunu a menen i tıbıstarınan quralğan sözdördö berki odono çaq ulandılardı tubasa qalıbtarınan özgörüşübü? -al, cır degen sözdün ulanğandarın bayqağıla.

2) ayağı cumşaq ünsüzdör menen bütüb, ayaqqı muunu u menen o tıbıstarınan quralğan sözdördö qanday özgörüşöt eken? -ur, or degen sözdördün ulanğandarın bayqağıla.

3) ayağı cumşaq ünsüzdör menen bütüb, ayaqqı muunu e menen i tıbıstarınan quralğan sözdördö berki odono çaq ulandılardı qanday özgörüşöt eken? -ber, min degen sözdördü bayqağıla.

4) ayağı cumşaq ünsüzdör menen bütüb, ayaqqı muunu “ö” menen “ü” tıbıstarınan quralğan sözdördö berki odono çaq ulandılardı qanday özgörüşöt eken? -kön, cür degen sözdördün ulanğandarın bayqağıla.

bayqoo

2

c.söz	1-c.men	2-c.sen	3- c.bul
tala	taladım	taladıñ	taladı
taanı	taanıdım	taanıdıñ	taanıdı
tooru	toorudım	toorudıñ	toorudu
oro	orodım	orodıñ	orodu
çene	çenedim	çenediñ	çenedi
ceri	ceridim	ceridiñ	ceridi
bölö	bölödüm	bölödüñ	bölödü
kübü	kübüdüm	kübüdüñ	kübüdü

suroolor cana qızmttar:

1) 1- bayqoodoğu caqtağın sözdördün ayaqtarı qaysı tıbıstar menen bütüştü ele? 2- bayqoodoğu caqtağın sözdördün ayaqtarı qaysı tıbıstar menen bütön?-bayqağıla.

2) tała, taanı degen sözdör menen berki odono çaq ulandıları qanday ulanısqan? 1-bayqoodoğu al, cır degen sözdör menen qanday ulanıştı ele? al, cır degen sözdördün ayaqqı tıbıstarı menen ayaqqı muundarın bayqağıla.

3) tooru, oro degen söz menen berki odono çaq ulandıları qanday ulanğan? 1-bayqoodo qaysı sözdör menen uşunday ulanıştı ele? al sözdördün ayaqqı tıbıstarı cana ayaqqı muundarı qaysı tıbıstar ele?- bayqağıla.

4) çene, ceri degen sözdör qanday ulanısqan? 1-bayqoodo qaysı sözdör uşunday ulanıştı ele? al sözdördün ayaqqı muundarı menen ayaqqı tıbıstarı qaysı tıbıstar? bayqağıla.

5) bölö, kübü degen sözdör qanday ulanısqan? 1-bayqoodoğu uşunday ulanısqan sözdör qaysı sözdör ele?-bayqağıla. al sözdördün ayaqqı muundarı menen ayaqqı tıbıstarın bayqağıla.

qorutundu

1) ayağı a, i menen ce ayağı cumşaq ünsüzdör menen bütüb, ayaqqı muunu a menen i tıbıstarınan quralğan sözdördö berki odono çaq ulandıları tubasa qalıbtarınan özgörüşböyt.

2) ayağı u, o menen bütüb ce cumşaq ünsüzdör menen bütüb, ayaqqı muunu u menen o tıbıstarınan quralğan sözdördö berki odono çaq ulandıları, erin küüsü boyunça, "dum", "duñ" cana "du" bolub özgöröt.

3) ayağı e, i menen bütüb, ce cumşaq ünsüzdör menen bütüb, ayaqqı muunu e menen i tıbıstarınan quralğan sözdör berki odono çaq ulandıları, ündöştük zañı menen içkerişib, "dim", "diñ" cana "di" bolub özgörüşöt.

4) ayağı ö cana ü tıbıstarınan quralğan sözdördö berki çaq ulandıları ündöştük cana erin küüsü zañdarı bayunça, "düm", "düñ" cana "dü" bolub özgörüşöt.

bayqoo

3

e.söz	1-c.men	2-c.sen	3-c.bul
sat	sattım	sattıñ	sattı
cırt	cırtım	cırtıñ	cattı
ut	uttım	uttıñ	uttu
qoş	qoştım	qoştıñ	qoştu
cet	cettim	cettiñ	cetti
iç	içtim	içtin	içti
köç	köçtüm	köçtiñ	köçtü
büt	büttüm	büttıñ	büttü

suroolor cana qızmttar:

1) sattım degen sözdü qağazğa cazğıla da sat degen uñğunu bul sözdön çıkarıb taştağıla. sat degen sözdön alıb taştağandan kiyin, sattım degen sözdön emine qaldı? "tım" ulandıdağı "t" tıbışı qaydan payda boldı? sat degen sözdün ayağı qaysı tıbış, qatqalañbı, cumşaqbı? -sat degen söz menen 2-cana 3-caqtardın ulandıları qanday ulanğan? bayqağıla.

2) qoş, iç, büt degen sözdördün ayaqqı tıbıstarı qaysı tıbıstar? bul sözdör ulandılardın 3 cağı menen teñ qanday ulanısqan? ulandılardın başındağı "d" tıbıstarı ordunda qalğanbı? qalbasa qaysı tıbışqa aylanğan? bayqağıla.

3) ooşmo ulandılar (qurandılarday) deb qaysı ulandılardı aytuuçu elek? al ulandılardın başqı ünsüz tıbışı qanday qıluuçu ele? ulandılardağı ünsüz tıbışardın almaşqandarın emine zañ deb atooçu elek? oylonğula.

qorutundu

1) berki odono çaq ulandıları, ooşmo ulandılar türkümünön bolğonduqtan ayağı qatqalañ ünsüzdör menen bütön sözdörgö ulanısqanda, ooşşuu zañı boyunça, başqı "d" tıbıstarın "t" tıbıstarına ooşturub çiberişet.

2) berki sılıq çağ

bayqoo

1

c. söz	1-c.biz	2-c.siz	3-c.bul
al	aldıq	aldıñız	aldı
qır	qırdıq	qırdıñız	qırdı
suğun	suğunduq	suğunduñuz	suğundu
or	orduq	orduñuz	ordu
sez	sezdik	sezdiñiz	sezdi
kir	kirdik	kirdiñiz	kirdi
kör	kördük	kördüñüz	kördü
süz	süzdük	süzdüñüz	süzdü

suroolor cana qız mattar:

1) ayağı cumşaq ünsüzdör menen bütüb, ayaqqı muunu a menen ı tıbıştarınan quralğan sözdördö berki sılıq çağ ulandı tubasa qalıbtarınan özgörüştü? al, qır degen sözdördün ulanğandarın bayqağıla.

2) ayağı cumşaq ünsüzdör menen bütüb, ayaqqı muunu u menen o tıbıştarınan quralğan sözdördö berki sılıq çağ ulandıları qanday özgörüştü? ulandıları özgörtkön qaysı zañ? -suğun, or degen, sözdördün ulanğandarın bayqağıla.

3) ayağı cumşaq ünsüzdör menen bütüb, ayaqqı muunu e menen i tıbıştarınan quralğan sözdördö berki sılıq çağ ulandıları qanday özgörüştü? ulandıları özgörtkön qaysı zañ? -sez, kir degen sözdördün ulanğandarın bayqağıla.

4) ayağı cumşaq ünsüzdör menen bütüb, ayaqqı muunu a menen ı tıbıştarınan quralğan sözdördö berki sılıq çağ ulandıları qanday özgörüştü? -kör, süz degen sözdördün ulanğandarın bayqağıla.

bayqoo

2

c.söz	1-c.biz	2- c.siz	3-c.bul
sana	sanadıq	sanadıñız	—
taarı	taarıdıq	taarıdıñız	—
oro	oroduq	oroduñuz	—
qoru	qoruduq	qoruduñuz	—
teñe	teñedik	teñediñiz	—
ceri	ceridik	ceridiñiz	—
tölö	tölädik	tölädüñüz	—
kübü	kübüdük	kübüdüñüz	—

suroolor cana qız mattar:

1) sana degen sözdün ulanğanın bayqağıla. 1-bayqoodoğu qaysı sözdör uşunday ulanıştı ele? al sözdördün ayaqtarı qaysı tıbıştar menen bütüb, ayaqqı muundarı qaysı tıbıştar menen quraldı ele? -tabqıla.

2) oro degen söz qanday ulanğan? 1-bayqoodo uşunday bolub qaysı sözdör ulanıştı ele? al sözdördün ayaqtarında cana ayaqqı muundarında qaysı tıbıştar bar ele? oyloğula.

3) "teñe" degen söz qanday ulanğan? bul sözgö oqşob 1-bayqoodo qaysı sözdör ulanıştı ele? al sözdördün ayaqqı muundarında qaysı tıbıştar, ayaqtarı qaysı tıbıştar ele? bayqağıla.

4) tölö degen sözgö oqşob, 1-bayqoodo qaysı sözdör ulanışqan? al sözdördün ayaqqı muundarı menen ayaqqı tıbıştarın bayqağıla.

5) sana, oro, teñe, tölö degen sözdördün ayaqqı tıbıştarı qaysı tıbıştar? bular menen birge caqtaqlan başqa sözdördün ayaqtarı ündüü tıbıştar menen bütökönbü, ünsüzdör menenbi? Bayqağıla.

qorutundu

1) ayağı a cana ı tıbıştarı menen bütüb, ce ayağı cumşaq ünsüzdör menen bütüb, ayaqqı muunu "a" menen "ı" tıbıştarınan quralğan sözdördö berki sılıq çağ ulandıları tubasa qalıbtarınan

acıraşbayt.

2) ayağı o cana u tıbıştarı menen bütüb, ce ayağı cumşaq ünsüzdör menen bütüb, ayaqqı muunu "o" menen "u" tıbıştarınan quralğan sözdördö berki sılıq çaq ulandı, erin küüsü boyunça özgörüüb, "duq" cana "duñuz" bolub ulanıшат.

3) ayağı e cana i tıbıştarı menen bütüb, ce ayağı cumşaq ünsüzdör menen bütüb, ayaqqı muunu "e" menen "i" tıbıştarınan quralğan sözdördö berki sılıq çaq ulandıları, ündöşdük zañı menen içkerib, "dik" cana "diñiz" bolub özgörüšet.

4) ayağı ö cana ü tıbıştarı menen bütüb, ce ayağı cumşaq ünsüzdör menen bütüb, ayaqqı muunu "ö" menen "ü" tıbıştarınan quralğan sözdördö berki sılıq çaq ulandıları, ündöştük cana erin küüsü zañdarı menen özgörüşüb, "dük" cana "düñüz" bolub ulanıшат.

5) berki çaq ulandılarınan 3-cağı sılıq aytilbayt.

bayqoo

3

c.söz	1-c.biz	2-c.siz	3-c.bul
as	astıq	astiñiz	—
bıç	bıçtıq	bıçtıñiz	—
soq	soqtuq	soqtuñuz	—
uç	uçtuq	uçtuñuz	—
çeç	çeçtik	çeçtiñiz	—
iç	içtik	içtiñiz	—
köb	köbtük	köbtüñüz	—
küt	küttük	küttüñüz	—

suroolor cana qızmtattar:

1) astıq, astiñiz, bıçtıq, bıçtıñiz degen sözdördün as, bıç degen uñğuları çığarıb taştağıla. uñğular çığıb ketkenden kiyyin emine qaldı? "tıq" cana "tıñiz" degen ulandılarıdağı "t" tıbıştarı "dıq" cana "dıñiz" degen ulandılarıda murun barbı ele? as, bıç degen sözdördün ayaqqı tıbıştarı qatqalañ, cumşaq ünsüzdörbü?-bayqağıla.

2) oqşoşuu zañında ulandıların cana qurandıların

baştarındağı ünsüzdör emine boluuçu ele? oyloğula.

qorutundu

1) berki sılıq çaq ulandıları, ooşmo ulandıları türkümünön bolğonduqtan, ayağı qatqalañ ünsüzdör menen bütökön sözdörgö ulanışarda başqı ünsüz tıbıştarın ("d" tıbıştarın) "t" tıbıştarına aylantıb, ooşturub ciberişet.

b) bayırqı çaq

1) bayırqı odono çaq

bayqoo

1

c.söz	1-c.men	2- c.sen	3-c.bu
al	alğanmın	alğansıñ	alğan
qır	qırğanmın	qırğansıñ	qırğan
bur	burğanmın	burğansıñ	burğan
oz	ozğonmun	ozğonsuñ	ozgon
ten	tengenmin	tengensiñ	tengen
kiy	kiygenmın	kiygeniñ	kiygen
böl	bölgönümün	bölgönsüñ	bölgön
cür	cürgönümün	cürgönsün	cürgön

suroolor cana qızmtattar:

1) ayağı cumşaq ünsüzdör menen bütüb, ayaqqı muunu a, i cana u tıbıştarınan quralğan sözdördö bayırqı odono çaq ulandıları "ğanmın", "ğansıñ" cana "ğan" tubasa qalıbtarınan özgörüšet beken? al, car, bur degen sözdördün ulanğandarın bayqağıla.

2) ayağı cumşaq ünsüzdör menen bütüb, ayaqqı muunu "o" tıbıştarınan quralğan sözdördö bayırqı odono çaq ulandıları qanday özgörüšet eken?-"oz" degen sözdün ulanğandarın bayqağıla.

3) ayağı cumşaq ünsüzdör menen bütüb, ayaqqı muunu "e" menen "i" tıbıştarınan quralğan sözdördö bayırqı odono çaq ulandıları qanday özgörüšet eken?-"ten", kiy degen sözdördün ulanğandarın bayqağıla.

4) ayağı cumşaq ünsüzdör menen bütüb, ayaqqı muunu "ö" menen "ü" tıbıştarınan quralğan sözdördö bayırqı odono çaq

ulandıları qanday özgörüşöt eken?- böl, cür degen sözdördün ulanğandarın bayqağıla.

bayqoo

2

c. söz	1-c.men	2-c.sen	3-c.bul
sana	sanağanmın	sanağansıñ	sanağan
taarı	taarığanmın	taarığansıñ	taarığan
tooru	tooruğanmın	tooruğansıñ	tooruğan
oro	oroğanmun	oroğonsuñ	oroğan
çene	çenegenmin	çeneğensiñ	çenegen
cibi	cibigenmin	cibigensiñ	cibigen
bölö	bölögönmün	bölögönsün	bölögön
kübü	kübügönmün	kübügönsün	kübügön

suroolor cana qız mattar:

1) sana, taarı, tooru degen sözdör qanday ulanışqan? bul sözgö oqşob. 1-bayqoodo qaysı sözdör ulanıştı ele? al sözdün ayaqtarında cana ayaqqı muundarında qaysı tıbıştar bar ele? sana, taarı, tooru degen sözdördün ayaqtarı qaysı tıbıştar menen bütökön?-tekşergile.

2) oro degen söz qanday ulanışqan? bul sözdün ayağı qaysı tıbış? bul sözdörgö oqşob 1-bayqoodo qaysı sözdör ulanıştı ele? al sözdördün ayaqqı muundarı qaysı tıbıştardan quralğan, ayaqtarı qaysı tıbıştar menen bütökön? tekşergile.

3) çene, cibi degen sözdör qanday ulanışqan? bul sözdördün ayaqtarı qaysı tıbıştar? bul sözdörgö oqşob 1-bayqoodo qaysı sözdör ulanıştı ele? al sözdördün muundarı qaysı tıbıştardan quralğan cana ayaqtarı qaysı tıbıştar menen bütökön?-tabqıla.

4) bölö, kübü degen sözdör qanday ulanışqan? bul sözdördün ayaqtarı qaysı tıbıştar? bul sözdörgö oqşob 1-bayqoodo qanday sözdör ulanıştı ele?-tabqıla.

qorutundu

1) ayağı a, i cana ü tıbıştarı menen bütökön, ce ayağı cumşaq ünsüzdör menen bütüb ayaqqı muunu a, i cana ü tıbıştarınan quralğan sözdördö bayırqı odono çaq ulandıları tubasa qalıbtarın özgörtüşböyt.

2) ayağı "o" menen bütökön ce ayağı cumşaq ünsüzdör menen

bütüb, ayaqqı muunu "o" tıbışınan quralğan sözdördö, erin küüsü boyunça özgörüşüb, bayırqı odono çaq ulandıları "ğonmun", "ğonsuñ" cana "ğon" bolub ulanıшат.

3) ayağı "e" cana "i" tıbıştarı menen bütökön, ce ayağı cumşaq ünsüzdör menen bütüb, ayaqqı muunu e menen i tıbıştarınan quralğan sözdördö ündöştük zañı boyunça içkerib, bayırqı odono çaq ulandıları "genmin", "gensin" cana "gen" bolub özgöröt.

4) ayağı "ö" cana "ü" tıbıştarı menen bütökön, ce ayağı cumşaq ünsüzdör menen bütüb, ayaqqı muunu ö menen ü tıbıştarınan quralğan sözdördö, erin küüsü cana ündöştük zañdarı menen özgörüşüb, bayırqı odono çaq ulandıları "gönmün", "gönsün" cana "gön" bolub ulanıшат.

bayqoo

3

c.söz	1-c.men	2- c.sen	3-c.bul
qaç	qaçqanmın	qaçqansıñ	qaçqan
tıt	tıtqanmın	tıtqansıñ	tıtqan
ut	utqanmın	utqansıñ	utqan
qoş	qoşqonmun	qoşqonsuñ	qoşqon
çek	çekkenmin	çekkensiñ	çekken
tik	tikkenmin	tikkensiñ	tikken
köç	köçkönmün	köçkönsün	köçkön
büt	bütökönmün	bütökönsün	bütökön

suroolor cana qız mattar:

1) qaçqanmın, qaçqansıñ cana qaçqan degen sözdördün qaç degen uñğulardı çığarıb salğıla. uñğu çıqqandan kiyin qaysı ulandılar qaldı? "qanmın", "qansıñ" cana "qan" degen ulandılardağı "q" tıbıştarı murun "ğanmın", "ğansıñ" cana "ğan" degen ulandılarda barbı? ele? qaç degen sözdün ayağı qatqalañ menen bütökönbü cumşaq menen bütökönbü? bayqağıla.

2) çekkenmin, çekkensiñ cana çekken degen sözdördön çek degen uñğulardı çığarıb salğıla. uñğulardan qalğan ulandılardıñ başındağı "k" tıbışı muruñqu ulandılarda barbı ele? çek degen coonbu,

içkebi cana ayağındağı tıbış cumşaqbı, qatqalañbı?-bayqağıla. içke sözdördö “q” tıbışı qaysı tıbışqa aylanıb ketüüçü ele?-oylungula.

qorutundu

1) bayırqı odono çaq ulandıları ooşmo ulandılar türkümünön bolğonduktan ayağı qatqalañ ünsüzdör menen bütökön sözdördö, oqşoşuu zañı bayunça başqı tıbıştarın ooşturuşub, “q” (içke bolso “k”) tıbıştarına aylantışıb çiberişet.

2) bayırqı sılıq çaq

bayqoo

1

c.söz	1-c.biz	2-c.sız	3-c.bul
al.....	alğanbiz	alğansız	alğan
cır.....	cırğanbiz	cırğansız	cırğan
ur.....	urğanbiz	urğansız	urğan
or.....	orğonbiz	orğonsuz	orğan
ber.....	bergenbiz	bergensiz	bergen
ceri.....	ceriğenbiz	cerigensiz	cerigen
kör.....	körgönbiz	körgönsüz	körgön
kübü.....	kübügönbiz	kübügönsüz	kübügön

suroolor cana qızmttar:

1) alğanbiz, alğansız degen sözdü qağazğa köçürüb cazğıla. bul sözdödön “bız” cana “sız” degen muundardı çığarıb salgıla. “bız” cana “sız” degen muundardan qalğan “alğan” degen sözdögü “ğan” degen muun bayırqı odono çaq ulandılarının 3-cağına oqşoybu? salıştırğıla.

2) “bız” cana “sız” muundardın sözdörgö ulanışı caqtama ulandılardağı sılıq ciktöü ulandılarının ulanıştarına oqşoybu?-salıştırğıla. 1-cana 2-caqtağı sözdördün ayaqqı muundarın bayqağıla.

qorutundu

1) bayırqı sılıq çaq ulandıları, sırtınan qarağanda, eki ulandığa oqşoyt. 1-ulandı bayırqı odono çaq ulandılarının 3-cağı “ğan” cana

2-ulandı sılıq ciktöü ulandılarının 1-cağı “bız” menen 2-cağı “sız” bayırqı sılıq çaq ulandılarının ayaqqı “bız” menen “sız” degen muundarı “ğan” degen muunğa qaray ulanıшат. bayırqı odono çaq ulandılarının 3-cağı qanday ulansa, “ğan” muun oşondoy ulanat. sılıq ciktöü ulandılarının 1-cana 2-caqtarı qanday ulanıssa, “bız” menen “sız” muundarı da “ğan” muunğa eerçişib, oşondoy ulanıшат.

e) qapısqı çaq

1) qapısqı odono çaq

bayqoo

1

c.söz	1-c.men	2-c.sen	3-c.bul
al.....	alıbtırmin	alıbtırsıñ	alıbtır
qır.....	qırıbtırmin	qırıbtırsıñ	qırıbtır
ut.....	utubturmın	utubtursuñ	utubtur
or.....	orubturmın	orubtursuñ	orubtur
ket.....	ketibtırmın	ketibtırsıñ	ketibtır
iç.....	içibtırmın	içibtırsıñ	içibtır
köç.....	köçübtürmün	köçübtürsün	köçübtür
cür.....	cürübtürmün	cürübtürsün	cürübtür

suroolor cana qızmttar:

1) ayağı ünsüzdör menen bütüb, ayaqqı muunu a menen i tıbıştarınan quralğan sözgö qapısqı odono çaq ulandıları qanday ulanıştı? ulandılar tubasa qalıbtarınan azıştıbı? -al cana sız degen sözdördün ulanğandarın bayqağıla.

2) ayağı ünsüzdör menen bütüb, ayaqqı muunu u menen o tıbıştarınan quralğan sözdörgö qapısqı odono çaq ulandıları qanday ulanıшат eken? ulandılar qaysı zañdar menen özgörüştü? ut cana or degen sözdördün ulanğandarın bayqağıla.

3) ünsüzdör menen bütüb, ayaqqı muunu e menen i tıbıştarınan quralğan sözdörgö qapısqı odono çaq ulandıları qanday özgörüştü eken? ulandıları özgörtkön qaysı zañ? -ket cana iç degen sözdördün

ulanğandarın bayqağıla.

4) ayağı ünsüzdör menen bütüb, ayaqqı muunu ö menen ü tıbıstarınan quralğan sözdördö qapısqu odono çaq ulandıları qanday özgörüştö eken? ulandılar qaysı zañdar menen özgörüştü -köç cana cür degen sözdördün ulanğandarın bayqağıla.

qorutundu

1) ayağı ünsüzdör menen bütüb, ayaqqı muunu a menen ı tıbıstarınan quralğan sözdördö qapısqu odono çaq ulandıları tubasa qalıbtarınan azışbayt.

2) ayağı ünsüzdör menen bütüb, ayaqqı muunu u menen o tıbıstarınan quralğan sözdördö qapısqu odono çaq ulandıları erin küüsü menen **“ubturmun”**, **“ubtursuñ”** cana **“ubtur”** bolub özgörüştö.

3) ayağı ünsüzdör menen bütüb, ayaqqı muunu e menen i tıbıstarınan quralğan sözdördö qapısqu odono çaq ulandıları ündöştük zañı menen **“ibtirmin”**, **“ibtirsıñ”** cana **“ibtir”** bolub özgörüştö.

4) ayağı ünsüzdör menen bütüb, ayqqı muunu ö menen ü tıbıstarınan quralğan sözdördö qapısqu odono çaq ulandıları erin küüsü cana ündöştük zañdarı menen **“übtürmün”**, **“übtürsuñ”** cana **“übtür”** bolub özgörüştö.

bayqoo

2

c.söz	1-c.men	2-c.sen	3-c.bul
sana.....	sanabtırmin	sanabtırıñ	sanabtır
taanı.....	taanıbtırmin	taanıbtırıñ	taanıbtır
tooru.....	toorubtırmin	toorubtırıñ	toorubtır
oro.....	orobtırmin	orobtırıñ	orobtır
çene.....	çenebtırmin	çenebtırıñ	çenebtır
cibi.....	cıbıbtırmin	cıbıbtırıñ	cıbıbtır
bölö.....	bölöbtürmün	bölöbtırıñ	bölöbtır
kübü.....	kübübtırmin	kübübtırıñ	kübübtır

suroolor cana qızmatlar:

1) **sanabtırmin**, **sanabtırıñ** cana **sanabtır** degen ulama sözdördü qağazğa köçürgülö. bul sözdördön **sana** degen uñğulardı çığargıla. **sana** degen söz çıqqandan kiyin qanday ulandıları qaldı? qapısqu odono çaq ulandılarının başında qaysı tıbış bar ele? “ı” tıbışı qayda ketti? **sana** degen sözdördün ayağı qaysı tıbış menen bütökön? sıylığışma ulandılar deb qanday ulandılardı aytuuçu elek. al ulandılardıñ başqı tıbışı ündүүлör boluuçubu ele, ünsüzdör boluuçu ele- bayqağıla. caqtaılğan sözdördün ayaqtarı qaysı tıbıştar menen bütökön. alar qanday ulanısqan?-tekşergile.

2) qapısqu odono çaq ulandılarının 1-cana 2-caqtarınan **“tır”** degen muundu çığarıb taştıb, **“ıbmın”** cana **“ıbsıñ”** deb aytuuğa bolobu? masalan: **alıbtırmin** degendın oorduna **alıbmın**, **alıbtırıñ** degendın oorduna **alıbsıñ** deb aytuuğa bolobu? -**sana** degen sözgö qapısqu odono çaq ulandılarının 1-cana 2-caqtarın qısquartıb ulab qarağılaçı.

qorutundu

1) qapısqu odono çaq ulandıları sıylığışma ulandılar türkümünö kirışert. ayağı ündүүлör menen bütökön sözdörgö ulanısqanda bul ulandılardıñ başqı ündüü tıbıştarı tüşüb qalışat.

2) qapısqu odono çaq ulandılarının 1-cana 2-caqtarı köb ubaqtarda qısquarıb da aytilat.

qısquarıb aytilğanda **“ıbtirmin”** cana **“ıbtirsıñ”** ulandılarınan **“tır”** degen muundar tüşüb qalışat da, ulandılar qısquarısqıb, **“ıbmın”** cana **“ıbsıñ”** bolub aytilışat.

misal üçün qapısqu odono çaq ulandılarının 1-cana 2-caqtarın caqtab körolü.

c. söz	1-c.men	2-c.sen
al.....	alıbmın	alıbsıñ
qır.....	qırıbmın	qırıbsıñ
ut.....	utubmun	utubsuñ
or.....	orubmun	orobsuñ
ket.....	ketibmin	ketibsiñ
iç.....	içibmin	içibsiñ
köç.....	köçübmün	köçübsüñ
cür.....	cürübmün	cürübsüñ
sana.....	sanabmın	sanabsıñ
taanı.....	taanıbmın	taanıbsıñ
tooru.....	toorubmun	toorubsuñ
oro.....	orobmun	orobsuñ
çene.....	çenebmın	çenebsıñ
cibi.....	cibibmin	cibibsiñ
bölö.....	bölöbmün	bölöbsüñ
kübü.....	kübübmün	kübübsüñ

2) qapısıqı sılıq çaq

bayqoo

1

c.söz	1-c.biz	2-c.siz	3-c.bul
al.....	alıbtırbız	alıbtırsız	alıbtır
qır.....	qırıbtırbız	qırıbtırsız	qırıbtır
ut.....	utubturbuz	utubtursuz	utubtur
or.....	orubturbuz	orubtursuz	orubtur
ket.....	ketibtırbız	ketibtırsız	ketibtır
iç.....	içibtırbız	içibtırsız	içibtır
köç.....	köçübtürbüz	köçübtürsüz	köçübtür
cür.....	cürübtürbüz	cürübtürsüz	cürübtür

suuroolor cana qızmattar:

1) alıbtırbız cana alıbtırsız degen sözdördü qağazğa köçürgülö. bul sözdördün ayaqtarındağı "bız" cana "sız" degen muundardı alıb taštağıla. qalğan alıbtır degen sözdördön al degen uñğulardı çığarıb salğıla. uñğulardan qalğan "ıbtır" degen muundar qapısıqı odono çaq ulandılarının 3-cağma oqşoybu? -salıştırğıla.

2) "ıbtır" uladığa ulanğan "bız" cana "sız" degen muundar sılıq ciktöö ulandılarının 1-cana 2-caqtarına oqşoşobu? sılıq ciktöö ulandıları qanday ulanışuuçu ele? -salıştırğıla.

qorutundu

1) "ıbtırbız" (alıbtırbız degen degi) cana "ıbtırsız" (alıbtırsız degen degi) degen qapısıqı sılıq çaq ulandıları (1-cana 2-caqtarı), sırtınan qarağanda, eki ulandığa oqşoşot: "ıbtır" degen muundarı qapısıqı odono çaq ulandılarının 3-cağına, "bız" cana "sız" degen muundarı sılıq ciktöö ulandılarının 1-cana 2-caqtarına oqşoyt. "bız" cana "sız" degen muundar "ıbtır" ulandığa eerçişib, sılıq ciktöö ulandıları qanday ulanışa, bularda oşondoy ulanışat.

bayqoo

2

c.söz	1- c.söz	2-c.siz
sana.....	sanabtırbız	sanabtırsız
taanı.....	taanıbtırbız	taanıbtırsız
tooru.....	toorubturbuz	toorubtursuz
oro.....	orobturbuz	orobtursuz
çene.....	çenebtırbız	çenebtırsız
cibi.....	cibibtırbız	cibibtırsız
bölö.....	bölöbtürbüz	bölöbtürsüz
kübü.....	kübübtürbüz	kübübtürsüz

suroolor cana qızmtattar:

1) caqtałǵan sözdördön ayaqqı tıbıstarı emine menen bütkön? ayaǵı ündüü tıbıstar menen bütkön sözdörgö ulanısqanda "ıbtırbız" degen ulandıların başqı tıbıstarı orduna qaldırbı?-bayqaǵıla.

2) qapısqı odono çaq ulandılarına oqşob, qapısqı sılıq çaq ulandılarınan da "tır" muun tüşüb, "ıbbız" cana "ıbsız" bolub aytlabı? masalan: alıbtırbız degendin orduna alıbbız, alıbtırsız degendin orduna alıbsız deb aytuuǵa bolobu?-aytıb qaraǵıla.

qorutundu

1) ayaǵı ündüülör menen bütkön sözdörgö ulanısqanda qapısqı sılıq çaq ulandılarınan da başqı tıbışı tüşüb qalat.

2) qapısqı sılıq çaq ulandıları da, qapısqı odono çaq ulandılarına oqşob, qıs qarıb ayıtıl (1-cana 2-caqtarı). masalan:

bayqoo

3

c.söz	1-c.biz	2-c.siz
al.....	alıbbız	alıbsız
ut.....	utubbuz	utubsuz
ket.....	ketıbbız	ketıbsız
köç.....	köçübbüz	köçübsüz
sana.....	sanabbız	sanabsız
taanı.....	taanıbbız	taanıbsız
oro.....	orobbuz	orobsuz
çene.....	çenebbız	çenebsız
cibi.....	cıbbız	cıbsız
bölö.....	bölöbbüz	bölöbsüz
kübü.....	kübübbüz	kübübsüz

bayqoo

4

c.söz	1-c.men	2-c.sen	3-s.bul
tab.....	taabmın	taabsıñ	taabtır
teb.....	teebmın	teebsiñ	teebtir
öb.....	ööbmün	ööbsüñ	ööbtür
köb.....	kööbmün	kööbsüñ	kööbtür
çab.....	çaabmın	çaabsıñ	çaabtır
cab.....	caabmın	caabsıñ	caabtır
seb.....	seebmın	seebsiñ	seebtir
qab.....	qaabmın	qaabsıñ	qaabtır

bayqoo

5

c.söz	1-c.biz	2-c.siz
tab.....	taabbız	taabsız
teb.....	teebbız	teebsez
öb.....	ööbbüz	ööbsüz
köb.....	kööbbüz	kööbsüz
çab.....	çaabbız	çaabsız
cab.....	caabbız	caabsız
seb.....	seebbız	seebsez
qab.....	qaabbız	qaabsız

suroolor cana qızmtattar:

1) caqtoo sözdördü bayqaǵılaçı, ayaqqı tıbıstarı qaysı tıbıstar eken?

2) qapısqı çaq ulandılarınan başqı tıbışı qaysı tıbış boluuçu ele? ündüü tıbıstan kiyinki ekinçi tıbışı qaysı tıbış ele?-tekşergile.

3) caqtałǵan uñǵu sözdördün muundarında sozulma ündüülördön barbı? ulandılarda sozulma ündüülördön barbı ele? tekşergile.

4) uñġu sözdör menen ulandılar ulanışqanda sozulma ündüülör payda boldubu? bul sozulma ündüülör qaydan çıqtı?-oylongıla.

5) uñġu menen ulandılar ulanışqanda uñġunun ayaġında “b” tıbışı ordunda qaldı? sozulma ündüülördön kiyinki turġan “b” tıbışı uñġu sözdün ayaġında turġan murunqu “b” tıbışı, caq ulandımın başındaġı ündüüdön kiyin turġan murunqu “b” tıbışı? söz ayaġı ündüü tıbış bolso, ulandıdaġı ündüü tıbış qatarı tüşöbü?-oylongıla.

6) tabıbtır deb süylöybüzbü, taabtır deb süylöybüzbü? qanday süylöş tuura? siler qanday süylöysünör?-süylöb qaraġılaçı

qorutundu

qapısqı caq ulandılardıñ odono caġı da, sılıq caġı da uñġu sözdün ayaġı “b” menen bütsö, başqaça ulanışat.

ayaġı “b” tıbışı menen bütökön uñġu söz menen ulanışqanda qapısqı caq ulandılarının başqı ündüü tıbışı tüşüb ketet, uñġu sözdün ayaġındaġı “b” tıbıŝıda tüşüb qalat. uñġu sözdün muundaġı ündüü tıbış sozulma ündüügö aylanıb ketet. tabıbtır. degendin orduna taabtır deb, tabıbtırın degendin orduna taabtırın deb, tabıbtırını degendin orduna taabtırını deb süylönöt.

2) keler caq

bayqoo

1

atası menen balası

saġın ene til kitebinen sabaq köçürüb oturat.

- emine cazıb oturasıñ saġın-dedi atası-ene til sabaġın cazıb oturamın.

- qana cazġanıñdı maġa oqub berçi; emine cazdıñ ekensiñ, men uġayın. saġın cazġanın oqudu: men kiteb alamın, sen qarandaŝ alasıñ, bul sıya alat, men qaġaz alarımın, sen qalam alarsıñ bul debter alar.

- uşunday da oqu bolobu?!- dedi atası.

- bolġonu uşu emesbi?!- dedi saġın.

suroolor cana qızmtattar:

1) alamın, alasıñ cana alat degen sözdördün uñġuların tabqıla. uñġuları oqşoşbu, coqbu? salıŝtırġıla.

2) alamıñ, alasıñ cana alat degen sözdör menen baylanıŝqanbı? men degen söz menen qaysı söz baylanışqan? anda qaysı ulandı bar? sen menen qaysı söz baylanışqan? anda qaysı ulandı bar? bul menen qaysı söz baylanışqan? anda qaysı ulandı bar? bayqaġıla.

3) alarımın, alarsın cana alar degen sözdördün uñġuların acıratqıla. alarımın degen sözdö qaysı ulandı, alarsıñ degen qaysı ulandı cana alar degende qaysı ulandı bar?

4) alarımın, alarsıñ cana alar degen sözdör men, sen cana bul degen sözdör menen baylanıŝqanbı? men degen söz menen qaysı ulandı baylanışqan? sen menen qaysı, bul menen qaysı ulandı baylanışqan? -tabqıla.

5) alamın cana alarımın degen sözdör ötkön işti körsötüşöbü? - bayqaġıla.

qorutundu

1) alamın degendegi “amın”, alasıñ degendegi “asıñ”, alat degendegi “at” cana alarımın degendegi “arımın”, alarsıñ degendegi “arsıñ”, alar degendegi “ar” degen ulandıları: “keler caq ulandıları” deb ataybız. ceñildik üçün “keler caq” deb da qoldonobuz.-

2) keler caq ekige bölünöt: a) caqınqı caq buġa “amın” (alamın), “asıñ” (alasıñ) cana “at” (alat) ulandıları kiret. b) aşırqı caq, buġa “arımın” (alarımın), “arsıñ” (alarsıñ), cana “ar” (alar) ulandıları kiret .

3) caqınqı caq da, aşırqı caq da üç caq menen cana 1) odono, 2)

sılıq bolub aytilat.

4) caqinqı çaq odono aytilğanda: 1-c.men "amin" (alarmın), 2-c.sen "asiñ" (alasiñ), 3) bul "at" (alat).sılıq aytilğanda: 1-c. "abız" (alabız), 2-c.siz "asız" (alasız), 3-caq sılıq aytilbayt.

5) aşırqı çaq odono aytilğanda: 1-c.men "armin" (alarmın), 2-caq sen "arsıñ", 3-c.bu "ar" (alar) sılıq aytilğanda 1-c. biz "arbız" (alarbız), 2-c. siz "arsız" (alarsız), 3-caq sılıq aytilbayt.

a)caqinqı çaq
1)caqinqı odono çaq

bayqoo

1

c.söz	1-c.men	2-c.sen	3-c.bul
al	alamın	alasıñ	alat
al	alamın	alasıñ	alat
qır	qıramın	qırasıñ	qırat
ut	utamın	utasıñ	utat
or	oromun	orosuñ	orot
çeç	çeçemin	çeçesiñ	çeçet
iç	içemin	içesiñ	içet
öt	ötömün	ötösüñ	ötöt
büt	bütömün	bütösüñ	bütöt

suroolor cana qızmtattar:

1) al, qır, cana ut degen sözdör qanday ulanıştı? bul sözdör ulanısqanda caqinqı odono çaq ulandıları tubasa qalıbtarınan azıştıbı? bul sözdördün ayaqtarı menen bütökön cana ayaqqı muundarı qaysı tıbıštardan quralğın?- bayqağıla.

2) or degen söz qanday ulanısqan? bul söz ulanısqanda caqinqı odono çaq ulandıları tubasa qalıbtarınan azıştıbı? or degen sözdün ayağı qanday tıbış menen bütökön cana ayaqqı muunu qaysı tıbıştan quralğın?- bayqağıla.

3) çeç cana iç degen sözdördün ayaqtarı qanday tıbıştar menen

bütökön cana ayaqqı muundarı qaysı tıbıštardan quralğın? bul sözdör menen caqinqı odono çaq ulandıları qanday ulanısqan? ulandılar qaysı söz menen özgörüşkön?-tabqıla.

4) öt cana büt degen sözdördün ayaqtarı qanday tıbıştar menen bütüşkön? ayaqqı muundarı qaysı tıbıštardan quralısqan? caqındaqı odono çaq ulandıları bul sözdör menen qanday ulanısqan? ulandılar qaysı zandar menen özgörüşkön?- tabqıla.

qorutundu

1) ayağı ünsüzdör menen bütüb, ayaqqı muunu a, i cana u tıbıştarınan quralğın sözdördö caqinqı odono çaq ulandıları tubasa qalıbtarınan azıştıbayt.

2) ayağı ünsüzdör menen bütüb, ayaqqı muunu a, i cana u tıbıştarınan quralğın caqinqı odono çaq ulandıları tubasa qalıbtarınan azıştıbayt.

3) ayağı ünsüzdör menen bütüb, ayaqqı muunu e menen i tıbıştarınan quralğın sözdördö caqinqı odono çaq, ündöştük zañı menen büt içkerib, "emin", "esiñ" cana "et" bolub özgörüşt.

4) ayağı ünsüzdör menen bütüb, ayaqqı muunu ö menen ü tıbıştarınan quralğın sözdördö caqinqı odono çaq, erin küüsü cana ündöştük zañı menen özgörüüb "ümün", "ösüñ" cana öt bolub ulanıştat.

bayqoo

2

c.söz	1-c.men	2-c.sen	3-c.bul
sana	sanaymın	sanaysıñ	sanayt
taanı	taanıymın	taanıysıñ	taanıyt
tooru	tooruymun	tooruysuñ	tooruyt
oro	oroymun	oroysuñ	oroyt
çene	çeneymin	çeneysiñ	çeneyt
cibi	cibiymın	cibiysiñ	cibiyt
bölö	bölöymün	bölöysüñ	bölöyt
kübü	kübüymün	kübüysüñ	kübüyt

suroolor cana qızmttar:

1) sanaymîñ, sanaysıñ, sanayt degen sözdördön sana degen uñğunu çığarıb salğıla. ulandılardıñ başındağı “oy” tıbıştarı qaydan payda boldu? murun “y” tıbışın ordunda qaysı tıbış bar ele? sana degen sözdün ayağı qanday tıbış menen bütökön? sana degen söz menen ulanısqanda, ulandılardan muun kemidibi? - esebtegile.

2) caqталған sözdördün ayaqqı tıbıştarı qanday tıbıştar? bul sözdör caqınqı odono çaq ulandılardı menen ulanısqanda odono muun kemidibi? sana degen söz menen caqınqı odono çaq ulandılardı ulanısqanda, uñğı söz ayağındağı ündüü menen ulandılardıñ ortosuna payda bolğon “y” tıbışı başqa caqталған sözdör ulandılardı qoşularda da payda boldubu? -bayqağıla.

qorutundu

1) ayağı ünsüzdör menen bütökön uñğı sözdörgö ulanarda, sıylığısu zañı boyunça caqınqı odono çaq ulandılardıñ başqı ündüü tıbıştarı tüşüb qalat da alardıñ orduna “y” tıbıştarı payda bolub, uñğı söz ayağındağı ündüülör menen “y” tıbıştarı ulanısat. uñğı söz menen ulandılardı ortosunan muun kemiyt.

2) caqınqı sılıq çaq
bayqoo
I

c.söz	1-c.biz	2-c.siz	3-c.bul
al	alabız	alasız	alät
qır	qırabız	qırasız	qırat
ut	utabız	utasız	utat
or	orobuz	orosuz	orot
çeç	çeçebiz	çeçesiz	çeçet
iç	içebiz	içesiz	içet
öt	ötöbüz	ötösüz	ötöt
büt	bütöbüz	bütösüz	bütöt

suroolor cana qızmttar:

1) al, qır cana ut degen sözdör caqınqı sılıq çaq ulandılardı menen qanday ulanısqan? ulandılardı tubasa qalıbtarınan azısqanbı? al, qır, ut degen sözdördün ayaqqı muundarında cana ayaqtarında qaysı tıbıştar bar? - bayqağıla.

2) or degen sözdün ayağında qanday tıbış bar? ayaqqı muunu qaysı tıbıştan quralğan? or degen söz ulandılardı menen qanday ulanısqan? qaysı zañ menen ulandılardı özgörüşkön? -bayqağıla.

3) çeç cana iç degen sözdördün ayaqqı muundarı qaysı tıbışardan quralğan? ayaqtarı qaysı tıbıştar menen bütökön? bul sözdör qanday ulanısqan? ulandılardı qaysı zañdar menen özgörüşkön? -tabqıla.

4) öt cana büt degen sözdördün ayaqqı muundarı qaysı tıbışardan quralğan? ayaqqı tıbıştarı qaysı tıbıştar? bul sözdör menen ulandılardı qanday ulanısqan? ulandılardı özgörtökön qaysı zañdar? -Tabqıla.

qorutundu

1) ayağı ünsüzdör menen bütüb, ayaqqı muunu a, i cana u tıbıştarınan quralğan sözdördö caqınqı sılıq çaq ulandılardı tubasa qalıbtarınan azısqayt.

2) ayağı ünsüzdör menen bütüb, ayaqqı muunu o tıbışınan quralğan sözdördö caqınqı sılıq çaq ulandılardı erin küüsü menen “obuz”, “osuz” bolub özgörüşöt.

3) ayağı ünsüzdör menen bütüb, ayaqqı muunu e menen i tıbıştarınan quralğan sözdördö caqınqı sılıq çaq ulandılardı, ündöştük zañı menen içkerib, “ebiz”, “esiz” bolub özgörüşöt.

4) ayağı ünsüzdör menen bütüb, ayaqqı muunu ö menen ü tıbıştarınan quralğan sözdördö caqınqı sılıq çaq ulandılardı, erin küüsü cana ündöştük zañı menen özgörüşüb, “öbüz” cana “ösüz” bolub ulanısat.

c.söz	1-c.biz	2-c.siz	3-c.bul
sana	sanay bız	sanays ız	sanay t
taanı	taanıy bız	taanıys ız	taanıy t
tooru	tooruy buz	tooruys uz	tooruy t
oro	oroy buz	oroys uz	oroy t
çene	çeney bız	çeney sız	çeney t
cibi	cibiy bız	cibiys ız	cibiy t
bölö	bölöy büz	bölöy süz	bölöy t
kübü	kübüy büz	kübüy süz	kübüy t

qorutundu

1) ayağı ünsüzdör menen bütökön unğu sözdörgö ulanarda çaqınqı sılıq çaq ulandılarının da başqı ündüü tıbıştarı tüşüb ketib, alardın orduna “**y**” tıbıştarı payda boluşub, unqu sözdördün ayaqtarındağı ündüülör menen “**y**” tıbıştarı ulanışat. eki ortodon mında da muun kemiyt.

b) aşırqı çaq1) aşırqı odono çaqbayqoo

c.söz	1-c.men	2-c.sen	3-c.bul
al	alar mın	alars ıñ	alar
qır	qırar mın	qıars ıñ	qırar
ut	utar mın	utars ıñ	utar
or	ororm ın	orors ıñ	oror
çeç	çeçer mın	çeçers ıñ	çeçer
iç	içer mın	içers ıñ	içer
öt	ötörm ün	ötörs ün	ötör
but	bütörm ün	bütörs ün	bütör

1) al, qır cana ut degen sözdördün ayaqqı tıbıştarı qanday tıbıştar? ayaqqı muundarı qaysı tıbıştardan quralğan?

bul sözdör menen aşırqı odono çaq ulandıları qanday ulanıştı? ulandılar tubasa qalıbtarınan azıştıbtı? - bayqağıla.

2) or degen sözdün ayaqqı muunundağı qaysı tıbış, ayağı qanday tıbış menen bütökön? or degen söz menen ulanışqanda, ulandılar qaysı zañ menen özgörüştü?-tabqıla.

3) çeç cana iç degen sözdör menen ulandılar qanday ulanışqan? bul sözdördün ayaqtarı qanday tıbıştar menen bütökön? ayaqqı muundarı qaysı tıbıştardan quralışqan? ulandılar qanday özgörüşkön?-tabqıla.

4) öt cana büt degen sözdördün ayaqqı tıbıştarı qanday ulanışqan? ulandılar qaysı zañdar menen özgörüşkön?- tabqıla.

qorutundu

1) ayağı ünsüzdör menen bütüb, ayaqqı muunu a, i cana u tıbıştarınan quralğan sözdördü, aşırqı odono çaq ulandıları, tubasa qalıbtarınan azıştıbayt.

2) ayağı ünsüzdör menen bütüb, ayaqqı muundarı o tıbışınan quralğan sözdördö aşırqı odono çaq ulandıları, erin küüsü menen özgörüşüb, “ormun”, “orsuñ”, “or” bolub ulanışat.

3) ayağı ünsüzdör menen bütüb, ayaqqı muunu i tıbıştarınan quralğan sözdördö aşırqı odono çaq ulandıları, ündöştük zañı menen içkerib, “ermin”, “ersıñ” cana “er” bolub ulanışat.

4) ayağı ünsüzdör menen bütüb, ayaqqı muunu ö menen ü tıbıştarınan quralğan sözdördö aşırqı odono çaq ulandıları, erin küüsü cana ündöştük zañı menen özgörüşüb, “örmün”, “örsuñ” cana “ör” bolub ulanışat.

c.söz	1-c.men	2-c.sen	3-c.bul
sana	sanaarmin	sanaarsin	sanaar
taanı	taanırmın	taanırsin	taanır
qoru	qoruurmun	qoruruşun	qoruur
oro	oroormun	oroorsun	oroor
çene	çeneermın	çeneersin	çeneer
cibi	cibirmin	cibirsin	cibir
bölö	bölöormün	bölöörsün	bölöör
kübü	kübüürmün	kübüürsün	kübüür

suroolor cana qızmmattar:

1) taanırmın cana cibirmin degen sözdördün taanı cana cibi degen uñğuları çığarıb salğıla . bul sözdördö **“armin”** ulandının başındağı ündüü tıbış ordunda qaldı? eki ortodon muun kemidibi? taanı cana cibi degen sözdördün ayaqqı tıbıştarı qanday tıbıştar? bul tıbıştar sozulmabı, qoçoğoybu? - bayqağıla.

2) sanaarsin cana çeneersin degen sözdördü bayqağıla. bul sözdör eçe muundan quralğan? bul sözdördün ortodoğu muundarında turğan **“aa”** menen **“ee”** tıbıştarı eçeden muun körsötüşöt eken? sozulub uñulğan cerde eçe tamğadan cazuuçu elek? qırqız tilinde ündüü tıbıştar qatar tüşüüçübü ele? sana degen söz eçe muun? **“arsin”** degen ulandı eçe muun ele? sanaarsin degen söz eçe muun bolub qaldı? sana cana çene degen sözdördün ayağındağı ündüü tıbıştar sozulmabı, qoçoğoybu?- tabqıla.

3) uñğu söz menen ulandının ortosuna payda bolğon sozulma ündüülör (muundar -masalan: qoruurmun degendegi **“uu”**) qaysı tıbıştarga qarab bolot eken?- tabqıla.

1) ayağı sozulma ündüülör menen bütökön uñğu sözdör menen ulanışarda aşırqı odono çaq ulandılarının başqı ündüü tıbışı tüşüb qalatda, uñğu söz ayağındağı ündüü sozulma muunğa aylanat. ortodon muun kemiyt.

2) ayağı qoçoğoy ündüülör menen bütökön sözdör menen ulanışqanda aşırqı odono çaq ulandılarının, sıylığışuu zañı boyunça başqı ündüü tıbış tüşüb qalatda, ulandıdağı qalğan ünsüz tıbış uñğu sözdün ayağındağı ündüü menen ulanışat.

2) aşırqı sılıq çaq

bayqoo

1

c.söz	1-c.biz	2-c.siz	3-c.bul
al	alarbız	alarsız	
qır	qırabız	qıransız	
ut	utarbız	utarsız	
or	ororbız	ororsız	
çeç	çeçerbız	çeçersiz	
iç	içerbız	içersiz	
öt	ötörbüz	ötörsüz	
büt	bütörbüz	bütörsüz	

suroolor cana qızmmattar:

1) alarbız cana alarsız degen sözdördön **“biz”** menen **“siz”** degen muundarı cana al degen uñğuları çığarıb salğıla. qalğan **“ar”** degen muun aşırqı odono çaq ulandılarının 3-cağına oqşoybu?-bayqağıla.

2) **“biz”** cana **“siz”** degen muundardıñ kebetesi sılıq ciktöo ulandılarının 1 cana 2- caqtarına oqşoybu?-alar qanday ulanışuuçu ele?-salıştırğıla.

qorutundu

1) "**arbiz**"cana "**arsız**" (aşırıq sılıq çaq) ulandılardı, sırtınan qarağanda, eki ulandığa oqşotuğa bolot: 1) aşırıq odono çaq ulandılarının 3-çağı "**ar**" cana 2) sılıq çiktöö ulandıları "**bız**" menen "**sız**", "**bız**" menen "**sız**" degen muundar "**ar**" ulandığa eerçib, sılıq çiktöö ulandıları qanday ulanıssa, bularda oşondoy ulanıшат.

bayqoo

2

c.söz	1-c.biz	2-c.sız	3-c.bul
sana	sanaarbiz	sanaarsız	
taanı	taanırbız	taanırsız	
qoru	qoruurbuz	qoruursuz	
oro	oroorbuz	oroorsuz	
çene	çeneerbiz	çeneersız	
cibi	cibirbiz	cibirsız	
bölö	bölörbüz	bölörsüz	
kübü	kübüürbüz	kübüürüz	

suroolor cana qızmatter:

1) ayağı sozulma ündüülör menen bütkön sözdör menen ulanışqanda aşırıq sılıq çaq ulandılarına da, aşırıq odono çaq ulandılarına oqşob, sozulma muun payda boldubu? ortodon muun kemidibi? -sana, qoru degen sözdördün ulanğandarın bayqağıla.

2) ayağı qocoğoy ündüülör menen bütkön sözdör menen aşırıq sılıq çaq ulnadıları ulanarda emine boldu? muun kemidibi, coqbu? sozulma muun payda boldubu emine üçün? -taanı cana cibi degen sözdördün ulanğandarın bayqağıla.

qorutundu

1) ayağı sozulma ündüülör menen bütkön sözdörgö aşırıq sılıq çaq ulandıları ulanışarda, aşırıq odono çaq ulandılarına oqşob, ortodon muun kemiyt cana uñgu söz ayağındağı ündüü sozulma muunğa aylanat.

3) cardamçı çaqçıldar

bayqoo

1

coldoştuq qat

coldoşum asan!

senin qala mektebine ketkeniñe eki cıl boldu. men uşu kündö da özüñ körgön ayıl mektebindemin.

uşu menen sağa eki colu qat cazdım. senden uşu küngö çeyin, qat alıb, qabar uğa albadım. sen ayılndağı piyenerlerdi esiñen çığarba. ayılndağı piyenerlerdi unutsañ, ayıldı unuqtan bolosuñ. qat cazıb, qaladağı piyenerlerdin turmuşun ayılndağı piyenerlerge bilgizib tur. cazında ayılğa kelib qalsañ, andağı piyenerlerden bizge qat ala kel.

qoluñ boşoğondo bizge qat caza ber. ayılndağı piyener coldoştoruñdu ar ubaq esiñe al, bizdi unuqba, qat caz! qaladağı piyenerlerge bizden salam ayt. ayılndağı piyenerlerdin atınan qat cazğan:

coldoşun qalıy
22/V 29 c.

suroolor cana qızmatter:

1) alıb, cazıb, ala, caza, al cana caz degen sözdördü qağazğa köçürgülö.

2) alıb cana cazıb degen sözdör ulama sözdörbü uñgu sözdörbü? bul sözdördün uñğuları al cana caz degen sözdörgö oqşoybu? al cana caz degen uñğular çıqqandan kiyin qaysı ulandılar qaldı? -tabqıla.

3) ala cana caza degen sözdör ulama sözdörbü, uñgu sözdörbü? ulama bolso bulardın uñğuları qaysılar? uñğuları al cana caz degen sözdörgö oqşoybu? al cana caz degen uñğular çıqqandan kiyin qaysı ulandılar qaldı? -tabqıla.

4) ala cana alıb degen sözdördü özdörünçö ele ceke ceke aytsaq, bizge maanı berebi? -bayqağıla.

qorutundu

1) alıb degen sözdöğü "ıb" ulandını cana ala degen sözdöğü "a" ulandını "cardamçı, çaqçıl ulandılar" deybiz. ceñildik için "cardamçı çaqçıldar" deb qoldonobuz. bulardın minday atalğan sebebi-bular özdörünçö tüşünük bere albastan, çaq ulandıları cana buyruq ulandıları (caqtama, buyruqtama) ulanğan sözdördü eerçib, oşolorgo cardamçı bolub cürüşöt.

2) "ıb" ulandını "bolğon çaqçıl" deb, "a" ulandını "bolor çaqçıl" deb aytabız.

3) bolğon çaqçıl (ıb) da, bolor çaqçıl (a) da caq menen ayılbat. bular cik ulandılarının 1-(mın) cana 1-(sıñ) cağı menen teñ (sılıq cağı , odono cağı menen da) ulanıшат, biroq, anda başqa ulandı tuulatda, sözgö başqa maanı beret.

a) bolğon çaqçıl "ıb"

bolğon çaqçıldı cik ulandıları menen ulaylı:

bayqoo

1

c.söz	1-c.men	2-sen	3-c.bul
al	alıbmın	alıbsıñ	
ut	utubmun	utubsuñ	
qır	qırıbmın	qırıbsıñ	
or	orubmun	orubsuñ	
çeç	çeçibmin	çeçibsiñ	
iç	içibmin	içibsiñ	
öt	ötübmün	ötübsüñ	
büt	bütübmün	bütübsüñ	

suroolor cana qızmtattar:

1) alıbmın cana alıbsıñ degen sözdör sırtqı cağınan da, içki maanı cağınan da qabısqı çaq ulandılarının 1-cana 2-caqtarı ulanğan ulama sözdörgö oqşoybu?-bayqağıla. qabısqı odono çaq ulandılarının 1-cana 2-caqtarı menen salıştırğıla.

2) "mın" cana "sıñ" degen odono ciktöo ulandılarının alıb taştağıla. "ıb" ulandının uñğu sözdör menen qanday ulanğandarın bayqağıla. uñğu söz ayağına qarab turub, "ıb" ulandının ulanğanı tuuraluu qorutundu cazğıla.

bayqoo

2

c.söz	1-c.men	2-c.sen
sana	sanabmın	sanabsıñ
taanı	taanıbmın	taanıbsıñ
qoru	qorubmun	qorubsuñ
çene	çenebmın	çenebsıñ
cibi	cibibmın	cibibsiñ
bölö	bölöbmün	bölöbsün
kübü	kübübmün	kübübsün

suroolor cana qızmtattar:

1) 1-cana 2-caqtağı ulama sözdör qabısqı odono çaq ulandılarının 1-cana 2-caqtarına oqşoybu? -salıştırğıla. ayağı ünsüzdör menen bütökön sözdörgö ulanarda qabısqı odono çaq ulandılarının başqı tıbışı ordunda qaldıdı?-bayqağıla.

2) çab cana köb degen sözdörgö "ıb" ulandını ulab qarağılaçı, qanday ulanar eken? qabısqı çaq ulandıları ayağı "b" menen bütökön sözdörgö qanday ulanısuuçı ele?-salıştırğıla.

c.söz	1-c.biz	2-c.siz
al	alibbiz	alıbsız
qır	qırıbbız	qırıbsız
ut	utubbuz	utubsuz
or	orubbuz	orubsuz
çeç	çeçıbbız	çeçıbsız
iç	içıbbız	içıbsız
öt	ötübbüz	ötübsüz
büt	bütübbüz	bütübsüz

suroolor cana qızmttar:

- 1) 1-cana 2-caqtağı ulama sözdör qapısıqı sılıq çaq ulandılarının
1-cana 2-caqtarı menen ulanısqan sözdörgö oqşoybu?-salıstırgıla.

bayqoo

4

cayqı talaa

qubulub köz çaşınday cayqı talaa,
suu ağıat toolorunan, bolub sala.
bir cıldı alda neçe türgö bölöb,
cigitter, tabıyattı oylob qara!

körgöngö cayqı talaa çaşıl cibek,
caynatıb keñ tabıyat bergen tilek.
talaanın cayqı türün esiñe alsañ
dayraday şamal soqqon tolquyt cürök.

üstünö qırqa tartıb, qoñgon eli,
burqurab qoñur salqın soqqon celi.
qançalıq, muñğa batıb, tursañ dağı
coğolot bul ubaqta köñül çeri.

cel bolso, kök çaşıl çöb başın iygen,
kelindey sibaakerdik kiymın kiygen.
eziltib, qubandırıp can büt köndü,
kezi uşu tabıyattan eñi tiygen.

üstünön türdüü ösümdük orun alğan,
tüzdönüb, qızıl ala borum alğan.
çay ötüb qış kelerdin qamın oylob,
dıyqandar kee cerine egin salğan.

talaanın caydın künkü türü qanday,
carqırab, qızıl-tazıl külü qanday,
ebildeb, cürüb tursa erke çeli,
adamğa cırğal bergen künü qanday

keçinde, munardanıb, künü batqan,
qubultub cer cüzünö nurun çaçqan.
cibekbi çaşıl talaa alda emine
sergitib, can büt köndün köñlün açqan.

qubulub, münöt sayın, turat türü,
carqırab, başayıday çıqqan gülü
ızıldab, qurt-qumursqa çimın-çirkey
cañırtat sayrab turğan quş tun ünü.

(çamğırçı uulu)

qızmttar: "cayqı talaadan" bolğon çaqçıl ulandı tabqıla.
bolğon çaqçıl qaysı zañdar menen özgöröt eken bayqağıla.

qorutundu

1) ayağı ünsüzdör menen bütüb, ayaqqı muunu a menen i
tıbıstarınan quralğan sözdördö bolğon çaqçıl ulandı "ıb" tubasa
qalıbın buzbayt.

2) ayağı ünsüzdör menen bütüb, ayaqqı muunu u menen o
tıbıstarınan quralğan sözdördö bolğon çaqçıl erin küüsü boyunca
"ub" bolub özgöröt.

3) ayağı ünsüzdör menen bütüb, ayaqqı muunu e menen i
tıbıstarınan quralğan sözdördö bolğon çaqçıl ündöştük zañı
boyunça "ıb" bolub özgöröt.

4) ayağı ünsüzdör menen bütüb, ayaqqı muunu ö menen ü
tıbıstarınan quralğan sözdördö bolğon çaqçıl ündöştük zañı cana

erin küüsü boyınça "**üb**" bolub özgöröt.

5) bolğon çaqqıl, sıylığışma ulandılar türkümünön bolğonduktan, ayağı ündüülör menen bütökön sözdörgö ulanışarda başqı ündüü tıbışın tüşürüb salat.

6) ayağı "**b**" menen bütökön sözdörgö bolğon çaqqıl ulanarda uñğı sözdün ayaqqı muunu sozulma muunğa aylanıb ketet da ulandı özü büt boydon tüşüb qalat. masalan: tab-taab (tabıb degendin orduna), çab-çaab(çabıb degendin orduna), köb-kööb (köbüb degendin orduna).

7) "**ıbmın**", "**ıbsıñ**", "**ıbtır**", "**ıbbız**" cana "**ıbsız**" degen qabısqı çaq ulandılarındağı birinçi muundar "**ıb**" uşul bolğon çaq ulandısı "**ıb**" qapısqı çaq ulandılarının 1- cana 2- caktarı uşul bolğon çaq ulandısı menen cik ulandılarının quralğan. qapısqı çaq ulandılarının 3- cağı da uşul bolğon çaq ulandısı menen qat buyruq(dır) ulandısınan quralğan.

b) bolor çaqqıl "a"

bolor çaqqıldı cik ulandıları menen ulaylı:

bayqoo

1

c.söz	1-c.men	2-c.sen
al	alamın	alasıñ
qır	qıramın	qırasıñ
ut	utamin	utasıñ
or	oromun	orosuñ
çeç	çeçemin	çeçesiñ
iç	içemin	içesiñ
öt	ötömün	ötösüñ
büt	bütömün	bütösüñ

suroolor cana qızmtattar:

1) alamın cana alasıñ degen sözdördün al degen uñğunu çığarıb salğıla. qalğan ulandılar ("amın" cana "asıñ") caqınqı odono çaq ulandılarına (1-cana 2-cağına) oqşoybu?-salıştırğıla.

2) "alamın" cana "alasıñ" degen sözdör caqınqı odono çaq ulandılarının 1-cana 2-caqtarının ulanğan sözdörünün maanisin berebi?-bayqağıla.

3) 1-cana 2-caqtağı ulama sözdördön "mın" cana "sıñ" degen odono ciktöö ulandıların çığarıb salğıla. qalğan bolor çaqqıl "a" qaysı zañdar menen özgöröt eken?-bayqağıla.

bayqoo

2

c.söz	1-c.men	2-c.sen
sana	sanaymın	sanaysıñ
taanı	taanymın	taanıysıñ
qoru	qoruymun	qoruysuñ
oro	oroymun	oroysuñ
çene	çeneymın	çeneysıñ
cibi	cibiymın	cibiysıñ
bölö	bölöymün	bölöysüñ
kübü	kübüymün	kübüysüñ

suroolor cana qızmtattar:

1) odono ciktöö ulandılarının çığarıb salğıla. ayağı ündüülör menen bütökön uñğı sözdörgö ulanarda bolor çaq ulandı "a" qaysı tıbışqa aylanıb ketet eken?-bayqağıla.

c.söz	1-c.men	2-c.siz
al	alabız	alasız
qır	qırabız	qırasız
ut	utabız	utasız
or	orobuz	orosuz
çeç	çeçebiz	çeçesiz
iç	içebiz	içesiz
öt	ötöbüz	ötösüz
büt	bütöbüz	bütösüz

suroolor cana qız mattar:

1) 1-cana 2-caqtağı ulama sözdör caqınaqı sılıq çaq ulamndılarının 1-cana 2-cağı ulanğan sözdörgö oqşoybu? alamın cana alasıñ degen sözdördün al degen uñğunu çığarıb cibergile. qalğan “abız” cana “asız” degen ulandılar caqınqı sılıq çaq ulandılarının 1-cana 2-caqtarina oqşoybu?-salıştırğıla.

qorutundu

1) ayağı ünsüzdör menen bütüb, ayaqqı muunu a, ı, cana u tıbıştarınan quralğan sözdördö bolor çaqçıl a, tubasa qalıbınan azbayt.

2) ayağı ünsüzdör menen bütüb, ayaqqı muunu o tıbıştarınan quralğan sözdördö bolor çaqçıl “a” erin küüsü menen “o” bolub özgöröt.

3) ayağı ünsüzdör menen bütüb, ayaqqı muunu e cana i tıbıştarınan quralğan sözdördö bolor çaqçıl “a” ündöştük zañı menen “e” bolub özgöröt.

4) ayağı ünsüzdör menen bütüb, ayaqqı muunu ö cana ü tıbıştarınan quralğan sözdördö bolor çaqçıl “a” erin küüsü cana ündöştük zañı menen “ö” bolub özgöröt.

5) ayağı ünsüzdör menen bütökön sözdörgö ulanışarda bolor çaq ulandı “a” sıylığışuu zañı menen “y” tıbışına aylanıb, muun kemiyt.

6) caqınqı çaq ulandılarının 1-cana 2-caqtarındağı birinçi muun (a) uşul bolor çaqçıl “a” çaqınqı odono çaq ulandılarının 3-caqındağı (“at” degendeğı) “a” tıbışı da uşul bolor çaqçıl “a” öşön etib, caqınqı çaq ulandıları uşul bolor çaqçıl ulandı menen çik ulandılarınan quralğan.

4) uçur çaq

bayqoo

1

qaladan qat

qaladağı zootto cumuş qılıb cürğön sarımsaqtan aşım qat aldı. qattı oqub körsö, tömönkü sözdör bar eken:

“coldoşum aşım!

bızdin tab duşmandarımız tınç alıb catqan coq. baylar memileketteri kündön küngö uruş küçtürün köböytüşüb, qaruu caraqtanıb catışat. baylar ıñı kelgen küñü, keñeş ökümötünö qol saluudan qayra tartışbayt.

keñeş ökümötü-bütükül dünüyödö emgekçilerdin calğız ökümötü. bütükül dünüyödögü ezilgenderge booru açıy turğan calğız qana keñeş ökümötü. keñeş ökümötü ornoğondon beri men da cırğab catamın, sen da cırğab catasıñ, seni menen mağa oqşoğon emgekçinin barı teñ cırğab catat. keñeş ökümötündögü, biylikti öz qoldoruna alıb, cırğab catqan emgekçilerdi baylar körö albayt.

“keneş ökümötün qorğoo cumalığı” degen caqında cumalıq bolot. qorğoo cumalığında qoluñardan kelgen cardamıñardı ayabağıla. qorğoo cumalığında ayıldağı dıyqandın barı uruş önörün üyürtö turğan iyrimge kirüü kerek. duşmandın küçün cana araketin esten çıgarbagıla. ezilgenderdin çın col başısı bolgon lenin partiyasının ceteginen çıkpagıla. ayıldağı dıykandarga zootto cumuşçulardan alam ayt. coldoştıq salam menen cumuşçu sarımsaq. 5/VII ”

suroolor cana qız mattar:

1) cırğab catamın, cırğab catasıñ, cırğab catat degen sözdördü qağazğa köçürgülö.

2) catamın, catasıñ cana catat degen sözdördün uñğuları qaysı? bul sözdögü qaysı ulandılar? bul ulandular keler çaq ulandılarının caqınqı odono çaq ulandılarına oqşoybu? catamın, catasıñ cana catat degen sözdör qaysı caqtı körsötüşöt.

3) men da cırğab catamın, sen da cırğab catasıñ deb sarımsaq qaysı caqtı ayttı: keler caqtı ayttı, ötkön caqtı ayttı, ce uşu caqtı ayttı? cırğab catamın, cırğab catasıñ, cırğab catat degen sözdör qaysı caqtı körsötüşüb turuşat? bul sözdördün cırğab degen sözdü alıb taştıb, catamın, catasıñ, catat degen sözdördü ceke aytsaq, qaysı caqtı körsötüşöt?- tabqıla.

4) cırğab degen sözdün uñğusu qaysı? mında ulandı bar bı? - tabqıla.

qorutundu

1) catamın, catasıñ cana catat degen sözdördün bul sözğö ulanğan uñğuları cat degen söz. "amın", "asıñ" cana "at" degen ulandılar caqınqı odono çaq ulandıları.

2) cırğab degen sözdün uñğusu cırğa. buğa ulanıb turğan "b"- bolğon çaqçıl "ıb".

3) catamın, catasıñ cana catat degen sözdör özdörünçö ayılğanda, keler caqtı körsötüşöt. bul sözdörgö cırğab degen sözdü qoşub aytqanda uçur caqtı (azırqı caqtı) körsöttü. bul ubaqta cat degen söz öz maanisinen acırab, caqınqı odono çaq ulandıları menen aralaşıb, ulandı maanasına aylanıb ketti.

4) qırğız tilinde cat degen söz caqınqı çaq ulandıları menen (odono menen da, sılığı menen da) ulanışıb, bolğon çaqçıl (ıb) ulandı ulanğan sözdördün arqasınan kelgende uçur (azırqı) caqtı körsötöt. masalan: qarab catamın, qarab catasıñ, qarab catat. alıb catabız, alıb catasız, alıb catat, körüb catamın, körüb catasıñ, körüb catat.

5) catamın, catasıñ, catat degen sözdördün aldındağı sözdö ulanıb, qay bir sözdö (az sözdördö) bolor çaqçıl (a) ulandıda uçur caqtı körsötöt. masalan:- bara catamın (barıb catamın degendin orduna) kele catasıñ.

6) qay kezde otur, tur, cür degen sözdördö cat degen sözdördün mildetin atqarışat. masalan: süylöb oturamın, turub turamın, alıb cürömün.

7) bolğon çaqçıl cana bolor çaqçıl ulandıların cardamı bolso da cat, otur, cür tur degen sözdör caqınqı çaq ulandıları menen ulanışıb, uçur caqtı körsötüşöt. masalan: aman catamın, üydö oturamın, caqşı turamın,

caqşı cüröt.

VII. tilek ulandı "ğay" bayqoo

1

samağan cerge saatında
barğay ele cigitter.
saltanattı duşmanğa
salğay ele cigitter
köbtön berki tilekti
alğay ele cigitter

(el ırınan)

suroolor cana qızmatlar:

1) barğay, salğay cana alğay degen sözdördün uñğuları qaysılar? bul ulandı caq menen aytilabi eken, üç caq menen teñ caqtıb qarağılaçı.

2) ayağı cumçaq ünsüzdör menen bütüb, ayaqqı muunu ı, u tıbıştarın quralğan sözdörgö qanday ulanar eken, qır degen sözğö ulab qarağılaçı. ayağı cumçaq ünsüzdör menen bütüb, ayaqqı muunu o, e, ı, ü tıbıştarınan quralğan sözdörgö ulab qarağılaçı, "ğay" ulandı qanday özgöröt eken.

3) ayağı ündüülör menen bütüb sözdörgö ulab qarağılaçı. "ğay" özgörörbü eken.

4) ayağı qatqalañ ünsüzdör menen bütüb sözdörgö ulab qarağılaçı, "ğay" ulandı qanday özgöröt eken.

qorutundu

1) "ğay" ulandı "tilek ulandı" deb ataybız.

2) ayağı a, ı cana u menen, ce cumçaq ünsüzdör menen bütüb, ayaqqı muunu a, ı cana u tıbıştarınan quralğan sözdördö tilek ulandı "ğay" tubasa qalibınan azbayt.

3) ayağı o menen ce cumçaq ünsüzdör menen bütüb, ayaqqı muunu o tıbıştarınan quralğan sözdördö "ğay" ulandı erin küüsü menen "ğov" bolub özgörüşöt.

4) ayağı e cana ı tıbıştarı menen, ce cumçaq ünsüzdör menen bütüb, ayaqqı muunu "e" menen "ı" tıbıştarınan quralğan sözdördö "ğay" ulandı ündöştük zañı menen "ğey" bolub özgörüşöt.

5) ayağı ö cana ü menen, ce cumşaq ünsüzdör menen bütüb, ayaqqı muunu ö menen ü tıbıştarınan quralğan sözdördö "öay" ulandı erin külsü cana ündöştük zañı menen "öoy" bolub özgörüşöt.

6) ayağı qatqalan ünsüzdör menen bütökön sözdördö "öay" ulandının başqı tıbışı "q" (içke bolso "k") tıbışına aylanıb ketet

7) "öay" ulandı caq menen ayılbat.

VIII. ötünüç ulandı "cı"

bayqoo

1

tob-tob uçqan tarançı.

tobun cazbay sanaçı.

tob kişinin içinde,

arıstanım barbı qaraçı.

(el ırınan)

suroolor cana qızmatlar:

1) sanaçı cana qaraçı degen sözdördün uñğuları qaysı, bularga ulanıb, "cı" caq menen ayılbatı eken? caqtab qarağılaçı.

2) "cı" ulandı qanday özgörör eken? ayğı cana ayaqqı muunu ar türdüü sözgö ulab qarağılaçı.

qorutundu

1) "cı" ulandını "ötünüç ulandı" deb ataybız. "cı" ulandı caq menen ayılbat.

2) "cı" ulandı turaqtuu ulandılar türkününön. "cı" qurandı qanday özgörsö, ötünüç ulandı "cı" da oşondoy zañdar menen özgöröt.

3) qurandı "cı" nı, bul ötünüç ulandı "cı" menen almaştırıuğa bolboyt.¹⁾

calpı qorutundu

1) atooççul ulandılardan başqa ulandılar ulana turğan sözdördü etiş sözdör deb ataybız. bul etiş sözdörgö ulana turğan ulandıları etişçil ulandılar deybız.

2) sıñar buyruqtar da etişçil ulandılarğa kiret. biroq, sıñar buyruqtar ulanğan sözdör (etişter) etiş boyunça qalışat cana başqa ulandılarğa (etişçil ulandılarğa) uñğu esibinde cürüşöt.

bışıqtoo üçün matırıyaldar.

masköö

1

masköönün körünüşi

teb-tegiz, aylanası qalıñ toqoy.

çeb qoyğon çoyun menen colun torğoy.

on eki, on beş qatar çoñ-çoñ üylör

cañırat, ün alışat obo bolcoy

ebtegen, eçen türdüü ölçöb, çeneb,

qabtağan temir üzük tunukeleb.

tutaşqan aarı uyuğu sıyaqtanıb,

salınğan çoñ taş üylör asman tireb.

köçösü mañday-teskey birdey turat,

üstünön tırambaylar ötöt çubab

baqırıb, sayğaq tiygen azoo uylarday,

şartıldab, abtamabel cürüb turat

¹⁾ "cı" qurandı "maq" menen quralışqanda qay bir sözdö başqa maani beret da, köñüldü, niyetli körsötöt.

cıldızday cılt-cılt etet qarab turşaq,

tizilgen köğöndölüb, burçaq-burçaq.

çatışıb, cörgömüştün uyasınday,

baylanıb, çiyelenib, alğan qu, çab

kün batsa, qarañğı coq, barı carıq.

maginit-elektrik barı canıb,

aqırın buramasın tolğob qoyso,

duu etib, bütkül şaarğa çetet carıq.

qulaqqa çıqanaktay çoorun qarmab,

qabarın bermek bolot, qoşo qamdab.

betme-bet comoq aytıb oturğanday

tilibon zım arqılıu süylöt sayrab.

qulaqqa qarmay qalsa, coobu dayar,
çaqırğan kerektüüsü alda dayar.
sanatsız miñ-miñdegen köb zımdardı,
cañılбай oolaştırıb, qan etib baylar?!?

cürüşöt neçen türdüü caqşı caman,
cöölöşüb, qumursqaday qalıñ adam.
salınıb, buluñ-buluñ, caq-caq bolub,
kişiler cürçü cerj taram-taram.
bazarı qabat-qabat qatarlanıb,

tołturğan sonun buldu alıb barıb.
içinde qıbır-cıbır cürgön adam,
cürüşöt kerektüüsün satıb alıb.

-bul emine?- "ökümöt sooda bölümü-deyt-
(ışıq çoq tegizçildik kömürü-deyt)
cayma-cay alıb, satar zulumdardın
acırqı kerez sözü-ölümü" - deyt.

2

lenindin kümbözü

bilbeymin, boy çımırab, cürök eerib,
baş iyib salam berdim, caqın kelib
qarasam, calçı taptın atası eken.
kümbözdö catat, uqtab, boyun kerib

-bul emine? " bul lenindin qorğonu-deyt
"calçı tab - cumuşçunun oñ qolu-deyt.
"es alıb, catqanına uşu cerge
qaq bu cıl tört cıl bolğonu"-deyt.

"es alsın, uqtay bersin atabız- deyt.
"aytqanın barın işteb catabız-deyt
qanqordun çalıb ketken qonusına
dürküröb, köçüb barıb catabız-deyt.

aqırın andan basıb, tuura cürdüm.
dömpöygön dağı molo-mürzö kördüm.
bilüügö mürzölördün maanı-cayın,
mendağı qıyal süzüb, köñül böldüm.
bul catqan özgörüşçül erler eken.
belgilüü azamattar ölgön eken.
purunza, kirasindi dağıların
qamqordun qatarına kömgön eken.

3

cumuşçuların körünüü

toqtoboy cürüb turğan maşiyne bar
bir caqtan dayar bolot baalu ölü mal,
tobtoşub kömür bilek bir türdüü tab
al cerdi meken etib alışqan al.

bul emine? - "bul emgeçki cumuşçu-deyt
cürögü ot, qayratı too, qazattuu er- deyt
bul cerden, cıqqan buyum asıl türdüü,
baylığın kötörmökçü emgeçki el" - deyt.

kün batış, kün çığışqa betin burat.
es albay künü-tünü colğo çığat.
küşüldöb qara buqa qayrattanıb
köb üydü tirkeb alıb, ketet çurab.

-bul emine? - "bul temir col, cürüüçü-deyt.
"munusu üyü bolot, el kirüüçü - deyt.
"munusu qara buqa-paravozu,
uşunun barın süyröb cürüüçü - deyt.

orusuyanın talaası cana edil suusu

aqırın cumşaq ağat, melt-melt etet.
"adam zat bul çoñ suunu qan etib keçet?"
deb tursam, tereñ qıyal, oyğo batıb,
üstündö ot kemeler süylöb ketet.

qaysı suu, bul ağın suu? - edil suusu,
atırday cıtın çaçat baylıq buusu.
ceeginde kedey dıyqan duulab catat,
oşonduqtan dañqı çıqqan edil suusu.

qayıñ, tal, qara cıçaç, capan çıqqan,
közünñün qurçu qanat, qarab tursañ.
çırıldab, şañq-şunq etib cerdik quştar.
cürüşöt zıb-zıb etib oynob uçqan.

tektirdey too, taşı coq meykin talaa,
başı coq, ayağı coq qanday talaa?
sazdaqtuu, qara borboñ toburaqtuu,
köñüldü toyğuzğanday meykin talaa.

edil suu, meykin talaa cer kimdiki?
qalıñ tal, qaçırağan cer kimdiki?
deb oylob, deb surasam, men sonurqab,
deb aytat emgek eri-köb eldiki.

çin ele keñ rasiya keñ cer eken!
mekeni calçı tabtın borboru eken
bir kezde al baylıqtı anın barın,
insabsız baylar qan etib eeledi eken!ü

suroolor cana qızmtattar:

astı sıızılğan sözdördün barın uñguğa, ulandığa acıratqıla. ar
bir ulandının atın aytqıla, ulandıların qanday zañdar menen
ulanğandarın tekşergile.

ulandıların ulanıštarı
1) caq ulandıları menen cik ulandıları

bayqoo

1

c.söz	1-c.menin sen	2-c.senin men	3-c.munun men	4-c.munun sen
can	canımsıñ	canıñmın	canımın	canısıñ
caqşı	caqşımsıñ	caqşıñmıñ	caqşımın	caqşısısıñ
uul	uulumsuñ	uuluñmun	uulumun	uulusuñ
çoro	çoromsuñ	çoroñmun	çorosumun	çorosusuñ
teñ	teñimsıñ	teñiñmın	teñimin	teñisıñ
ini	inimsıñ	iniñmın	inisiñmın	inisisıñ
gül	gülümsuñ	gülüñmün	gülümün	gülüsüñ
bölö	bölömsuñ	bölöñmün	bölösümün	bölösüsüñ

suroolor cana qızmtattar:

1) qaysı ulandıları qaysı ulandıları menen ulanıştı? odono
ciktöñün cağı caqtoonun qaysı cağı menen ulanıştat eken? odono
caqtoonun 3- cağına odono ciktöñün qaysı caqtarı menen ulanıştat
eken? - bayqağıla.

2) ulandıları biri menen biri ulanıştqanda tiyeşelüü zañdarğa
bağına cürdübü?- bayqağıla.

bayqoo

2

c.söz	1-c.menin siz	2-c.senin biz	3-c.munun biz	4-c.munun siz
caqın	caqınımsız	caqınıñbiz	caqınıbiz	caqınısız
caqşı	caqşımsız	caqşıñbiz	caqşısızbiz	caqşısız
uul	uulumsuz	uuluñbiz	uulubiz	uulusuz
çoro	çoromsuz	çoroñbiz	çorosubiz	çorosusuz
teñ	teñimsiz	teñiñbiz	teñibiz	teñisiz
ini	inimsiz	iniñbiz	inibiz	inisisiz
bölö	bölömsüz	bölöñbiz	bölösübiz	bölösüsüz
böru	börümsüz	börüñbiz	börüsübiz	börüsüsüz

suroolor cana qızmtattar:

1) qaysı ulandılar menen qaysı ulandılar ulanıştı? qaysısını qaysı cağı menen? ulandılar zañğa bağındı? - bayqağıla.

bayqoo

3

c.söz	1-c.bizdin sen	2-c.sizdin men	3-c.?
can	canı ı zsıñ	cañıñız ı mın	
caqşı	çaqşı ı zsıñ	caqşıñız ı mın	
uul	uulubuz ı sıñ	uuluñuz ı mın	
çoro	çorobuz ı sıñ	çoroñuz ı mın	
teñ	teñibiz ı mın	teñiñiz ı mın	
ini	inibiz ı sıñ	iniñiz ı mın	
gül	gülübüz ı sıñ	gülüñüz ı mın	
bölö	bölöbüz ı sıñ	bölöñüz ı mın	

suroolor cana qızmtattar:

1) ulanısqan ulandılar (qaysı ulandılar?) qaysı ulandı qaysı caq menen ulandı?-tabqıla?

2) ulandılardıñ 3-c.? - tabqıla.

3) ulandılar ulanısqanda zañdar buzuldubu?-bayqağıla.

bayqoo

4

c.söz	1-c.bizdin siz	2-c.sizdin biz	3-c.?
can	canı ı zsız	canıñız ı bız	
caqşı	çaqşı ı zsız	çaqşıñız ı bız	
uul	uulu ı zsız	uuluñız ı bız	
çoro	çorobuz ı sız	çoroñuz ı bız	
teñ	teñibiz ı sız	teñiñiz ı bız	
ini	inibiz ı sız	iniñiz ı sız	
gül	gülübüz ı sız	gülüñüz ı bız	
bölö	bölöbüz ı sız	bölöñüz ı bız	

suroolor cana qızmtattar:

qaysı ulandı menen qaysı ulandılar ulanıştı? ulandılar ulanısqanda negizgi zañdar buzuldubu?-tabqıla.

4) 3-cağıçı ?-tapqıla.

qorutundu

1) caq ulandılarının barına teñ cik ulandılarının barı ulanat. sılıq caqtoonun 3- cağı ulandılarda da odono boydon qalat.

2) caq ulandılar menen cöndömö ulandılar

bayqoo

1

c.söz	1-c.menen	2- c.senin	3-c.munun
can	canı ı mdı	canıñ ı dı	canın
caqşı	çaqşı ı mdı	çaqşıñ ı dı	caqşıs ı n
uul	uulu ı mdı	uuluñ ı du	uulun
çoro	çoro ı mdı	çoroñ ı du	çorosun
teñ	teñi ı mdı	teñiñ ı dı	teñin
ini	ini ı mdı	iniñ ı dı	inisin
gül	gülü ı mdı	gülüñ ı du	gülün
bölö	bölö ı mdı	bölöñ ı du	bölösün

bayqoo

2

c.söz	1-c.bizdin	2-c.seniñ	3-c.munun
can	canı ı zdı	canıñ ı zdı	canın
caqşı	çaqşı ı zdı	çaqşıñ ı zdı	caqşıs ı n
uul	uulu ı zdı	uuluñ ı zdı	uulun
çoro	çorobuz ı du	çoroñuz ı du	çorosun
teñ	teñibiz ı di	teñiñ ı zdı	teñin
ini	inibiz ı di	iniñ ı zdı	inisin
gül	gülübüz ı du	gülüñ ı zdı	gülün
bölö	bölöbüz ı du	bölöñ ı zdı	bölösün

suroolor cana qızmtattar:

1) caq ulandılarına ulanışqan qaysı ulandılar? ayağı cumşaq ünsüzdör menen bütökön sözdörgö tabış ulandı **"ni"** qanday ulanuuçu ele? **"im"**, **"iñ"** cana **"ıbiz"**, **"iñiz"** degen caq ulandıları menen **"ni"** qanday ulanıştı? zañ buzuldubu? - bayqağıla.

2) ayağı ünsüzdör menen bütökön sözdörgö tabış ulandı **"ni"** qanday ulanuuçu ele? **"ni"** ulandının ayağındağı ündüü tıbış **"ı"** tüşüb qaluuçubu ele, coqbu ele? caqtoo (odono) ulandılardın 3-cağı menen ulanışqanda **"ni"** ulandıdan tıbış tüştübü? - canın cana caqşısının degen sözdördü bayqağıla.

qorutundu

1) 1- cana 2- bayqoodoğu 1- cana 2- caqtardağı caq ulandıları menen ulanışıb turğan tabış ulandı **"ni"** 3- caqtağı (odono caqtın) caq ulandısı menen ulanışıb turğanda tabış ulandı **"ni"** . biroq, odono caq caqtın üçünçü cağı menen ulanışqanda **"ni"** ulandının ündüü tabışı tüşüb qalat. masalan: canın (canını degendin orduna) cana caqşısını (caqşısını degendin orduna) deb aytat.

bayqoo

3

c.söz	1-c.menirı	2-c.senin	3-c.munun
can	canımdın	canıñdın	canının
caqşı	caqşımın	caqşıñdın	caqşısının
uul	uulumdun	uuluñdun	uuluñun
çoro	çoromdun	çoroñdun	çorosunun
teñ	teñimdin	teñiñdin	teñinin
ini	inimdin	iniñdin	inisinin
gül	gülümdün	gülüñdün	gülünün
bölö	bölömdün	bölöñdün	bölösünün

bayqoo

4

c.söz	1-c.bizdin	2-c.sızdın	3-c.?
can	canıbizdın	canıñızdın	
caqşı	caqşıbizdın	caqşıñızdın	
uul	uulubuzdun	uuluñuzdun	
çoro	çorobuzdun	çoroñuzdun	
teñ	teñibizdın	teñiñızdın	
ini	inibizdın	iniñızdın	
gül	gülübüzdün	gülüñüzdün	
bölö	bölöbüzdün	bölöñüzdün	

suroolor cana qızmtattar:

1) 3- cana törtünçü bayqoodoğu caq ulandıları menen ulanışqan qaysı ulandılar? bul ulandılar zañdan tışqarı çığıştı? - bayqağıla.

qorutundu

3- cana törtünçü bayqoodoğu caq ulandılarına ulanışqan ilik ulandı **"nin"** ilik ulandı caq ulandıları menen ulanışqanda tıyıştüü zañdardan tışqarı çıkpıyt.

bayqoo

5

c.söz	1-c.menin	2-c.senin	3-c.munun
can	canımda	canıñda	canında
caqşı	caqşımında	caqşıñda	caqşısında
uul	uulumda	uuluñda	uulunda
çoro	çoromdo	çoroñdo	corosunda
teñ	teñimde	teñiñde	teñinde
ini	inimde	iniñde	inisinde
gül	gülümdö	gülüñdö	gülündö
bölö	bölömdö	bölöñdö	bölösündö

bayqoo
6

c.söz	1-c.bizdin	2-c.sizdin	3-c.munun
can	canı ız da	canı ñ da	
caqşı	caqşı m da	caqşı ñ da	
uul	uul um da	uulu ñ da	
çoro	çoro m do	çoro ñ do	
teñ	teñ i mde	teñ i ñde	
ini	ini m de	ini ñ de	
gül	gül ü m dö	gül ü ñ dö	
bölö	bölö m dö	bölö ñ dö	

suroolor cana qız mattar:

- 1) 5-cana 6-bayqoodoğu caq ulandıları menen ulanışkan ulandı qaysı ulandı? tabqıla.
- 2) bul ulandı caq ulandılarının 1-cana 2-caqtarı menen qanday ulanıştı? "**da**" ulandı bağına turğan zañdar buzulğan coqbu? tekşergile.
- 3) "**da**" ulandı caq ulandılarının 3-cağı menen qanday ulanıştı? **canında** cana **caqşısında** degen sözdöğü "**n**" tıbışı murun ce uñguğa ulanıb turğan caq ulandılarında ce "**da**" ulandıda barıbı ele? - izdegile.

qorutundu

5- cana 6- bayqoodoğu caq ulandıları menen ulanışkan catış ulandı "**da**" caq ulandılarının 1- cana 2- caqtarı menen ulanışkanda catış ulandı "**da**" negizgi zañdardan tışqarı çıqbayt. caq ulandılarının 3-cağı menen ulanışkanda catış ulandının başına "**n**" tıbışı qoşulub, "**da**" ulandı "**ında**" bolub ketet. masalan : **canında** (**canıda** degendin orduna), **caqşısında** (**caqşısıda** degendin orduna) deb süylöybüz.

bayqoo
7

c.söz	1 - c.menin	2 - c.senin	3 - c.bunun
can	canı m dan	canı ñ dan	canı ın an
caqşı	caqşı m dan	caqşı ñ dan	caqşı ısın an
uul	uulu m dan	uulu ñ dan	uulu ın an
çoro	çoro m don	çoro ñ don	çoro sun an
teñ	teñ i m den	teñ i ñ den	teñ in en
ini	ini m den	ini ñ den	ini sin en
gül	gül ü m döñ	gül ü ñ döñ	gül ün ön
bölö	bölö m dön	bölö ñ dön	bölö sün ön

bayqoo
8

c.söz	1-c.bizdin	2-c.sizdin
can	canı ız dan	canı ñız dan
caqşı	caqşı ız dan	caqşı ñız dan
uul	uulu ubuz dan	uulu ñuz dan
çoro	çoro buz dan	çoro ñuz dan
teñ	teñ ibiz den	teñ iñiz den
ini	ini biz den	ini ñiz den
gül	gül übüz dön	gül üñüz dön
bölö	bölö büz dön	bölö ñüz dön

suroolor can qız mattar :

- 1) 7-cana 8-bayqoodoğu caq ulandılarına ulanışqan qaysı ulandılar?-tabqıla.
- 2) ulandı "**dan**" 1- cana 2- caqtar menen ulanışkanda negizgi zañdarğa bağınıb özgördübü, coqbu?-bayqağıla.
- 3) "**dan**" ulandı 3-cağı menen ulanışkanda emine boldu? **caqınınan** cana **caqşısınan** degen sözdördün ayaqqı muunundağı **n** tıbışı caq ulandılarda, ce "**dan**" ulandının başında murun barıbı ele? - tekşergile.

qorutundu

7-cana 8-bayqoodoğu caq ulandılarına ulanışqan ulandı "**dan**" caq ulandılarının 1-cana 2-caqtarı menen ulanışqanda çığış ulandı negizgi zañdardı buzbayt. 3-caq menen ulanışqanda "**dan**" ulandının başqı tıbışı **n** tıbışına aylanıb ketet. masalan: **caqımdan** degendin orduna **caqıninan** , **caqşısıdan** degendin orduna **caqşısınan** deb aytabız.

bayqoo

9

c.söz	1-c.menin	2-c.senin	3-c.munun
can	canıma	canıña	canına
caqşı	caqşıma	caqşıña	caqşısına
uul	uulumu	uuluña	uuluna
çoro	çoromo	çoroño	çorosuna
teñ	teñime	teñiñe	teñine
ini	inime	iniñe	inisine
gül	gülümö	gülüñö	gülünö
bölö	bölömö	bölöñö	bölösünö

bayqoo

10

c.söz	1-c.bizdin	2-c.sizdin
can	canıbizğa	canıñizğa
caqşı	caqşıbizğa	caqşıñizğa
uul	uulubuzğa	uuluñuzğa
çoro	çorobuzğa	çoroñuzğa
teñ	teñibizğe	teñiñizğe
ini	inibizğe	iniñizğe
gül	gülübüzğö	gülüñüzğö
bölö	bölöbüzğö	bölöñüzğö

suroolor cana qız mattar :

1) 9-can 10-bayqoodoğu caq ulandılarına ulanğan ulandılar bir ulandı, ce başqa ulandı? - tabqıla.

2) 9-bayqoodoğu odono caqtooldurdun 1-can 2-caqtarına ulanğan ulandı **a** menen 3-cağına ulanğan **na** bir ulandı, ce bölök ulandı? - oyloğula.

qorutundu

9-cana 10-bayqoodoğu caq ulandılarına ulanğan barış ulandı **ga** odono caqtooldurdun 1-can 2-caqtarına ulanğan barış ulandı **ga** özgörüb **a** (e,ö,o,) bolub ulanat. masalan : **canına** , **canıña**. 3-cağı menen ulanışqanda barış ulandı **na** (e,ö) bolub ulanat. masalan : **canına** , **caqşısına** .

3) caq ulandıları menen suroo ulandı

bayqoo

1

c.söz 1-	c.menin	2-c.senin	3-c.munun
can	canımbı	canıñbı	canıbı
caqşı	caqşımbı	caqşıñbı	caqşısıbı
uul	uulumbu	uuluñbu	uulubu
çoro	çorombu	çoroñbu	çorosubu
teñ	teñimbi	teñiñbi	teñibi
ini	inimbi	iniñbi	inisiibi
gül	gülümbü	gülüñbü	gülübü
bölö	bölömbü	bölöñbü	bölösübü

bayqoo

2

c.söz	1-c.bizdin	2-c.sizdin
can	canıbizbı	canıñizbı
caqşı	caqşıbizbı	caqşıñizbı
uul	uulubuzbu	uuluñuzbu
çoro	çorobuzbu	çoroñuzbu
teñ	teñibizbi	teñiñizbi
ini	inibizbi	iniñizbi
gül	gülübüzbü	gülüñüzbü
bölö	bölöbüzbü	bölöñüzbü

qorutundu

Suroo ulandı caq ulandilarına ulanğanda negizgi zañdardı buzbayt.

4) cik ulandilari menen suroo ulandı

bayqoo

1

c.söz	1-c.menin	2-c.senin	3-c.munun
can	canm <u>ın</u> bı	cans <u>ıñ</u> bı	canbı
caqşı	caqş <u>ım</u> bı	caqş <u>ıs</u> ñbı	caqş ı bı
uul	uulm <u>un</u> bu	uuls <u>uñ</u> bu	uulbu
çoro	çorom <u>un</u> bu	çoro <u>suñ</u> bu	corobu
teñ	teñm <u>in</u> bı	teñs <u>ıñ</u> bı	teñbı
ini	inim <u>in</u> bı	in <u>is</u> ñbı	inibi
gül	gülm <u>ün</u> bü	güls <u>üñ</u> bü	gülbü
bölö	bölö <u>mün</u> bü	bölös <u>ün</u> bü	bölöbü

bayqoo

2

c.söz	1-c.bizdin	2-c.sizdin
can	canb <u>ız</u> bı	cans <u>ız</u> bı
caqşı	caqş ı ızbı	caqş <u>ıs</u> ızbı
uul	uulb <u>uz</u> bu	uuls <u>uz</u> bu
çoro	çorob <u>uz</u> bu	çoro <u>suz</u> bu
teñ	teñb <u>iz</u> bı	teñs <u>iz</u> bı
ini	inib <u>iz</u> bı	in <u>is</u> izbı
gül	gülb <u>üz</u> bü	güls <u>üz</u> bü
bölö	bölöb <u>üz</u> bü	bölös <u>üz</u> bü

qorutundu

suroo ulandı cik ulandilarına ulanğanda negizgi zañdardan tışqarı ç**ı**kbayt.

5) cöndömö ulandilar menen cik ulandilari

bayqoo

1

c.söz	ulandı	1-c.men	2-c.sen	3-c.bul
can	tabış	can <u>dı</u> -	can <u>dı</u> -	can <u>dı</u> -
uul	ilic	uul <u>dun</u> -	uul <u>dun</u> -	uul <u>dun</u> -
çoro	catış	çorod <u>omun</u>	çorod <u>osuñ</u>	corod <u>o</u>
bölö	çığış	bölöd <u>ömün</u>	bölöd <u>ösüñ</u>	bölöd <u>ön</u>
gül	barış	gülg <u>ö</u> -	gülg <u>ö</u> -	gülg <u>ö</u>

bayqoo

2

c.söz	ulandı	1-c.biz	2-c.siz	3-c.bul
can	tabış	can <u>dı</u> -	can <u>dı</u> -	
uul	ilic	uul <u>dun</u> -	uul <u>dun</u> -	
çoro	catış	çorod <u>obuz</u>	çorod <u>osuz</u>	
bölö	çığış	bölöd <u>öbüz</u>	bölöd <u>ösüz</u>	
gül	barış	gülg <u>ö</u> -	gülg <u>ö</u> -	

suroolor cana qızmtattar :

1) cik ulandilari cöndömö ulandilardın qaysilari menen ulanıştı? - tabqıla.

2) cik ulandilari cöndömö ulandilar menen ulanısqanda negizgi zañdar buzulğan cokbu? - bayqağıla.

qorutundu

cik ulandilari cöndömö ulandilardın catış cana çığış ulandilari menen qana ulanısat. cik ulandilari catış cana çığış ulandilari menen ulanısqanda negizgi zañdarı buzulbayt. masalan : corodomun, corodosuñ, corodobuz, corodosuñ, bölödömün, bölödönbüz, bölödönsüz.

6) cöndömö ulandılar

bayqoo

1

uñgu söz	ulandı	ulanıştı
bala	tabış	balanı
uul	ilık	uuldunbu
çoro	catış	çorodonbu
ini	çığış	inidenbi
gül	barış	gülğöbü

qorutundu

suroo ulandı cöndömö ulandıların barına teñ ulanat cana negizgi zañırdan suroo ulandı tışqarı çıqbayt.

7) buyruq ulandılar menen suroo ulandı

c.söz	1-c.men	2-c.sen	3-c.bul
al	alayınbı	al-(ğın-)	alsınbı
añdı	añdıyınbı	añdı-(ğın-)	añdısınbı
ut	utayınbı	ut-(qun-)	utsunbu
oro	oroyunbu	oro-(ğun)	oroşunbu
kir	kireyinbi	kir-(ğın-)	kirsınbı
çene	çeneyinbi	çene-(ğın-)	çenesinbi
böl	bölyünbü	böl-(ğün-)	bölsünbü
kübü	kübüyünbü	kübü-(ğün-)	kübüşünbü

bayqoo

2

c.söz	1-c.men	2-c.sen	3-c.bul
al	alalıbı	alıñız -	
añdı	añdıylıbı	añdıñız	
ut	utalıbı	utuñuz -	
oro	oroylubu	oroñuz	
kir	kirelibi	kiriñiz	
çene	çenelibı	çeneñiz	
böl	bölölübü	bölüñüz	
kübü	kübüylübü	kübüñüz	

suroolor cana qızmatır :

1) suroo ulandı ulanısqan qaysı buyruqtar? suroo ulandı caqtama buyruqtardıñ qaysı caqtama buyruqtardıñ qaysı caqtarı menen cana qanday ulanısqat eken ? - tabqıla.

2) suroo ulandı sıñar buyruqtar menen ulanısqabı eken, ulab bayqağıla.

qorutundu

suroo ulandı buyruq ulandıların caqtama buyruqtarı menen ğana ulanısqat, sıñar buyruqtarı menen ulanısqabayt cana caqtama buyruqtardıñ 1-cana 3-caqtarı menen ğana ulanısqat, 2-cağı menen ulanısqabayt.

8) caqtama buyruqtar menen ötünüç ulandı

bayqoo

1

c.söz	1-c.men	2-c.sen	3-c.bul
al	alayınçı	alçı (ğınçı)	alsınçı
añdı	añdıyınçı	añdıçı (ğınçı)	añdısınçı
ut	utayınçı	utçu (qunçu)	utsunçu
oro	oroyunçu	oroçu (ğunçu)	orosunçu
kir	kireyinçı	kirçı (ğınçı)	kirsınçı
çene	çeneyinçı	çeneçı (ğınçı)	çenesinçı
böl	bölyünçü	bölçü (ğünçü)	bölsünçü
kübü	kübüyünçü	kübüçü(ğünçü)	kübüşünçü

bayqoo

2

c.söz	1-c.men	2-c.sen
al	alalıçı	alıñızçı
añdı	añdıylıçı	añdıñızçı
ut	utalıçı	utuñuzçu
oro	oroıluçu	oroñuzçu
kir	kirelıçı	kiriñızçı
çene	çeneıylıçı	çeneñızçı
böl	bölölüçü	bölüñüzçü
kübü	kübüylüçü	kübüñüzçü

qorutundu

ötünüç ulandı "cı" caqtama buyruqtardın üç cağı menen teñ ulanıшат cana negizgi zañdardan tısqarı cıkıbay özgöröt.

9) sıñar buyruqtar menen caqtama buyruqtar

bayqoo

1

c.söz	buyruqtar	1-c.men	2-c.sen	3-c.bul
al	cat b.	alınayın	alın(ğın)	alınsın
ur	qoş b.	uruşayın	uruş(ğın)	uruşsun
çoy	tuyuq b.	çoyulayın	çoyul(ğın)	çoyulsun
çеç	ters	çеçbeyin	çеçbe(ğın)	çеçbesin
böl	qat b.	bölgüzöyün	bölgüz(ğın)	bölgüzsün

bayqoo

2

c.söz	buyruqtar	1-c.biz	2-c.siz
al	cat b.	alınalı	alıñız
ur	qoş b.	uruşalı	uruşñuz
çoy	tuyuq b.	çoyulalı	çoyulñuz
çеç	ters	çеçbeyli	çеçbeñiz
böl	qat b.	bölgüzölı	bölgüzñüz

qorutundu

caqtama buyruqtar sıñar buyruqtardın beşö menen teñ ulanıшат cana ulanıшqanda negizgi zañdardan tısqarı cığııbayt.

10) sıñar buyruqtar menen şarttuu ulandılar

bayqoo

1

c.söz	buyruqtar	1-c.men	2-c.sen	3-c.bul
al	cat b.	alınsam	alınsañ	alınsa
ur	qoş b.	uruşsam	uruşsañ	uruşsa
çoy	tuyuq b.	çoyulsam	çoyulsañ	çoyulsa
çеç	ters b.	çеçbesem	çеçbesañ	çеçbese
böl	qat b.	bölgüzsöm	bölgüzsañ	bölgüzsö

bayqoo

2

c.söz	buyruqtar	1-c.biz	2-c.siz
al	cat b.	alınsaq	alınsañız
ur	qoş b.	uruşsaq	uruşsañız
çoy	tuyuq b.	çoyulsaq	çoyulsañız
çеç	ters b.	çеçbesek	çеçbeseñiz
böl	qat b.	bölgüzsök	bölgüzsöñüz

qorutundu

şarttuu ulandılar sñnar buyruqtardın barı menen teñ ulanışat cana ulanışqanda negizgi zañdardan tışqarı çıqbayt.

11) sñnar buyruqtar menen caqtama ulandılar

bayqoo

1

c.söz	buyruqtar	1-c.men	2-c.sen	3-c.bul
al ur çoy çeç böl	cat b. qoş b. tuyuq b. ters b. qat b.	alındım uruştum çoyuldum çeçbedim bölgüzdüm	alındıñ uruştuñ çoyulduñ çeçbediñ bölgüzdüñ	alındı uruştu çoyuldu çeçbedi bölgüzdü

bayqoo

2

c.söz	buyruqtar	1-c.biz	2-c.siz
al ur çoy çeç böl	cat b. qoş b. tuyuq b. ters qat b.	alındıq uruştuq çoyulduq çeçbedik bölgüzdük	alındıñız uruştuñız çoyulduñız çeçbediñiz bölgüzdüñüz

suroolor cana qızmtattar :

1) 1- bayqoodo sñnar buyruqtarğa qaysı ulandılar ulandı? ulanğan ulandılar negizgi zañdardı buzğan cokbu? - bayqağıla.

2) 2- bayqoodo sñnar buyruqtar menen ulanışqan ulandılar qaysı ulandılar?-tabqıla.

qorutundu

1-cana 2-bayqoodoğu sñnar buyruqtarğa ulanğan ulandılar berki caq ulandılar. berki caq ulandılar buyruqtar menen ulanışqanda negizgi zañdan tışqarı çığışbayt.

bayqoo

3

c.söz	buyruqtar	1-c.men	2-c.sen	3-c.bul
al ur çoy çeç böl	cat b. qoş b. tuyuq b. ters qat b.	alınğanmın uruşqanmın çoyulğanmın çeçbegenmın bölgüzgönmün	alınğanıñ uruşqanıñ çoyulğanıñ çeçbegenıñ bölgüzgönıñ	alınğan uruşqan çoyulğan çeçbegen bölgüzgör

bayqoo

4

c.söz	buyruqtar	1-c.biz	2-c.siz
al ur çoy çeç böl	cat b. qoş b. tuyuq b. ters qat b.	alınğanbiz uruşqanbiz çoyulğanbiz çeçbegenbiz bölgüzgönbiz	alınğanız uruşqanız çoyulğanız çeçbegeniz bölgüzgönüz

suroolor cana qızmtattar :

1) 3-bayqoodoğu sñnar buyruqtar menen ulanğan ulandılar qaysı ulandılar?-tabqıla.

2) 4-bayqoodoğu sñnar buyruqtar menen ulanışqan ulandılar qaysı ulandılar?-bayqağıla.

qorutundu

3- cana 4-bayqoodoğu sñnar buyruqtar menen ulanışqan ulandılar bayırqı çaq ulandılar.bayırqı çaq ulandıları sñnar buyruqtardın barı menen teñ ulanışat cana ulanışqanda negizgi zañdardan çığışbayt.

c.söz	buyruqtar	1-c.men	2-c.sen	3-c.bul
al	cat b.	alın ı bmın	alın ı bsıñ	alın ı btır
ur	qoş b.	uruş u bmın	uruş u bsuñ	uruş u btır
çoy	tuyuq b.	çoyul u bmın	çoyul u bsuñ	çoyul u btır
çeç	ters	çeç e bmın	çeç e bsıñ	çeç e btır
böl	qat b.	bölgüz ü mın	bölgüz ü bsuñ	bölgüz ü btır

c.söz	buyruqtar	1-c.biz	2-c.siz
al	cat b.	alın ı bbız	alın ı bsız
ur	qoş b.	uruş u bbuz	uruş u bsuz
çoy	tuyuq b.	çoyul u bbuz	çoyul u bsuz
çeç	ters b.	çeç e bbız	çeç e bsız
böl	qat b.	bölgüz ü bbüz	bölgüz ü bsüz

suroolor cana qızmttar:

1) 5- bayqoodoğu sıñar buyruqtar menen ulanısqan qaysı ulandı? bul ulandıların 3- cana 2 - caktarı "**ıbtır**" degendin ayaqqı muunu "**tır**" 1-cana 2-caqtardağı ulandılarğa qoşulub aytiluuçubu ele? qoşub aytib qarağılaçı.

2) 6- bayqoodoğu sıñar buyruqtarğa ulanısqan ulandılar qaysı ulandılar? bul ulandılarğa da "**tır**" degen muunu qoşulub aytiluuçubu ele? aytib qarağılaçı.

qorutundu

5- cana 6 - bayqoodoğu sıñar buyruqtarğa ulanısqan ulandılar qabısqı çaq ulandılarınin qısqağan türlörü, sıñar buyruqtarğa qabızqı çaq ulandıları toluq boydon da ulanışat. masalan: alın**ı**btır**ı**mın, alın**ı**btır**ı**bız.

c.söz	buyruqtar	1-c.men	2-c.sen	3-c.bul
al	cat b.	alın ı mın	alın ı asıñ	alın ı at
ur	qoş b.	uruş u mın	uruş u asıñ	uruş u at
çoy	tuyuq b.	çoyul u mın	çoyul u asıñ	çoyul u at
çeç	ters b.	çeç e ymin	çeç e ysiñ	çeç e yat
böl	qat b.	bölgüz ü mın	bölgüz ü süñ	bölgüz ü töt

c.söz	buyruqtar	1-c.men	2-c.sen
al	cat b.	alın ı abız	alın ı asız
ur	qoş b.	uruş u abız	uruş u asız
çoy	tuyuq b.	çoyul u abız	çoyul u asız
çeç	ters b.	çeç e ybiz	çeç e ysız
böl	qat b.	bölgüz ü örbüz	bölgüz ü ösüz

suroolor cana qızmttar:

1) 7- bayqoodoğu sıñar buyruqtar menen ulanısqan ulandılar qaysı ulandılar? - tabqıla.

2) 8- bayqoodoğu sıñar buyruqtarğa ulanısqan ulandılar qaysı ulandılar? - tabqıla.

qorutundu

7- cana 8 - bayqoodoğu sıñar buyruqtar menen ulanısqan ulandılar caqınqı çaq ulandıları. caqınqı çaq ulandıları sıñar buyruqtardın barı menen teñ ulanışat cana ulanısqanda neqizgi zañdardan tısqarı çığışbayt.

bayqoo

9

c.söz	buyruqtar	1-c.men	2-c.sen	3-c.bul
al	cat b.	alınarmin	alınarsıñ	alınar
ur	qoş b.	uruşarmin	uruşarsıñ	uruşar
çoy	tuyuq b.	çoyularmin	çoyularsıñ	çoyular
çeç	ters b.	çeçbesmin	çeçbessıñ	çeçbes
böl	qat b.	bölgüzörmün	bölgüzörsün	bölgüzör

bayqoo

10

c.söz	buyruqtar	1-c.men	2-c.sen
al	cat b.	alınarbız	alınarsız
ur	qoş b.	uruşarbız	uruşarsız
çoy	tuyuq b.	çoyularbız	çoyularsız
çeç	ters b.	çeçbesbiz	çeçbessiz
böl	qat b.	bölgüzörbüz	bölgüzörsüz

suroolor cana qızmatlar:

1) 9- bayqoodoğu sıñar buyruqtar menen ulanısqan ulandılar qaysı ulandılar ? bul ulandılar ters buyruq menen qanday ulanıstı? ters buyruq menen ulanısqanda zañ buzuldub?- tabqıla.

2) 10- bayqoodoğu sıñar buyruqtar menen ulanısqan ulandılar qaysı ulandılar? bul ulandılar ters buyruq menen qanday ulanıstı? - bayqağıla.

qorutundu

9- cana 10- bayqoodoğu sıñar buyruqtar menen ulanısqan ulandılar aşırqı çaq ulandıları , sıñar buyruqtardın törtöö menen ulanısqanda aşırqı çaq negizgi zañdardı buzbayt.

ters buyruq menen ulanısqanda aşırqı çaq ulandılarının 1- cana 2-cağımnı birinçi (ar) muundarı büt cana 3-cağı (ar) büt özgörüb "s" tıbışına aylanıb ketişet. masalan : çeçbesmin, çeçbessıñ, çeçbes, çeçbesbiz,çeçbessiz, çeçbermin, çeçbersıñ,çeçber deb da aytilat, biroq bul türü eñ seyrek qoldonulat.

12) sıñar buyruqtar menen cardamçıl çaqçıldar

bayqoo

1

uñgu	buyruqtar	ulanıstarı
al	cat b.	alınıb
ur	qoş b.	uruşub
çoy	tuyuq b.	çoyulub
çeç	ters b.	çeçbey
böl	qat b.	ölgüzüb

bayqoo

2

uñgu	buyruqtar	ulanıstarı
al	cat b.	alına
ur	qoş b.	uruşa
çoy	tuyuq b.	çoyula
çeç	ters b.	çeçbey
böl	qat b.	bölgüzö

suroolor cana qızmatlar :

1) 1-bayqoodoğu buyruqtar menen ulanısqan ulandı qaysı ulandı ? bul ulandı ters buyruq menen qanday ulanıstı?-bayqağıla.

2) 2-bayqoodoğu sıñar buyruqtar menen ulanısqan qaysı ulandı ? sıñar buyruqtar menen ulanısqanda bul ulandı negizgi zañdardan çıqtıbı?-bayqağıla.

qorutundu

1-bayqoodoğu sıñar buyruqtar menen ulanısqan ulandı bolğon çaqçıl "**ıb**" bolğon çaqçıl sıñar buyruqtardın törtöö menen zañdarğa bağımıb ulanısat. ters buyruqqa ulanarda "**ıb**" ulandı **y** tıbışına bütündöy aylanıb ketet.

2-bayqoodoğu sıñar buyruqtar menen ulanısqan bolor çaqçıl "**a**" . bolor çaqçıl sıñar buyruqtar barı menen teñ negizgi zañdar boyunça ulanısat.

13) sifär buyruqtar menen tilek ulandı

bayqoo

1

uñǵu	buyruqtar	ulanıstarı
al	cat b.	alınǵay
ur	qoş b.	uruşǵay
çoy	tuyuq b.	çoyulǵay
çeç	ters b.	çeçbeǵey
böl	qat b.	bölgüzǵöy

qorutundu

tilek ulandı "ǵay" sifär buyruqtardın barı menen teñ ulanıstat cana ulanısqanda negizgi zañdardan çıqbayt.

14) sifär buyruqtar menen ötünüç ulandı

bayqoo

1

uñǵu	buyruqtar	ulanıstarı
al	cat b.	alınçı
ur	qoş b.	uruşçu
çoy	tuyuq b.	çoyulçu
çeç	ters b.	çeçbeçi
böl	qat b.	bölgüzçü

qorutundu

ötünüç ulandı "çı" sifär buyruqtardın barı menen teñ ulanıstat cana ulanısqanda negizgi zañdardan çıqbayt.

15) şarttuu ulandılar menen suroo ulandı

bayqoo

1

c.söz	1-c.men	2-c.sen	3-c.bul
al	alsambı	alsañbı	alsabı
añdı	añdısamı	añdısañbı	añdısabı
ut	utsambı	utsañbı	utsabı
oro	orosombu	orosonbu	orosobu
kir	kirsembi	kirseñbi	kirsebi
çene	çenesemi	çenesenbi	çenesebi
böl	bölsömbü	bölsönbü	bölsöbü
kübü	kübüsömbü	kübüsönbü	kübüsöbü

suroolor cana qızmatrar :

suroo ulandı qaysı ulandılar menen ulanıstı ? negizgi zañdar buzuldubu,coqbu?-tabqıla.

bayqoo

2

c.söz	1-c.men	2-c.sen
al	alsaqbı	alsañızbı
añdı	añdısaqbı	añdısañızbı
ut	utsaqbı	utsañızbı
oro	orosobu	orosonızbu
kir	kirseqbi	kirseñizbi
çene	çeneseqbi	çenesenizbi
böl	bölsöqbü	bölsönüzbu
kübü	kübüsöqbü	kübüsönüzbu

suroolor cana qız mattar :

suroo ulandı qaysı ulandı lar menen ulanı ştı cana qanday ulanı ştı?-tabqıla .

qorutundu

suroo ulandı şarttuu ulandı lar dın odono cana sılıq caqtarının barı menen teñ ulanı şat. ulanı şqanda negizgi zañ dardan tı şqarı çı qbayt.

16) şarttuu ulandı lar menen ötünü ç ulandı

bayqoo

1

c.söz	1-c.men	2-c.sen	3-c.bul
al	alsamçı	alsañçı	alsaçı
añdı	añdısamçı	añdısañçı	añdısaçı
ut	utsamçı	utsañçı	utsaçı
oro	orosomçu	orosonçu	orosocu
kir	kirsemçi	kirseñçi	kirseçi
çene	çenese mçi	çeneseñçi	çeneseçi
böl	bölsömçü	bölsönçü	bölsöçü
kübü	kübüsömçü	kübüsönçü	kübüsöçü

bayqoo

2

c.söz	1-c.men	2-c.sen
al	alsaqçı	alsañızçı
añdı	añdısaqçı	añdısañızçı
ut	utsaqçı	utsañızçı
oro	orosocqu	orosonuzcu
kir	kirseqçi	kirseñizçi
çene	çeneseqçi	çeneseñizçi
böl	bölsöqçü	bölsönüzçü
kübü	kübüsöqçü	kübüsönüzçü

suroolor cana qız mattar :

1)1-cana 2- bayqodo ötünü ç ulandı qaysı ulandı lar menen cana qanday ulanı ştı?-tabqıla.

qorutundu

ötünü ç ulandı “çı” şarttuu ulandı lar dın barı menen teñ ulanı şat cana ulanı şqanda negizgi zañ dardan çı qbayt.

17) caqtama ulandı lar menen suroo ulandı

bayqoo

1

c.söz	1-c.men	2-c.sen	3-c.bul
al	aldımbı	aldıñbı	aldıbı
añdı	añdıdımbı	añdıdıñbı	añdıdıbı
ur	urdumbu	urduñbu	urdubu
oro	orodumbu	oroduñbu	orodubu
kir	kirdimbi	kirdiñbi	kirdibi
çene	çenedimbi	çenediñbi	çenedibi
böl	böldümbü	böldüñbü	böldübü
kübü	kübüdümbü	kübüdüñbü	kübüdübü

bayqoo

2

c.söz	1-c.biz	2-c.siz
al	aldıqbı	aldıñızbı
añdı	añdıdıqbı	añdıdıñızbı
ur	urduqbı	urduñızbı
oro	orodugbu	oroduñızbu
kir	kirdikbi	kirdiñizbi
çene	çenedikbi	çenediñizbi
böl	böldükbü	böldüñüzbü
kübü	kübüdükbü	kübüdüñüzbü

suroolor cana qızmtattar:

1) 1-bayqoodo suroo ulandı qaysı ulandılar menen cana qanday ulanıştı?- bayqağıla.

2) 2-bayqoodo suroo ulandı qaysı ulandılar menen ulanıştı cana qanday ulanıştı?- tabqıla.

bayqoo
3

c.söz	1- c.men	2- c.sen	3- c.bul
al	alğanmınbı	alğansıñbı	alğanbı
añdı	añdığanmınbı	añdığansıñbı	añdığanbı
ur	urğanmınbı	urğansıñbı	urğanbı
oro	oroğonmunbu	oroğonsuñbu	oroğonbu
çene	çenegeñmınbı	çenegeñsıñbı	çenegeñbı
kir	kirgenmınbı	kirgensıñbı	kirgenbı
böl	bölgönmünbü	bölgönsüñbü	bölgönbü
kübü	kübügönmünbü	kübügönsüñbü	übügönbü

bayqoo
4

c söz	1- c biz	2- c siz
al	alğanbızbı	alğansızbı
añdı	añdığanbızbı	añdığansızbı
ur	urğanbızbı	urğansızbı
oro	oroğonbuzbu	oroğonsuzbu
çene	çenegeñbızbı	çenegeñsızbı
ir	kirgenbızbı	kirgensızbı
böl	bölgönbüzbü	bölgönsüzbü
kübü	kübügönbüzbü	kübügönsüzbü

suroolor cana qızmtattar:

1) 3-bayqoodo suroo ulandı qaysı ulandılar menen cana qanday ulanıştı?—tabqıla.

2) 4-bayqoodo suroo ulandı qaysı ulandılar menen cana qanday ulanıştı?—tabqıla.

bayqoo
5

c. söz	1-c. men	2- c. sen	3-c. bul
al	alıbmınbı	alıbsıñbı	alıbturbı
añdı	añdıbmınbı	añdıbsıñbı	añdıbturbı
ur	urubmunbu	urubsuñbu	urubturbu
oro	orobmunbu	orobsuñbu	orobturbu
çene	çenebmınbı	çenebsıñbı	çenebturbı
kir	kiribmınbı	kiribıñbı	kiribturbı
böl	bölöbmünbü	bölöbsüñbü	bölöbturbü
kübü	kübübmünbü	kübübsüñbü	kübübturbü

suroolor cana qızmtattar:

1) bul ulandılardın 3- çağın qısartıb, alıbturbı degendın orduna alıbbı deb ("ıbtır" ulandınnın ayaqqı "tır" muunun çığarıb taştıb) aytuuğa bolobu?— oyloğula .

bayqoo
6

c söz	1- c biz	2- c siz
al	alıbbızbı	alıbsızbı
añdı	añdıbbızbı	añdıbsızbı
ur	urubbuzbu	urubsuzbu
oro	orobbuzbu	orobsuzbu
kir	kirıbbızbı	kirıbsızbı
çene	çenebbızbı	çenebsızbı
böl	bölübbüzbü	bölübsüzbü
kübü	kübübbüzbü	kübübsüzbü

suroolor cana qızmttar:

1) 5—bayqoodo suroo ulandı qaysı ulandılar menen cana qanday ulanıştı?-tabqıla.

2) 6—bayqoodo suroo ulandı qaysı ulandılar menen cana qanday ulanıştı?-tabqıla.

bayqoo

7

c söz	1- c men	2- c sen	3- c bul
al	alamın ı bı	alası ñ bı	alat ı bı
añdı	añdıy ı mın ı bı	añdıysı ñ bı	añdıy ı bı
ur	uramın ı bı	urası ñ bı	urat ı bı
oro	oroymun ı bu	oroysu ñ bu	oroy ı tbı
kir	kiremin ı bı	kiresi ñ bı	kire ı tbı
çene	çeney ı mın ı bı	çeneysi ñ bı	çeney ı tbı
böl	bölö ı mün ı bü	bölösü ñ bü	bölö ı tbü
kübü	kübü ı ymün ı bü	kübüysü ñ bü	kübü ı ytbü

suroolor cana qızmttar:

1) bul ulandıların 3- çağın qısqartıb **alat**ı****, **añdıy**ı**tbı** degendin orduna **alab**ı****, **añdıy**ı**bı** deb ayтууға bolobu? -oyloğula.

bayqoo

8

c söz	1- c biz	2— c siz
al	alab ı zbı	alası z bı
añdı	añdıy ı zbı	añdıysı z bı
ur	urab ı zbı	urası z bı
oro	oro ı zbı	oroys ı zbı
kir	kire ı zbı	kires ı zbı
çene	çeney ı zbı	çeneys ı zbı
böl	bölö ı zbü	bölös ı zbü
kübü	kübü ı zbü	kübüys ı zbü

suroolor cana qızmttar:

1) 7- bayqoodo suroo ulandı ulanışqan qaysı ulandılar? - tabqıla.

2) 8- bayqoodo suroo ulandı qaysı ulandı menen cana qanday ulanıştı?-tabqıla.

bayqoo

9

c söz	1- c men	2- c sen	3— c bul
al	alar ı mın ı bı	alarsı ñ bı	alar ı bı
añdı	añdı ı mın ı bı	añdırsı ñ bı	añdı ı bı
ur	ur ı mın ı bı	urarsı ñ bı	ur ı bı
oro	or ı mın ı bu	ororsı ñ bu	oro ı bu
kir	kire ı mın ı bı	kiresi ñ bı	kire ı bı
çene	çene ı mın ı bı	çenersı ñ bı	çene ı bı
böl	bölö ı mün ı bü	bölörsü ñ bü	bölö ı bü
kübü	kübü ı mın ı bü	kübürsü ñ bü	kübü ı bü

bayqoo

10

c söz	1- c biz	2- c siz
al	alab ı zbı	alarsı z bı
añdı	añdı ı zbı	añdırsı z bı
ur	urab ı zbı	urarsı z bı
oro	oro ı zbı	oroors ı zbı
kir	kire ı zbı	kires ı zbı
çene	çene ı zbı	çeneers ı zbı
böl	bölö ı zbü	bölörs ı zbü
kübü	kübü ı zbü	kübüürs ı zbü

suroolor cana qızmttar:

1) 9- bayqoodo suroo ulandı qaysı ulandırlar menen cana qanday ulanıştı?-tabqıla.

2)10-bayqoodo suroo ulandı qaysı ulandırlar menen cana qanday ulanıştı?-tabqıla.

qorutundu

1) suroo ulandı caqtama ulandırların barı menen ulanışat cana neğizği zañdarğa bağımb ulanışat.

2) suroo ulandı qapısıqı çaq ulandırların 3- çağı menen ulanışqanda, qapısıqı çaqın (odo çaktın) 3- çağının ayaqqı "**tır**" muunu köb ubaqta tüşüb qalat masalan: **alibturbi** degendın orduna **alibbi** deb süylöybüz.

3) suroo ulandı caqınqı çaq ulandırların 3- çağı menen ulanışqanda, 3- caqtağı ulandıdan "ı" tüşüb, köb ubaqta qısqrarib ulanışat. masalan: **alattı** degendın orduna **alabı** deb süylöybüz.

müçölömö sözdördün bölünüşörü

qurandırların cana ulandırların ulanıştarına qarab, müçölömö sözdör ekiğe bölünüşöt: 1) **atooc söz**, 2) **etiş söz**. qısqrartıb, atooç sözdü "**atooc**" deb, etiş sözdü "**etiş**" deb qoldonobuz. 1) atooçtor mına bul qurandırlar menen quralışat: **çı** (**cılqı- cılqıçı**, **qoy-qoyçu**, **eçki-eçkiçi**, **üy-üyçü**), **çıl** (**cala-calaçıl**, **qoy-qoyçıl**, **ter-terçil**, **üy üyül**), **çan** (**at-atçan**, **oy-oyçon**, **ter-terçen**, **söz-sözçön**), **ça** (**buqa-buqaça**, **torpoq-torpoqço**, **tektir-tektirçe**, **üstöl-üstölçö**), **sız** (**at-atsız**, **qoy-qoysuz**, **el - elsiz**, **cük-cüksüz**), **luu** (**bala-balaluu**, **ceme-cemelüü**, **mal-malduu**, **bel-beldüü**, **at-attuu**, **et-ettüü**), **laş** (**bala-balalaş**, **qoroo-qorooloş**, **ene-eneleş**, **tülö- tülölöş**, **mal-maldaş**, **col-coldoş**, **cer—cerdeş**, **ön-öndös**, **at-attaş**, **ot-ottoş**, **keb-kebeş**- **çöb-çöbtös**) **lıq** (**bala-balalıq**, **soo-sooluq**, **çeke-çekelik**, **törö-törölük**, **can-candıq**, **zor-zorduk**, **çet-çettik**, **köb-köbtük**), **lar** (**caqısı-caqısılar**, **qoy-qoylor**, **bee-beeler**, **töö-töölör**, **ay-aylar**, **qır-qırlar**, **mal-maldar**, **qol-qoldor**, **cez-cezder**, **böz-bözdör**, **at-attar**, **ot-ottor**, **çek-çekter**, **cük-cüktör**), **dağı** (**calqı-calqıdağı**, **qoy-qoydoğu**, **cer-cerdegi**, **köçö-köçödöğü**, (**at-attağı**, **ot-ottoğu**, **çet-çettegi**, **tüb-tübtöğü**), **ıncı**(**qırq-qırqıncı**, **on-**

onunçu, **beş-beşinçi**, **tört—törtünçu**, **altı-altınçı**, **eki-ekinçi**), **oo** (**altı-attoo**, **bir-biröö**, **eki-eköö**, **üç-üçöö**, **tört-törtöö**, **beş-beşöö**, **ceti-cetöö**), **ıraaq** (**aç-acıraaq**, **toq-toğuraaq**, **caqısı-caqısıraaq**, **bek-begireek**, **kök-kögürök**), **ğı** (**cana- canağı**, **keçee-keçeeği**, **bıtır-bıtırqı**, **erteñ-erteñki**, **caqın-caqınqı**, **keç-keçki**) **dağı** uşundaylar.¹

2) etişter mına bul qurandırlar menen quralışat: **ma** (**as-asma**, **qoş-qoşmo**, **kes-kesme**, **öt-ötmö**), **ğıç** (**al- alğıç**, **tök-tökküç**), **bas** (**al-albas**, **soy-soybos**, **ber-berbes**, **köç-köçböş**), **ğı** (**çal-çalğı**, **bur-burğu**, **til-tilgi**, **kör-körgü**, **at-atqı**, **teb-tebki**, **köç-köçkü**), **ındı** (**at-atındı**, **or-orundu**, **kes-kesindi**, **kör-körtündü**, **oro-orundu**), **ğın** (**çal-çalgın**, **tur-turğun**, **kel-kelgin**, **çaç-çaçqın**, **uç-uçqun**, **öt-ötkün**), **ğan** (**al-alğan**, **sor-sorğon**, **ber-bergen**, **qab-qabqan**, **qoş-qoşkon**, **çek-çeken**), **ış** (**çaq-çağış**, **tab-tabış**, **ur-uruş**, **çek-çekken**) **ıç** (**çaq-çağıç**, **tab-tabıç**, **ur-uruş**, **bil-biliş**, **süz-süzüş**, **qara-qaraş**, **oro-oroş**), **ooç** (**ata-atooç**, **alda-aldooc**, **tire-tiröç**, **çene-çenöç**) **ıñqı** (**az-azıñqı**, **uç-uçıñqu**, **ket-ketiñki**) **uu** (**al-aluu**, **qır-qıruu**, **ur-uruu**, **or-oruu**, **qara-qaroo**, **taanı-taanuu**, **tile-tilöö**, **teli-telüü**, **kübü-kübüü**, **tölö-tölöö**, **oro-oroö**, **tooru-tooruu**) **dağı** uşundaylar.

1) atooç

— adıl, sen " ınçı" ulandıını söz taab ulaçı-dedi muğalim.

— cat-catınçı, tuuğan-tuuganınçı, taylaq-taylağınçı- deb adıl ulay baştadı.

— tetiri kettiñ, tetri ! -deb baldar külüb qalıştı. muğalim, baldardın külküsün tıyıb, daroo tüşündürö baştadı.

qorutundu

1) qurandırlarğa qarab, atooç sözdör beşke bölünöt:

- a) **zat** atooç (qısqrartıb "**zat**" deb da qoldonobuz)
- b) **san** atooç (qısqrartıb "**sanat**" deb da qoldonobuz)
- c) **sın** atooç (qısqrartıb "**sın**" deb da qoldonobuz)
- d) **at** atooç (qısqrartıb "**at**" deb da qoldonobuz).
- d) **turandı söz** (qısqrartıb "**turandı**" deb da qoldonobuz).

¹) atooçtorgo caqtama, cöndömö ulandırlar cana suroo ulandı ulanışat.

2) qurandılardan cana ulandıların cardamı menen söz tabtarı¹ biri birine almaşıyat. masalan: etiş söz qurandılardan cardamı menen etiş sözgö ötöt.

qurandılar atooç sözdördün tört türün da biri birine almaşırat (ötküzöt). sözdördün biri birine almaşışqanın qurandılardan cana ulandılarından bilebiz.

3) qay bir qurandılar atooç sözdördün tuurandı sözüñön başqalarının barı menen teñ quralıyat. masalan: lıq, çıl, lar, dağı, sız qurandılar atooç sözdön barına teñ quralıyat. minday qurandılardı "**köbçül qurandılar**" deb aytabız.

qay bir qurandılar atooç sözdördün qay bir tabtarı menen ğana quralıyat. minday quandıları "**özçül qurandılar**" deybiz. masalan: "**ıraaq**" menen "**ğı**" qurandı sin atooç menen ğana quralıyat. "**ıncı**" menen "**oo**" qurandı san atooş menen ğana quralıyat. qalğan qurandırdın barı zat atooç menen quralıyat. at atooç menen köbçül qurandılardan başqa qurandılar quralışbayt.

4) ar bir qurandı özünçö tüşünük beret cana uñgu söz menen quralışqanda ilğıy atooç (qurama) söz ğana tuudurat.

a) zat atooç

özçül qurandılardan:

1) qurandı "**çın**" iştey turğan işti kesibti körsötöt. masalan: balıq menen kesib çıla turğandı balıqçı, cılıq bağuu menen kesib çıla turğandı cılıkçı, añ menen kesib ete turğandı añçı deybiz.

2) qurandı "**çan**" közgö körüngön bardıqtı körsötöt. masalan: at menen kele catqandı atçan, tebetey kiygendi tebeteyçen, mılıtq menen turğandı mılıtqçan deybiz.

3) qurandı "**ça**" zattı kiçireytib aytqandı, erkeletkendi körsötöt. masalan: buqa—buqaça, tektir—tektirçe, oy—oyço, qoo—qooço, oro—oroço, cıbit—cıbitça²⁾.

4) qurandı "**luu**" bardıqtı, köbtüktü körsötöt. masalan: balası bardı, ce köbtü balaluu, malı bardı, ce malı köbtü malduu, aqılı bar adamdı aqılduu deybiz.

¹⁾ etişterge caqtama, cöndömö ulandılardan başqaları ulanıyat. Suroo ulandı uñgu etişke ulanbayt.

²⁾ müçölömö sözdör

5) qurandı "**laş**" eki nersenin birge, ce birikteş ekenin körsötöt. masalan: qoroosu birgeni qorooloş, malı birgeni maldaş, birge oroq orğondu oroqtoş, caşı birgeni caştaş deybiz,

köbçül qurandılardan:

1) qurandı "**lıq**" zat atooçtor menen quralışqanda bir nersenin tegin- tübün, bir nersenin ölçöö bolgondugun, bir zattın bit zatqa qatışı bardığın körsötöt. masalan: bor-borgo tiyiştüü nerseni borbordug, ay menen ölçölö turğandı aylıq, kölgö qatışı bar nerseni köldük deybiz.

2) qurandı "**çıl**" bir nersenin ayrıqça bir belgisin körsötöt. masalan: tuuğandı caqşı körö turğan kişini tuuğançıl, köbtü caqşı körö turğan kişini köbçül, ebi bar kişini ebçil deybiz.

3) qurandı "**lar**" bir nersenin köbtüğün körsötöt masalan: at-attar, tana-tanalar, qoy-qoylor, tam-tamdar, qoroo-qoroolor, ır-ırlar deybiz.

4) qurandı "**sız**" coqtuqtu körsötöt ("luu" qurandı menen "**çan**" qurandığa qarşı) masalan: atı coq kişini atsız, aqılı coq kişini aqılsız, malı coqtu malsız deybiz.

5) qurandı "**dağı**" zattı turğan orunu menen körsötöt. masalan: attar turğan nerseni attağı, malda turğan nerseni maldağı deybiz.²

qurama sözdör cana ulandılar

bayqoo

1

c. söz	1- c. menin	2- c. senin	3— c. munun
malçı	malçım	malçıñ	malçısı
atçan	atçanıım	atçanıñ	atçanı
buqaça	buqaçam	buqaçañ	buqaçası
balaluu	balaluum	balaluuñ	balaluuusu
carnalaş	carnalaşım	carnalaşıñ	carnalaşı
aylıq	aylığım	aylıqıñ	aylığı
balçıl	balçılım	balçılıñ	balçılı
ırlar	ırlarım	ırlarıñ	ırları
atsız	atsızım	atsızıñ	atsızı
maldağı	maldağım	maldağıñ	maldağısı

suroolor cana qızmtattar:

qurama sözdör menen ulanısqan ulandılar qaysı ulandılar?
qurama sözdör menen ulanısqanda ulandılardan negizgi zañ
buzulbadıbi?— tabqıla.

bayqoo

2

c. söz	1- c. bizdin	2- c. sizdin	3- c.
malçı	malçıbiz	malçıñız	
atçan	atçanbiz	atçanıñız	
buqaça	buqaçabız	buqaçañız	
balaıuu	balaıuusuz	balaıuuñız	
carnalaş	carnalaşbiz	carnalaşñız	
aylıq	aylıqıbiz	aylıqıñız	
balçıl	balçılıbiz	balçılıñız	
ırlar	ırlarıbiz	ırlarıñız	
atsız	atsızıbiz	atsızıñız	
maldağı	maldağıbiz	maldağıñız	

suroolor cana qızmtattar:

qurama sözdör menen ulanısqan qaysı ulandılar? ulandılar
negizgi zañıdardı buzğan coqbu? - bayqağıla.

bayqoo

3

c söz	1- c men	2- c. sen	3- c bul
malçı	malçımin	malçısiñ	malçı
atçan	atçanmin	atçansıñ	atçan
buqaça	buqaçamin	buqaçasıñ	buqaça
balaıuu	balaıuumun	balaıuusıñ	balaıuu
carnalaş	carnalaşmin	carnalaşsıñ	carnalaş
aylıq	aylıqmin	aylıqsıñ	aylıq

1) "ça" eger sanat sözdör menen quralıssa, sandın çamasın
körsötöt.zat. sın at atooçtorgo quralğanda qay bir ubaqta "qay" qurandın
tüşnügün da beret.

2) "dağı" tübüdü "da" ulandıdan cana "ğı" qurandıdan quralğan.

balçıl	balçılmin	balçılısıñ	balçı
ırlar	ırlarmin	ırlarsıñ	ırlar
atsız	atsızmin	atsızsıñ	atsız
maldağı	maldağımin	maldağısıñ	maldağı

bayqoo

4

c. söz	1- c. biz	2- c. siz
malçı	malçıbiz	malçısız
atçan	atçanbiz	atçansız
buqaça	buqaçabız	buqaçasız
balaıuu	balaıuubuz	balaıuusuz
carnalaş	carnalaşbiz	carnalaşsız
aylıq	aylıqbiz	aylıqsız
balçıl	balçılıbiz	balçılısız
ırlar	ırlarıbiz	ırlarsız
atsız	atsızbiz	atsızsız
maldağı	maldağıbiz	maldağısız

suroolor cana qızmtattar:

3- cana 4- bayqoodo qurama sözdör menen ulanısqan ulandılar
qaysı ulandılar? bul ulandılar "lar" qurandı menen ulanıştıbi?
bayqağıla.

bayqoo

5

uñğu qurama	tabış ul.	ilik ul.	catış ul.	çığış ul.	barış ul.
malçı	malçıni	malçınin	malçıda	malçıdan	malçığa
atçan	atçandı	atçandın	atçanda	atçandan	atçanğa
buqaça	buqaçanı	buqaçanın	buqaçada	buqaçandan	buqaçağa
balaıuu	balaıuunu	balaıuunun	balaıuuda	balaıuudan	balaıuuğa
carnalaş	carnalaştı	carnalaştın	carnalaştı	carnalaştın	carnalaştı
aylıq	aylıqtı	aylıqtın	aylıqta	aylıqtan	aylıqqa
balçıl	balçıldı	balçıldın	balçılда	balçıldan	balçılğa
ırlar	ırlardı	ırlardın	ırlardı	ırlardan	ırlarğa
atsız	atsızdı	atsızdın	atsızda	atsızdan	atsızğa
maldağı	maldağıni	maldağınin	maldağıda	maldağıdan	maldağığa

suroolor cana qızmttar

cöndömö ulandılar qurama sözdör menen qanday ulanıştı?
ulandılar negizgi zañdan çıqtı? - bayqağıla. suroo ulandıda çoğorqu
zat atooçtor menen quralısqan qurandılarğa ulanarbí eken?- ulab
qarağılaçı.

b) san atooç

özçul qurandılardan:

1) qurandı "**ınçı**" bir nersenin iretin cana qalıbın (sının)
körsötüü üçün quralat. masalan: bir- birinçi, eki-ekinçi, üç- üçünçü,
tört- törtünçü, beş-beşinçi, altı- altınçı, ceti-cetinçi, segiz- segizinçi,
toğuz- toğuzunçu, on- onunçu dağı san qubalab qurala beret.

2) qurandı "**oo**" sanattı sanağanda qoldonulat cana bul qurandı
cetiden çoğorqu sandar menen quralısqbayt. masalan: bir-biröö, eki-
eköö, üç-üçöö, dört-törtöö, beş-beşöö, altı-altoo, ceti-cetöö.

köbçül qurandılardan:

1) qurandı "**ıq**" zat atooçtoğı manısı menen quralat. masalan:
bir- birdik, eki-ekilik, üç- üçtük, dört-törttük, beş-beştik, altı-altılıq, ceti-
cetilik, segiz-segizdik, toğuz-toğuzduq, on- onduq, dağı çoğorulab kete
beret.

2) qurandı "**çül**" zat atooçtoğı manısı menen quralat. masalan:
bir-birçil, eki- ekiçil, üç-üççül, dört-törtçül, beş-beşçil dağı
çoğorulab qurala beret.

3) qurandı "**lar**" zat atooçtoğı maanısı menen quralat.
masalan: bir-birler, eki-ekiler, üç-üçtör, dört-törttör dağı çoğorulab
qurala beret.

4) qurandı "**dağı**" zat atooçtoğı maanısı menen quralat.
masalan: bir-birdegi, eki- ekidegi, üç-üçtöğü dağı çoğorulab quralat.

5) qurandı "**sız**" da zat atooçtoğı maanısı menen quralat.
masalan: bir-birsiz, eki-ekisiz, üç-ücsüz dağı çoğorulab quralat.

qurama sözdör cana ulandılar

bayqoo

1

c. söz	1-c. menin	2- c. senin	3.-munun
<u>birinçi</u>	<u>birinçim</u>	<u>birinçiñ</u>	<u>birinçisi</u>
<u>biröö</u>	<u>birööm</u>	<u>birööñ</u>	<u>biröösi</u>
<u>birdik</u>	<u>birdigim</u>	<u>birdigiñ</u>	<u>birdigi</u>
<u>birçil</u>	<u>birçilim</u>	<u>birçiliñ</u>	<u>birçili</u>
<u>birler</u>	<u>birlerim</u>	<u>birleriñ</u>	<u>birleri</u>
<u>birdegi</u>	<u>birdegim</u>	<u>birdegiñ</u>	<u>birdegi</u>
<u>birsiz</u>	<u>birsizim</u>	<u>birsiziñ</u>	<u>birsizi</u>

bayqoo

2

c. söz	1-c. bizdin	2-c. sizdin
<u>birinçi</u>	<u>birinçibiz</u>	<u>birinçiñiz</u>
<u>biröö</u>	<u>birööbüz</u>	<u>birööñüz</u>
<u>birdik</u>	<u>birdigibiz</u>	<u>birdigiñiz</u>
<u>birçil</u>	<u>birçilibiz</u>	<u>birçiliñiz</u>
<u>birler</u>	<u>birleribiz</u>	<u>birleriñiz</u>
<u>birdegi</u>	<u>birdegibiz</u>	<u>birdegiñiz</u>
<u>birsiz</u>	<u>birsizibiz</u>	<u>birsiziñiz</u>

suroolor cana qızmttar:

1-cana 2-bayqoodoğı qurama sözdör menen (qurandılar menen)
ulanısqan qaysı ulandılar? bul ulandılardıñ 3 - cağı "**oo**" qurandı
menen ulaştı? bayqağıla.

bayqoo

3

c.söz	1-c.men	2-c.sen	3-c.bul
birinçi	birinçimin	birinçisiñ	birinçi
biröo	biröömün	biröösüñ	biröo
birdik	birdikmin	birdiksiñ	birdik
birçil	birçilmin	birçilsüñ	birçil
birler	birlermin	birlersüñ	birler
birdegi	birdegimin	birdegisiñ	birdegi
birsiz	birsizmin	birsizsüñ	birsiz

bayqoo

4

c.söz	1-c.biz	2-c.siz
birinçi	birinçibiz	birinçisiz
biröo	birööbüz	biröösüz
birdik	birdikbiz	birdiksiz
birçil	birçilbiz	birçilsiz
birler	birlerbiz	birlersiz
birdegi	birdegibiz	birdegisiz
birsiz	birsizbiz	birsizsiz

bayqoo

5

uñgu qurama	tabış ul.	ilik ul.	catış ul.	çığış ul.	barış ul.
birinçi	birinçini	birinçiniñ	birinçide	birinçiden	birçiğe
biröo	biröönü	biröönün	biröödö	biröödön	biröögö
birdik	birdikti	birdiktin	birdikte	birdikten	birdikke
birçil	birçildi	birçildin	birçilde	birçilden	birçilge
birler	birlerdi	birlerdin	birlerde	birlerden	birlerge
birdegi	birdegini	birdeginiñ	birdegidö	birdegiden	birdegige
birsiz	birsizdi	birsizdin	birsizde	birsizden	birsizge

suroolor cana qızmatlar:

3-cana 4-bayqoo qurama sözdör menen ulanısqan qaysı ulandılar?

suroolor cana qızmatlar:

cöndömö ulandılar qurama sözdör menen qanday ulanıştı, zañdar buzulbadı?—bayqağıla.

bul qurama sözdör menen suroo ulandı qanday ulanışar eken, ulab qarağıla.

c) sin atooç

özçül qurandılardan:

1) qurandı "ıraaq" ayırmanı körsötöt. masalan: caman-camanıraaq, caqşı-caqşıraaq, aq-ağıraaq, sarı-sarıraaq, qılçık-qılçığıraaq, kök-kögüröök, caqın-caqınıraaq, semiz-semizireek, qızıl-qızılıraaq.¹

2) qurandı "ğı" sin atooç menen quralısqanda, köbünçö, mezgil körsötöt cana "dağı" degen qurandının maanisin beret. "ğı" qurandı sin atooçtun qay birleri menen quralısqayt. masalan: baya-bayağı, cana-canağı, caqın-caqınqı, qabiş-qabişqı, erte-erteği, keç-keçki, tüş-tüşkü. köbçül qurandılar sin atooçto da murunqu maanılarında boluşat. masalan:

1) qurandı "lıq" caqın-caqındıq, caman-camandıq, caqşı-caqşılıq, qara-qaralıq.

2) qurandı "cıl" caqın-caqınçıl, caman-camançıl, caqşı-caqşıçıl, qara-qaraçıl.

3) qurandı "lar" caqın-caqındar, caman-camandar, caqşı-caqşılar, qara-qaralar.

4) qurandı "dağı" caqın-caqındağı, caman-camandağı.

5) qurandı "sız" caqın-caqınsız, caman-camansız.

¹⁾ aq, kök, qızıl, sarı, qara degen öñ(tüs) körsötüüçü sözdörgö "ğı", "ğic". "ıs", "alcın", "tım" degen qurandılar quralısqı da ayırma körsötöt. bul qurandılar menen quralısqanda uñgu sözdör, köbünçö, murunqu qalıbinan azışat. masalan: aq-ağış, sarı-sarğıç, qara-qaralcın, kök-kögülcüm, qızıl-qızğıl, qızğılt-qızğıltım.

gurama sözdör cana ulandılar

bayqoo

1

c. söz	1- c. menin	2- c. senin	3- c. munun
caqınıraaq	caqınıraaqım	caqınıraaqıñ	caqınıraaqı
caqınqı	caqınqım	caqınqıñ	caqınqısı
caqındıq	caqındıqım	caqındıqıñ	caqındıqı
caqınçıl	caqınçılım	caqınçılñ	caqınçılı
caqındar	caqındarım	caqındarñ	caqındarı
caqındağı	caqındaqım	caqındaqıñ	caqındaqı
caqınsız	caqınsızım	caqınsızıñ	caqınsızı

bayqoo

2

c. söz	1- c. bizdin	2- c. sizdin
caqınıraaq	caqınıraaqıbiz	caqınıraaqıñız
caqınqı	caqınqıbiz	caqınqıñız
caqındıq	caqındıqıbiz	caqındıqıñız
caqınçıl	caqınçılıbiz	caqınçılıñız
caqındar	caqındarıbiz	caqındarıñız
caqındağı	caqındaqıbiz	caqındaqıñız
caqınsız	caqınsızıbiz	caqınsızıñız

bayqoo

3

c. söz	1- c. men	2- c. sen	3- c. bul
caqınıraaq	caqınıraaqmın	caqınıraaqsıñ	caqınıraaq
caqındı	caqındımın	caqındıqsıñ	caqınqı
caqındıq	caqındıqmın	caqındıqsıñ	caqındıq
caqınçıl	caqınçılmın	caqınçılsıñ	caqınçıl
caqındar	caqındarmın	caqındarsıñ	caqındar
caqındağı	caqındaqımın	caqındaqırsıñ	caqındaqı
caqınsız	caqınsızmın	caqınsızsıñ	caqınsız

bayqoo

4

c. söz	1- c. biz	2- c. siz
caqınıraaq	caqınıraaqbiz	caqınıraaqsız
caqınqı	caqınqıbiz	caqınqısız
caqındıq	caqındıqbiz	caqındıqsız
caqınçıl	caqınçılıbiz	caqınçılısız
caqındar	-	-
caqındağı	caqındaqıbiz	caqındaqısız
caqınsız	caqınsızbiz	caqınsızsız

surooolor cana qızmatlar:

3-cana 4-bayqoodo ulandılar qurandılardıñ (qurama sözdördün) qaysınısı menen qanday ulanıştı?- bayqağıla.

surooolor cana qızmatlar:

sın atooçqo quralğan qurandılar menen suroo ulandı qanday ulanışar eken, ulab qarağıla.

c) at atooç

1) atooçtun orduna qoldonula turğan sözdördü "ai atooç" deybiz. masalan: muğalımdın atın aytuunun orduna "sen" deybiz, ce "siz" deybiz. "kiteb" degendin orduna "bul" deybiz.

at atooçtorğo mına bul sözdör kiret: men, sen, biz, siz, bu, ("bul") deb da aytilat) (köbünçö "al" deb aytilat) uşu(keyde "uşul" deb da aytilat) tigi("tigi") deb da aytilat), kim, emine("ne") deb da aytilat), qaysı, qanday("qaysıl") bolub da aytilat) neçe, qança ("eçe") deb da aytilat) qaçan, qayda.

2) at atooçtor ekige bölünöt: men, sen, biz, siz, bul, al, uşu, oşo, tigi degen sözdördü "caqtama atooçtor" cana kim, emine, qaysı, qanday, neçe, qança, qaçan, qayda degen sözdördü "surama atooçtor" deybiz.

3) caqtama atooçtor ekige bölünöt: men, sen, cana biz, siz degenderdi "**betleme caq**" deb, qalğandarın "**şilte me caq**" deybiz. men, sen, biz, siz, degen sözdör süylöşüb turğan eki caqqa (kişiğe) taandıq cana bular odono, sılıq bolub bölünüşöt.

4) şilte me atooçtordon bu, uşu süylöçügö caqın turğan zatqa, al, oşo, tigi degenderi oqçun turğan zatqa taandıq.

5) surama atooçtordon kim adam tuuralu, emine adamdan başqa zattar tuuralu, qaysı bir nerseni acıratqanda, qanday bir nerseni anıqtağanda, neçe bir nerseni acıratqanda, qanday bir nerseni anıqtağanda, neçe bir nersenin taq sanın (sanatın) körsötköndö, gança bir nersenin sanın, ce bir nersenin qaraanın bolçoldolğondo, qaçan mezgil surağanda, gayda dayın cana bağıt acıratqanda qoldonulat.

6) at atooçtor ulandılarıda tandab ulanıшат, qurandılar menen da tandab quralıшат. ulandıları menen ulanışqanda cana qurandılar menen quralışqanda at atooçtor, köbüncö, özdörünün tubasa qalıbtarınan azıшат.

at atooçtor cana köbçül qurandılar

bayqoo

1

at atooç.	qurandı "ıg"	qurandı "çil"	qurandı "lar"	qurandı "sız"	qurandı "dağı"
men	mendik	mençil	-	mensiz	mendegi
sen	sendik	sençil	siler	sensiz	sendegi
biz	bizdik	bizçil	bizder	bizsiz	bizdegi
siz	sizdik	sizçil	sizder	sizsiz	sizdegi
bu (1)	munduq	munçul	bular	munsuz	mundağı
a (1)	andıq	ançil	alar	ansız	andağı
uşu (1)	uşunduq	uşunçul	uşular	uşunsuz	uşundağı
oşo (1)	oşonduq	oşonçul	oşolor	oşonsuz	oşondağı
tigi (1)	tigindik	tiginçil	tigiler	tiginsiz	tigindegi
kim	kimdik	kimçil	kimder	kimsiz	kimdegi
emine	eminelik	emineçil	eminelar	eminesiz	eminedegi
qaysı (1)	qaysındıq	qaysıçil	qaysılar	qaysısız	qaysındağı
qanday	qandaylıq	qandayçil	qandaylar	qandaysız	qandaydağı
neçe	neçelik	neçeli	neçeler	neçesiz	neçedeğı
qança	qançalıq	qançaçil	qançalar	qançasız	qançadağı
qaçan	-	-	-	-	qaçandağı
qayda	-	-	-	-	qaydağı

suroolor cana qız mattar:

qaysı qurandı qanday quralıştı, bayqağıla. qaysı sözdör menen qaysı qurandılar quralışbadı, tabqıla. qurandılar menen quralışqanda qaysı sözdör qalıbtarınan azıştı tekşergile. uşul bayqooğoo qarab turub qorutundu çığargıla.

at atooçtor cana ulandıları

bayqoo

1

c. söz	1- c. menin	2- c. senin	3- c. munun
men	-	-	-
sen	-	-	-
biz	-	-	-
siz	-	-	-
bu (1)	munun	munun	munusu
a (1)	anın	anın	anısı
uşu (1)	uşunun	uşunuñ	uşusu
oşo (1)	oşonun	oşonuñ	oşonusu
tigi (1)	tiginin	tiginiñ	tiginisi
kim	kimim	kimiñ	kimisi
emine	eminem	emineñ	eminesi
qaysı (1)	qaysınım	qaysınıñ	qaysınısı
qanday	qandayım	qandayıñ	qandayı
neçe	neçem	neçeñ	neçesi
qança	qançam	qançañ	qançası
qaçan	-	-	-
qayda	-	-	-

suroolor cana qız mattar:

qaysı sözdör menen qaysı ulandıları taqır ulanışbadı?- tabqıla. qaysı sözdör qaysı ulandıları menen eki türkün ulanıştı?- bayqağıla. ulandıları menen ulanışqanda qaysı sözdögü qaysı tıbıstar özgörüştü?-

oyloğula. bayqooğo qarab turub, qorutundu çığarğıla.

bayqoo

2

c. söz	1- c. bizdin	2- c. sizdin
men	-	-
sen	-	-
biz	-	-
siz	-	-
bu (1)	<u>munubuz</u>	<u>munuñuz</u>
a (1)	<u>anıbiz</u>	<u>anıñız</u>
uşu (1)	<u>uşunubuz</u>	<u>uşunuñuz</u>
oşo (1)	<u>oşonubuz</u>	<u>oşonuñuz</u>
tigi (1)	<u>tiginibiz</u>	<u>tiginiñiz</u>
kim	<u>kimibiz</u>	<u>kimiñiz</u>
emine	<u>eminebiz</u>	<u>emineñiz</u>
qaysı (1)	<u>qaysıbiz, qaysınıbiz</u>	<u>qaysıñız, qaysınıñız</u>
qanday	<u>qandaybiz</u>	<u>qandayñız</u>
neçe	<u>neçebiz</u>	<u>neçeñiz</u>
qança	<u>qançabiz</u>	<u>qançañız</u>
qaçan	-	-
qayda	-	-

suroolor cana qızmtattar:

qaysı sözdör qaysı caq menen ayılbadı ?

qaysı sözdör eki türkün ayıldı?

ulandılar menen ulanısqanda qaysı sözdör tübölük qalıbtarınan azıştı?

— astı sızilğan sözdördü bayqağıla.

bayqoonu qoldonub qorutundu çığarğıla.

bayqoo

3

c. söz	1- c. men	2-c. sen	3-c. bul
men	<u>menmin</u>	<u>mensiñ</u>	men
sen	<u>senmin</u>	<u>sensiñ</u>	sen
biz	-	<u>bizsiñ</u>	biz
siz	<u>sizmin</u>	-	siz
bu (1)	<u>bumun, bulmun</u>	<u>busuñ, bulsuñ</u>	-
a(1)	<u>amin, almin</u>	<u>asıñ, alsıñ</u>	-
uşu (1)	<u>uşumun, uşulmun</u>	<u>uşusuñ, uşulsuñ</u>	-
oşo(1)	<u>oşomun, oşolmun</u>	<u>oşosuñ, oşolsuñ</u>	oşo (1)
tigi (1)	<u>tigimin, tigilmin</u>	<u>tigisiñ, tigilsıñ</u>	-
kim	<u>kimmin</u>	<u>kimsiñ</u>	kim
emine	<u>eminemin</u>	<u>eminesıñ</u>	emine
qaysı (1)	<u>qaysımın</u>	<u>qaysısıñ</u>	qaysı
qanday	<u>qandaymın</u>	<u>qandaysıñ</u>	qanday
neçe	<u>neçemin</u>	<u>neçesiñ</u>	neçe
qança	<u>qançamın</u>	<u>qançasıñ</u>	qança
qaçan	-	-	qaçan
qayda	<u>qaydamın</u>	<u>qaydasıñ</u>	qayda

suroolor cana qızmtattar:

qaysı sözdör taqır ulanısqadı?

qaysı sözdör qança türkün ayıldı?

3-caq menen neçe söz ayılbay qalıştı?- tabqıla.bayqoonu qoldonub, qorutundu cazğıla.

e.söz	1-c biz	2-c siz
men	-	<u>mensiz</u>
sen	<u>senbiz</u>	-
biz	<u>bizbiz</u>	<u>bizsiz</u>
siz	<u>sizbiz</u>	<u>sizsiz</u>
bu (1)	<u>bubuz</u> , <u>bulbuz</u>	<u>busuz</u> , <u>bulsuz</u>
a (i)	<u>abız</u> , <u>albız</u>	<u>asız</u> , <u>alsız</u>
uşu (1)	<u>uşubuz</u> , <u>uşulbuz</u>	<u>uşusuz</u> , <u>uşulsuz</u>
oşo (1)	<u>oşobuz</u> , <u>oşolbuz</u>	<u>oşosuz</u> , <u>oşolsuz</u>
tigi (1)	<u>tigibiz</u> , <u>tigilbiz</u>	<u>tigisiz</u> , <u>tigilsiz</u>
kim	<u>kimbiz</u>	<u>kimsiz</u>
emine	<u>eminebiz</u>	<u>eminesiz</u>
qaysı (1)	<u>qaysıbiz</u>	<u>qaysısız</u>
qanday	<u>qandaybiz</u>	<u>qandaysız</u>
neçe	<u>neçebiz</u>	<u>neçesiz</u>
qança	<u>qançabiz</u>	<u>qançasız</u>
qaçan	-	-
qayda	<u>qaydabiz</u>	<u>qaydasız</u>

suroolur cana qızmatlar

qaysı sözdör taqır ulanışbadı?

qaysı sözdör tubasa qalıbtarınan azıştı? qaysı sözdör neçe türkün aytılıştı?-tabqıla.

at atooçtor	tıbış ul.	ilik ul.	catış ul.	çığış ul.	barış ul.
men	<u>meni</u>	<u>menin</u>	<u>mende</u>	<u>menden</u>	<u>mağa</u> , <u>maa</u>
sen	<u>seni</u>	<u>senin</u>	<u>sende</u>	<u>senden</u>	<u>sağa</u> , <u>sa</u>
biz	<u>bizdi</u>	<u>bizdin</u>	<u>bizde</u>	<u>bizden</u>	<u>bizge</u>
siz	<u>sizdi</u>	<u>sizdin</u>	<u>sizde</u>	<u>sizden</u>	<u>sizge</u>
bu (1)	<u>munu</u>	<u>munun</u>	<u>mında</u>	<u>mından</u>	<u>buğa</u>
uşu (1)	<u>uşunu</u>	<u>üşünün</u>	<u>uşunda</u>	<u>uşundan</u>	<u>uşuğa</u>
oşo (1)	<u>oşonu</u>	<u>öşönün</u>	<u>öşöndö</u>	<u>oşondon</u>	<u>oşoğa</u>
tigi (1)	<u>tigini</u>	<u>tiginin</u>	<u>tiginde</u>	<u>tiginden</u>	<u>tigige</u>
kim	<u>kimdi</u>	<u>kimdin</u>	<u>kimde</u>	<u>kimden</u>	<u>kimge</u>
emine	<u>emineni</u>	<u>eminenin</u>	<u>eminede</u>	<u>emineden</u>	<u>eminege</u>
qaysı (1)	<u>qaysını</u>	<u>qaysının</u>	<u>qaysında</u>	<u>qaysından</u>	<u>qaysığa</u>
qanday	<u>qandaydı</u>	<u>qandaydır</u>	<u>qanday</u>	<u>qandaydan</u>	<u>qandayğa</u>
neçe	<u>neçeni</u>	<u>neçenin</u>	<u>neçede</u>	<u>neçeden</u>	<u>neçege</u>
qança	<u>qançanı</u>	<u>qançanın</u>	<u>qanday</u>	<u>qançadan</u>	<u>qançağa</u>
qaçan	<u>qaçandı</u>	-	-	<u>qaçandan</u>	<u>qaçanğa</u>
qayda	-	-	-	-	-
a(1)	<u>anı</u>	<u>anın</u>	<u>anda</u>	<u>andan</u>	<u>ağa</u>

suroolur:

barış ulandı menen ulanışqanda qaysı sözdör qançadan cana qanday özgöröt? çığış ulandı menen ulanışqanda qaysı at atooçtor tubasa qalıbtarınan azıştı? ilik ulandı menen ulanışqandaçı? catış ulandıdaçı? qaysı sözdör qaysı ulandılar menen ulanışbadı?— tabqıla.

qızmatlar: caqtama atooçtorgo suroo ulandını ulab qarağılaçı; qanday ulanar eken? surama atooçtorgo suroo ulandını ulab qarağılaçı, ulanar beken.

q o r u t u n d u

caqtama atooçtor menen suroo ulandı ulanışat. suroo atooçtor menen ulanışbayt.

d) tuurandı söz.

bayqoo

1

çağılğan

caydın künü cayloodo qoy bağıb cüröbüz. tüş mezgili bolğondo kün Bürköldü toolordun üstün qara bulut qabtab keldi. qoqutlardı bir dem içinde cöo tuman bastı. şıbirğaqtalıb, camgır da caab ciberdi.

— cür adıl, qoylordu ıqtooroq cerge qamaylı— dedim.

— qatuu camgır bolbos, caan ötkün esebinde ele ötüb keter - dedi adıl. köb da bolğon coq, qatuu nösör quyub ciberdi. bizder, qoylordu dürbötüb, tektirçe taştın tübünö sıyıntattıg da, özübüz üñkür taştın astına kirib kettik.

too betinin baarın teñ cöo tuman bastı. közgö saysa da körünböğöndöy qarañğı boldu. camgır küçöy baştadı. qoylor, camgırın caan caağan çağına qaray condorun tozuşub, ıqtaştı. köb da bolğon cog. kün kür, kür, dedi da carq, curq etti. qoylor, maaraşıb, sesteyişe qalğanday boldu. kün carq etkende, cerge tüşkön cırıq iyne da körüngöndöy carıq bolo qaldı.— çağılğan tüşöt emi, çağılğan tüşöt— dedi adıl.

añğıça bolbodu, kün qatuu kürküröb kelib, çart, çurt etti. qoylor ürküb qaldı. bizder qoylordun arqasınan cügürdük.— sarı eçki taştan qulabtır— dey saldı adıl. cügürüb bara qalsaq, sarı eçki ölüb catat. arı beri qarmalasaq, sarı eçki bılq etbedi.— aa.. buğa çağılğan tıygen eken— dedik.

suroolor cana qızmatlar:

1) kün kür, kür dedi da carq-curq etti: degen süylömdü qağazğa köçürgülö.

2) kür, kür, carq-curq degen sözdördün dedi, etti degen sözdör menen baylanıştı barıbı? dedi, etti degen sözdördü alıb taştab, kün kür, kür, carq-curq deb qana aytsaq tüşünüktü bolobu?— oyloğula

3) kün çart-çurt etti. degendin orduna kün çart-çurt desek tüşünük toluq qaldı?—tabqıla. sarı eçki bılq etbedi degendin orduna “sarı eçki bılq” deb ğana dedi degen sözdü alıb taştasaq, tüşünük buzulabı?— oyloğula.

4) dedi, etti degen sözdör ulama sözdörbü qurama sözdörbü? etti, dedi degen sözdördün uñğuları qaysılar? de, et degen sözdör atooç sözdörbü, etiş sözdörbü?—tabqıla.

5) kün carq etkende, sarı eçki bılq etbedi degen süylömdördöğü etkende, etbedi degen sözdördün uñğuları atooç sözdörbü, etiş sözdörbü?— oyloğula.

6) kür, carq-curq, çart-çurt, bılq degen sözdörgö qurandılardan cana ulandılardan ulab qarağıla. siler bilgen qurandılardan cana ulandılardan ulab qarağıla. siler bilgen qurandılardan cana ulandılardan ulanbağandarı boldubı?

qorutundu

1) carq-curq, çart-çurt, kür, bılq cana uşularğa oqşoğon sözdördü sözdördün tört türkümünö ulanışqan ulandılardan, alar menen quralışqan qurandılardan tuurandı sözdörgö ulanışbayt cana quralışbayt.

2) tuurandı sözdör de, et degen etiş sözdördün cardamı menen aytılaşat. et, de degen etiş sözdör bolbosı tuurandı söz özü uñğu boydon turğanda eç qanday tüşünük berbeyt.

tuurandı sözdördün qanday söz menen müçölöy turğandığı cana bulardın emine üçün atooç sözdördün türkümünö kirgendigi aqırqı sabaqtarda tüşündürülöt.

müçölömö sözdördün almaşuuları.

1) etiş sözdün atooçoq ötüşü.

bayqoo

1

utuş.

dıyqan çarbasın çıñoo zayomu taratılıb catqan mezgil ele. ayıladağı baylar menen manabtar uşaq cürgüzüşüb, zayomdu el içine taratboo qamın qılıb cürüşöt. bay menen manabtıñ uşaqtarına aldanışıb, orto çarbalardın qaysı biri zayomdu alboo çağına da köçmöy boluştu.—sen qança somduq zayom aldıñ şerimbek?—dedi abılay.

— men tük albadım. zayom ala turğan aqçanı andan körö qoluma qarmab turayın—dedi şerimbek.

— senin qoluñda aqça boş turğandan körö, anı ökümtötkö qarız bergeniñ caqşı emesbi. senin qarızğa bergeniñ aqçañ ökümtötkö da bayda çıǵarbaybı. senin on somuñ qoluñda on cıl tursada, on som ele boyunça tura beret, anı ökümtötkö berseñ senin on somuñ ösöt. cana ökümtötkö da cardam tiygizet, sen beker qılasıñ— dedi abılay.

— men zayom albaymın, albaǵandıǵımın sebebi— men ökümtötün quuluǵına tüşündüm. bul aqçanı algandan kiyin ökümtöt özübüzgö qaytarıb berbeyt eken.

— munu sen qaydan uqtuñ?

— bul sırdın baarın teñ maǵa tursun ayttı.

— senin coluñ bolsun, şerimbek. sen tursundun coluna tüşbö, anın sözüñö işenbe. tursun seni menen maǵa duşman. sen orto çarba, men kedey, ökümtöt ar ubaqta ökööbüzdün talamıbizdi talaşat. oşonduqtan tursunğa oǵsoǵon tab duşmanıbiz ökümtötkö da, ökööbüzgö da aq sanabayt. senin on somundu qarız alıb, ökümtöt ökööbüz oqsoǵon dıyqandın çarbasına kerektüü maşıyne casab beret. senin on somuñ, ösümü menen özünö qayra tiyet cana bul qaǵaz menen köb aqça utub aluuga bolot. sen duşmandın tiline kirbe— dedi abılay.

— zayomdon sen murun ut, anan kiyin men satıb alayın— dedi şerimbek.

— cog anday gılba, sen azırınça on som emes, beş somduk zayom al, eger zayomdun aqçası tiybey turğan bolso, men senin aqçandı tölöb bereyin— dedi abılay. şerimbek bir az oylono galdı.

— maqul, abılay, senin tiliñe bir könöyün. men beş somduk zayom alayın.

— maqul, tursundun duşmandıq qılǵanıñ işenersiñ. aman bolsoñ, tursundun duşmandıǵın bat ele bilersiñ— deb abılay ketib qaldı. şerimbek beş somduk zayom satıb aldı. töt beş ayca mezgil öttü. kez-kezde zayom qaǵazın qarab qoyub, şerimbek cürdü. bir künü .qoluna kezit kötörüb alıb şerimbek cügürüb kele catat. abdan terdegen, şerimbektin qolu - butu qaltıldayt.

— emine munçalıq aşıqtın şeke?— dedi abılay.

— men utubturmun.

— emineden.

— zayomdon, mına, nomurun qaraçı— dedi şerimbek. abılay zaoymdun nomurun salıstırdı. şerimbektin nomuruna beş cüz som

utuş çıqqan eken.

— qanday menin aytqanıñ tura keldibi?— dedi abılay.

— tuura eken, tuura. tursundun sözüñö kirib, men it bolub qala cazdadım, tursun çin ele duşman eken— dedi şerimbek.

suroolor cana qızmatlar:

1) ut, utuş degen sözdördün ortosunda qanday caqındıq bar? utuş degen söz uñǵu sözbü, ulama sözbü, qurama sözbü? eger qurama söz bolso, anın uñǵusu gaysı? ut degen söz utuş degen sözdün uñǵusuna oǵsoybu? utuş degen sözdögü “uş” qaysı qurandı? tabqıla.

2) ut degen söz etiş sözbü, atooç sözbü? etiş söz bolso, qaysı caqtı körsötöt?— üç caq menen aytıb qaraǵılaçı.

3) ut degen sözdü caqtama ulandılardıñ bardıq türü menen ulab qaraǵılaçı, ut degen söz barına ten uñǵu bolo alarbi eken?

4) utuş degen sözdü cöndömö cana caktama ulandılar menen ulab qaraǵılaçı. ulama söz tuularbi eken?

q o r u t u n d u

1) buyruq ulandılardıñ barına teñ uñǵu bolǵon cana odono buyruqtarda ekinçi caqtı ulandıñ körsötüüçü etiş söz¹⁾ qurandılar menen quralıb, qurama atooç söz tuuǵuzat. qurandı menen etiş sözdör tuulǵan qurama söz ulandılar arqılıu müçölöb, ulandı söz tuuǵuzat, masalan : ut degen söz odono buyruqtardıñ ekinçi caǵın körsötüüçü ele, bul “ı” qurandı menen ²⁾ quralıñıb, qurama söz (atooç) tuudurdu. bul qurama söz, ulandılar arqılıu, ulama sözögö öttöt, qısqaça aytqanda, etiş sözdör qurandılar arqılıu atooç sözdögö aylanıшат. munday sözdü “etiştüü atooç” deybiz .

2) etiş söz menen quralıñıb, atooç (qurama) söz tuudura turğan qurandılar tömönkülör: ma (al-alma, çal-çalma, oy-oymo, tüy-tüymö) bas (bil-bilbes, köç-köçbö, qaç-qaçbas 2) maq (al-almaq, qayır-qayırmaq, ǵıç (al-alǵıç, çal-çalǵıç) ǵı (çal - çalǵı, gır-gırǵı), gın (çal-çalgın, uç-uçgun), ǵır (at-atǵır, al- alǵır), ǵan (al-alǵan, car-cargan), ındı (al-alındı, car-carındı, taarı-taarındı).³⁾ im (al alım, çaq-çaǵım, uq-uǵım) ış (tab-tabış, ut-utuş), uu (al-aluu, ur-uruu) ıq (sal-salıq), daǵı uşundaylar. ⁴⁾

¹⁾ sıñar buyruqtar menen ulanıñıb turğanda da.

²⁾ “baş “ qurandıdaǵı “ba “ muun ters buyruq “ba”. qalǵan “s” sıylıǵıñma qurandılardıñ türkümünön. oşonduqtan “ba” ulandı (ters buyruq) ulanıñ turğan etiş söz “ǵan”, “ǵıç”, “ǵı”, cana “uu” qurandılardan başqaları

menen quralışbayt.

³⁾ “indi” qurandının birinçi “in” muunu da sıñar buyruqtardağı “in” ulandı.

⁴⁾ etiş sözdör menen quralışib, etiştüü atooç söz tuudurğan qurandılardı etişçil qurandılar deb aytabız.

2) atooçtun etiş sözgö ötüşü

bayqoo

1

tuuğancıl

ayaldı malğa satuuğa, köb qatın aluuğa cana caş qızdı erge berüügö qarşı kemsomoldor küröşüb catışat. baylar, manabtar cana bay menen manabtın tiline kirgender uurdab qız satıb, uurdab qalıñğa qatın alıb da cürüşöt. ayal teñdigin iş cüzünö aşıruuğa cana bay menen manabqa qarşı küröşüügö kemsomoldor çoñ cardam körsötüb catışat.

— maldıbay qızın satıbtır. qızdın ıyłağanına qarabastan zorduq menen atqarıbtır— degen añırt taraldı ayıl içine.

kemsomoldor añ-tañ qalıştı munun sebebi maldıbaydın ayılnda oroz atuu kemsomol bar ele, al oroz qanday bilbey qaldı?

bir künü kemsomol uyuğunun büyrösünö arız tüştü. arızda tömönkü sözdör cazılığan eken:

“kemsomol uyuğunun büyrösünö.

uşu cıldın 11- ağusunda maldıbay, tölök attuu baydın uuluna qızın beribtir. maldıbay ökmöt zañınan qorqonduğunun, mal albay, qalıñ üçün aqça alıbtır. maldıbay qızın atkarıb catqanda oroz körübtür. biroq oroz tuuğandarının tiline eerçibtir da bul oquyanı içine caşırıb qalıbtır. oroz coldoş kedey balası bolso da bay tuuğandarının tilinen çıqbabtır. bul iştin çındığın küböö arqılıu körsötö alabız. bul cöndö tuqız çara körülsö eken.

kemsomol müçölörü aşım, bakır, usub.”

tüşkön arızdı kemsomol uyuğunun büyrösü abıdan tekşerdi. iştin çındığına cetti. kemsomoldordun calbı çoğuluşuna bul masala qoyuldu, çoğuluş işti tekşere baştadı.—oroz bul iş cönündö qara. orozdun qara ekendüği kübölör arqılıu anın moynuna salındı.

maldıbay sotqo berilsin. qızdı satıb alğan tölök da sotqo tartılsın. oroz kemsomol uyuğunun çığarılsın. menin çoğuluşqa kirgize turğan sunuşum uşul—dedi aşım.

—men qara emesmin. meni tuura cerden qarala, çoqton qaralaba. aşım, iras, oşo tündö men ayılda boldum, biroq men uqtab qalğanda qızdı atqarışıbtır- degen şıltoonu tabtı oroz.

— orozdun qara ekendüği moynuna tüştü. büyrödö bul maseleni abdan tekşerdik. aşımın sunuşun qabil alalıq. maldıbay menen tölöktün işterin sotqo berelik, biroq oroz coldoştı sayuzdan çığarbaylı, orozgo qatuu sögüş bereli. oroz munday işti mundan kiyin iştebegendey bolsun. oroz kedey balası cana kemsomolgo kirgenine köb bolğon coq, oşonduqtañ orozdu barılab tarbiyalaylı. eger munday künöönü dağı iştey turğan bolso, anda orozdu kemsomoldon cığaralı, oroz mundan arı tuuğanının tiline kirgenin qoysun-dedi uyuqtun qatçısı mambet.

çoğuluş mambettin sunuşun maqul kördü. maldıbay menen tölök sotqo berildi. oroz qatuu sögüş aldı, qılğan qılmışın oylob, oroz qatuu öküdü.

suroolor cana qızmtar:

1) qara, qarala, qaralaba, degen sözdü qağazğa köçürgülö. bul sözdördün ortosunda qanday ayırmalar bar? qara degen söz atooçbu. etişbi?—tabqıla.

2) qarala cana qaralaba degen sözdör etişbi, atooçbu? bul eki sözdün ortosunda qanday ayırmalar bar?—oyloğula.

3) qarala degen sözdön “la” muundu alıb salğıla, qalğan “qara” degen sözgö oqşoybu? qara degen söz atooçbu ele, etişbi ele?

4) qaralaba degen sözdön “ba” muunda alıb salğıla qalğan “qarala” degen söz qarala degen söz menen oqşoybu?— qaralaba degen söz etiş sözbü atooç sözbü?—tabqıla.

5) qaralaba degendegi “ba” ters buyruqqa oqşoybu? ters buyruqtar qanday sözdör menen ulanışa turğan ele? —oyloğula.

qorutundu

1) ulandıların cardamı menen atooç sözdün at atooç türkümünön başqa türkümündörü etiş sözgö aylanışat. atooç sözdün etişke aylanğan türün “atooçtuu etiş” deb aytabız.

2) atooçtu etişke ötközö turğan ulandıların negizgisi uşul “la” ulandı. minday ulandıları atooççul ulandılar türkümünö kirgizebiz.

3) atooç söz etişke aylanganda, atooççul etiş odono buyruqtardın 2—çağımdağı qalıbqa ötüb, ulandı sözdördün baarina teñ uñğu bolot.

a) zat atooçtordun etişke ötüşü

bayqoo

1

z.atooç	ulandı "la"	men	sen	bu
cara	carala	caralayın	carala	caralasın
qamçı	qamçıla	qamçılayın	qamçıla	qamçılāsın
cay	cayla	caylayın	cayla	caylasın
qozu	qozula	qozulayın	qozula	qozulasın
qoroo	qoroolo	qorooloyun	qoroolo	qoroolosun
örüü	örüülö	örüülöyün	örüülö	örüülösün
köböö	köböölö	köböölöyün	köböölö	köböölösün
ceme	cemele	cemeleyin	cemele	cemelesin
şiri	şirile	şirileyin	şirile	şirelesin

bayqoo

2

z.atooç	ulandı "la"	men	sen	bul
çam	çamda	çamdayın	çamda	çamdasın
ım	ımda	ımdayın	ımda	ımdasın
muñ	muñda	muñdayın	muñda	muñdasın
qol	qoldo	qoldoyun	qoldo	qoldosun
öñ	öñdö	öñdöyün	öñdö	öñdösün
tür	türdö	türdöyün	türdö	türdösün
tez	tezde	tezdeyin	tezde	tezdesin
til	tilde	tildeyin	tilde	tildesin

suroolor cana qızmatlar

zat atooçtordun ayaqqı tıbıştarı 1- bayqoodo emine menen bütkön? 2-bayqoodoğu zat atooçtordun ayaqqı tıbıştarı qaysı tıbıştar?

2- bayqoodo "la" ulandının başqı tıbışı qaysı tıbışqa aylandı?— tekşergile.

"la" ulandığa ulanğan qaysı ulandılar?—tabqıla.

bayqoo

3

z.atooç	ul."la"	men	sen	bul
qat	qatta	qattayın	qatta	qattasın
qış	qışta	qıştayın	qışta	qıştasın
quttuq	quttuqta	quttuqtayın	quttuqta	quttuktasın
çot	çotto	çottoyın	çotto	çottosun
küç	küçtö	küçtöyün	küçtö	küçtösün
kök	köktö	köktöyün	köktö	köktösün
çet	çette	çetteyin	çette	çettesin
cik	cikte	cikteyin	cikte	ciktesin

suroolor cana qızmatlar:

zat atooçtordun ayaqtarı qaysı tıbıştar menen büttü? ulandıdağı ünsüz tıbış özgördübü? ulandıdağı ünsüz tıbış qaysı zañ menen özgörüüçü ele? "la" ulandı cönünön qorotundu çığargıla.

bayqoo

4

z.atooç	ul. "la"	men	sen	bul
caq	caqta	caqtadım	caqtadıñ	caqtadı
qoqtu	qoqtula	qoqtuladım	qoqtuladıñ	qoqtuladı
çabqı	çabqıla	çabqıladım	çabqıladıñ	çabqıladı
tebki	tebkile	tebkiledim	tebkilediñ	tebkiledi
oq	oqto	oqtodum	oqtoduñ	oqtodu
ot	otto	ottodum	ottoduñ	ottodu
oy	oylo	oylodum	oyloduñ	oylodu
sıy	sıyla	sıyladım	sıyladıñ	sıyladı
ır	ırda	ırdadım	ırdadıñ	ırdadı
qum	qumda	qumdadım	qumdadıñ	qumdadı
qamçı	qamçıla	qamçıladım	qamçıladıñ	qamçıladı
qır	qırda	qırdadım	qırdadıñ	qırdadı

bayqoo

5

z. atooç	ul. "la"	men	sen	bul
sın	sında	sındabmın	sındabsıñ	sındabtır
çin	çında	çındabmın	çındabsıñ	çındabtır
som	somdo	somdo bm ın	somdo bsu ñ	somdo btur
tayaq	tayaqta	tayaqta bm ın	tayaqta bsı ñ	tayaqta btır
sır	sırda	sırda bm ın	sırda bsı ñ	sırda btır
süt	süttö	süttö bm ün	süttö bsu ñ	süttö btür
cün	cündö	cündö bm ün	cündö bsu ñ	cündö btür
köb	köbtö	köbtö bm ün	köbtö bsu ñ	köbtö btür
tük	tüktö	tüktö bm ün	tüktö bsu ñ	tüktö btür
tiş	tişte	tişte bm in	tişte bsı ñ	tişte btır

bayqoo

6

atooç	ul. "da"	biz	siz
tal	talda	taldaylı	taldañız
burç	burçta	burçtasay	burçtasañız
tış	tışta	tıştadıq	tıştadıñız
uç	uçta	uçtağ an bız	uçtağ an sız
qıya	qıyada	qıyalabbız	qıyalab sız
qaşat	qaşatta	qaşattay ı z	qaşattay sız
cer	cerde	cerdeerbiz	cerdeersiz
muş	mušta	muštaarbız	muštaarsız
köl	köldö	köldöylü	köldöñüz
sırt	sırtta	sırttasay	sırttasañız
tab	tabta	tabtadıq	tabtadıñız
sab	sabta	sabtağ an bız	sabtağ an sız
qatar	qatarda	qatarabbız	qatarab sız
bazar	bazarda	bazardaybız	bazardab sız
böksö	böksödö	böksölödük	böksölödüñüz
cıbit	çıbitta	cıbittaylı	cıbittañız
iñirt	iñirtte	iñirttedik	iñirttediñız

3, 4, 5, 6— bayqoolordo "**la**" menen ulanısqan qaysı ulandılar? bul ulandılar menen "**la**" qanday ulanıştı? "**la**" menen ulanısqan ulandılar zañdardan tişqarı çığıştı? "

etiş söz menen ulanışa turğan ulandılardıñ barı menen teñ "**la**" nı ulab qarağıla. **la** ulandı arqılıu etiş sözgö ötkön atooçtorǵo etişçil qurandılardan qurab, qaytadan atooç söz casağıla.

bayqoo

7

zat at.	ul. "la"	cat buy.	qoş buy.	tuyuq b.	ters b.	qat b.
çin	çında	çından	çındaş	çındal	çındaba	çındat
qır	qırda	qırdan	qırdaş	qırdal	qırdaba	qırdat
qom	qomdo	qomdon	qomdoş	qomdol	qomdobo	qomdot
teñ	teñde	teñden	teñdeş	teñdel	teñdebe	teñdet
sın	sında	sından	sındaş	sındal	sındaba	sındat
som	somdo	somdon	somdoş	somdol	somdobo	somdot
ıq	ıqta	ıqtan	ıqtaş	ıqtal	ıqtaba	ıqtat
oq	oqto	oqton	oqtoş	oqtol	oqtobo	oqtot
çen	çende	çenden	çendeş	çendel	çendebe	çendet
oñ	oñdo	oñdon	oñdoş	oñdol	oñdobo	oñdot

suroolor cana qızmatlar :

1) 7-bayqoodoǵu ulandılar "**la**" menen qanday ulanıştı? "**la**" ulandı barına teñ uñǵu bolo aldırı?-tekşergile.

2) çında, teñde, sırda, oñdo degen sözdördün orununa : çıña, teñe, sına, oño deb aytaq bolobu?-oyloǵulaçı.

qorutundu

1) zat atooç uşul **la** ulandı menen etişke (atooçtuu etişke) aylanat. atooçtuu etiş uñǵu etişke oqşob, bütkül etişçil ulandılarǵa cana etişçil ulandılarǵa cana etişçil qurandılarǵa uñǵu bolo alat. **la** ulandı ooşmo ulandılar türkümünö kiret.

2) qay bir zat atooçtor **la** ulandınıñ ! tıbışın tüşürüb salıb da ulanıшат, biroq bul türü türü ötö seyrek uçurayt. masalan : çıña (çında orununa), teñe (teñde orununa), oño (oñdo orununa).

qay bir sözdö **la** ulandıdaǵı ! tıbışı "**ş**" ğa da aylanıb ketet.

bul türü biroq , tört-beş sözdö ğana keziget. masalan : tıñşa (tıñda degendin orununa), teñşe(teñde orununa).

3) qay bir qurandılar menen bütkön qarama atooçtor **la** ulandı emes, ulandı **sl** arqılıu etişke ötöt. masalan : **ğan** qurandı arqılıu qurama atooçqo ötkön sözdör **sl** ulandı arqılıu etişke ötöt : al**ğan**-al**ğansı**, ur**ğan**-ur**ğansı** , körgön-körgönsü.

b) san atooçtordun etişke ötüşü

bayqoo

1

s. atooç	ul. "la"	men	sen	bul
bir	birde	birdeyin	birde	birdesin
eki	ekile	ekileyin	ekile	ekilesin
üç	üçtö	üçtöyün	üçtö	üçtösün
tört	törttö	törttöyün	törttö	törttösün
beş	beşte	beşteyin	beşte	beştesin
altı	altıla	altılayın	altıla	altılasın
ceti	cetile	cetileyin	cetile	cetilesin
segiz	segizde	segizdeyin	segizde	segizdesin
toğuz	toğuzda	toğuzdayın	toğuzda	toğuzdasın
on	ondo	ondoyun	ondo	ondosun

bayqoo

2

san atooç	ul. "la"	men	sen	bul
biröö	biröölö	biröölöyün	biröölö	biröölösün
eköö	eköölö	eköölöyün	eköölö	eköölösün
üçöö	üçöölö	üçöölöyün	üçöölö	üçöölösün
törtöö	törtöölö	törtöölöyün	törtöölö	törtöölösün
beşöö	beşöölö	beşöölöyün	beşöölö	beşöölösün
altoö	altoöölö	altoöölöyün	altoöölö	altoöölösün
cetöö	cetöölö	cetöölöyün	cetöölö	cetöölösün

qorutundu

san atooçtor ilğıy "**la**" ulandı arqılıu ötüşöt cana "**la**" menen ulanısqanda belgilül zañdardan tısqarı cığışbayt.

c) sin atooçtordun etişke ötüşü

bayqoo

1

sin atooç	ul. "la"	men	sen	bul
caqşı	caqşıla	caqşılayın	caqşıla	caqşılasın
caman	camanda	camandayın	camanda	camandasın
çoñ	çoñdo	çoñdoyun	çoñdo	çoñdosun
kiçine	kiçinele	kiçineleyin	kiçinele	kiçinelesin
semiz	semizde	semizdeyin	semizde	semizdesin
qara	qarala	qaralayın	qarala	qaralasin
qızıl	qızılđa	qızılđayın	qızılđa	qızılđasın
aq	aqta	aqtayın	aqta	aqtasın
kök	köktö	köktöyün	köktö	köktösün
caqın	caqında	caqındayın	caqında	caqındasın
ıraaq	ıraaqta	ıraaqtayın	ıraaqta	ıraaqtasın
keç	keçte	keçteyin	keçte	keçtesin
erte	ertele	erteleyin	ertele	ertelesin

qorutundu

1) sin atooçtor da negizinde ulandı "**la**" menen etişke ötüşöt. "**la**" ulandı sin atooçtor menen ulanısqanda zañdardan cıqıbayt.

2) sin atooçtordun qay birleri "**ar**" ulandı menen da etişke ötüşöt. qay bir sözdö "**ar**" ulandıdağı "**r**" tibişi "**y**"ğa da aylanıb ketet. sin atooçtor "**ar**" ulandı menen etişke ötköndö sıñar buyruqtardın qaysı biri menen ulanışbayt cana gaybir sözdör "**ar**" menen ulanısqanda uñgu qalıbtarınanda azıb qalışat. biroq, bul türü öto seyrek uçurayt. masalan: aq- a**ğ**ar (aqta orununa), kök-kö**ğ**ör, boz-bo**z**or, çoñ-ço**ñ**oy (çoñdo orununa), qızıl-qı**z**ar (qızıl) degen sözdün ayağındağı "**!**" muun tüşüb qaldı).

c) tuurandı sözdün etişke ötüşü

bayqoo

1

tuurandı	ul."la"	men	sen	bul
tars (et)	tarsılda	tarsıldayın	tarsılda	tarsıldasın
qars.	qarsılda	qarsıldayın	qarsılda	qarsıldasın
bırs	bırsılda	bırsıldayın	bırsılda	bırsıldasın
bılq	bılqılda	bılqıldayın	bılqılda	bılqıldasın
şalq	şalqılda	şalqıldayın	şalqılda	şalqıldasın
dük	düküldö	düküldöyün	düküldö	düküldösün
dik	dikiilde	dikiildeyn	dikiilde	dikiildesin
dıq	dıqılda	dıqıldayın	dıqılda	dıqıldasın
şaq	şaqılda	şaqıldayın	şaqılda	şaqıldasın
düb	düpüldö	düpüldöyün	düpüldö	düpüldösün
zuu	zuulda	zuuldayın	zuulda	zuuldasın
çıy	çıyılada	çıyıldayın	çıyılada	çıyıldasın
şımp	şımpılda	şımpıldayın	şımpılda	şımpıldasıñ

suroolor cana qızmatlar:

1) tarsılda degen sözdön "**da**" (**la**) ulandını cana "tars" degen uñğunu çığarıb salğıla. ulandı menen uñğu cıqqanda tars degen sözdön emine qaldı? "**ıl**" muun murun uñğuda ce ulandıda barbi ele? — tekşergille.

2) çıyılada degen sözdön uñğu bolğon "**çıy**" menen ulandı "**da**" (**la**) nı çığarıb taştasaq, qaysı muun qaldı? çıyılada degen sözdö "**ıl**" muundu qoşboy "çıyla" desek çıyılada degen sözdün tüşünügün berebi?— oyoğula.

3) "**ıl**" muun ulandılar menen qurandıların qaysı türkümünö kiret? ündüü tıbış menen ulanışqanda qaysı qurandılardan muun kemib qaluucu ele? zuulda degen sözdö muun kemidibi? muun qaysı caqtan kemidi? — tabqıla.

4) şaqılda cana düküldö degen sözdördü bayqağıla, bul sözdördün uñğuları qaysı tıbış menen bütön? eki ündüü tıbıştın ortosuna kelib qalğanda "**q**" menen "**k**" tıbışı özgörüüçübü ele, coqbu? bul sözdördö özgördübü? — tekşergile

bayqoo

2

tuurandı	ul "la"	men	sen	bul
ziñğır (et)	ziñğıra	ziñğırayın	ziñğıra	ziñğırasın
qıñğır	qıñğıra	qıñğırayın	qıñğıra	qıñğırasın
qaldır	qaldıra	qaldırayın	qaldıra	qaldırasın
şaldır	şaldıra	şaldırayın	şaldıra	şaldırasın
dıñğır	dıñğıra	dıñğırayın	dıñğıra	dıñğırasın
şıldır	şıldıra	şıldırayın	şıldıra	şıldırasın
dañğır	dañğıra	dañğırayın	dañğıra	dañğırasın
şañğır	şañğıra	şañğırayın	şañğıra	şañğırasın

suroolor cana qızmatlar:

1) ziñğıra degen sözdön "ziñğır uñgunu cığarıb salğıla, uñğudan kiyin qaysı muun qaldı? bul muunda "**ı**" tıbışı barbi?— qarağıla.

2) ziñğır (et) degen sözdün ayağındağı "**ğır**" muundu çığarıb salğıla. "**ğır**" degen muundan qalğan "**ziñ**" degen muunğa 1-bayqoodoğı "**ıl**" muun arqılıu "**la**" nı ulab, ziñılada deb aytuuğa bolobu? ziñılada degen söz menen ziñğıra degen söz bir tüşünük berebi?— aytıb qarağıla cana oyoğula.

3) ziñğır degen sözdöğü "**ğır**" muunğa zat atooç, san atooç, sın atooç cana at atooç sözdörünön qurab qarağılaçı, quralarbi eken, quralsa tüşünük bererbi eken?

qorutundu

1) tuurandı sözdör "**la**" ulandı menen ulanışarda, uñğu menen ulandının ortosuna "**ıl**" muun cana qaysı sözdör "**ğır**" muun qoşulat. "**ıl**" cana "**ğır**" muundun eköb teñ tuurandı sözdörgö quralışa turğan **özeül qurandılardan**, biroq bul eki qurandı teñ uşu künkü qırğız tilinde toluq qurama söz tuudura alışbayt. qaldır cana şaldır degen sözdöğü "**dır**" muundar uşul "**ğır**" qurandıdan azıb, bayda boluşqan.

2) "**ıl**" qurandı sıylığışma qurandıların türkümünö, "**ğır**" qurandı oşmo qurandıların türkümünö kiret.

3) eki ündüü tıbıştın ortosunda kezigişe da "**ğ**" menen "**k**" tıbıştı bul "**ıl**" qurandıdan oşboyt (özgörüşböyt).

4) tuurandı sözdün qaysı birleri “il” cana “ğur” qurandılar menen quralışbastan, “la” ulandının özü menen ele tuura quralanış qanday körünöt. masalan:

tuurandı	ul “la”	men	sen	bul
qaltañ	qaltañda	qaltañdayın	qaltañda	qaltañdasın
şalpañ	şalpañda	şalpañdayın	alpañda	şalpañdasın
qiltiñ	qiltiñda	qiltiñdayın	qiltiñda	qiltiñdasın
ciltiñ	ciltiñda	ciltiñdayın	ciltiñda	ciltiñdasın
bultuñ	bultuñda	bultuñdayın	bultuñda	bultuñdaysıñ
uñquñ	uñquñda	uñquñdayın	uñquñda	uñquñdasın
oñqoñ	oñqoñdo	oñqoñdoyun	oñqoñdo	oñqoñdosun
qorsoñ	qorsoñdo	qorsoñdoyun	qorsoñdo	qorsoñdosun
elteñ	elteñde	elteñdeyin	elteñde	elteñdesin
deñkeñ	deñkeñde	deñkeñdeyin	deñkeñde	deñkeñdesin
diñkiñ	diñkiñde	diñkiñdeyin	diñkiñde	diñkiñdesin
kiltiñ	kiltiñde	kiltiñdeyin	kiltiñde	kiltiñdesin
öñköñ	öñköñdö	öñköñdöyün	öñköñdö	öñköñdösün
döñköñ	döñköñdö	döñköñdöyün	döñköñdö	döñköñdösün
bülküñ	bülküñdö	bülküñdöyün	bülküñdö	bülküñdösün
küpüñ	küpüñdö	küpüñdöyün	küpüñdö	küpüñdösün

biroq, bul tuurandı sözdör cınığı uñgu emes, tübündö qurama sözdör bul sözdördün ayaq cağındağı muun qurandı. qaltañ degen sözdün ayağındağı “añ” muundu çıǵarıb taştap, qalğan “qalt” degen uñǵunu “il” qurandı arqılıu “la” ğa qoşsoq, qaltılǵa degen söz çıǵa kelet.

bul qurandı ayırıqça qurandı türünön taqır çıǵuuğa aylanğan cana erin küüsünün zañına kelgende ar bir ündüü tıbışqa ayırıqça baǵınan.

sözdördün eerçişkeni

bayqoo

I

atoçtor	men	siler(sender)	bular
caş	caşmın	caşsıñar	caş
caqın	caqınmın	caqınsıñar	caqın
uul	uulmun	uulsuñar	uul
çoñ	çoñmun	çoñsuñar	çoñ
el	elmin	elsiñer	el
kim	kimmin	kimsiñer	kim
köl	kölmün	kölsüñör	köl
gül	gülmün	gülsüñör	gül

suroolor cana qızmatlar:

1) atooç sözdör cik (odono cik) ulandılarının birinçi (men) cağı menen qanday ulanıştı? men degen söz köbçül qurandı “lar” menen quralışabı? mender deb aytuuğa bolobu? - aytıb qaraǵıla, oyloǵula.

2) sen cana bul degen sözdörgö “la” qurandı quralışabı? — aytıb qaraǵıla, sender deb aytuuğa bolobu? süylögöndö sender deb süylöybü, siler deb süylöybü? — tabqıla.

3) caşsıñar degen sözdön “ar” muundu çıǵarıb salǵıla. siler degen söz menen caşsıñ degen söz baylanıştıbı? siler caşsıñ deb süylöybüzbü siler caşsıñar deb aytabızbı? qaysı aytış tuura? — oyloǵula.

4) caşsıñar degen sözdögü “ar” muun qaysı qurañdının culmaǵı? bul “ar” qurañdı “lar” dın culmaǵı bolbosun? caşsıñar deb aytuu tuurabı? — oylob qaraǵıla.

bayqoo

2

atooçtor	bizder	sizder	bular
caş	caş biz	caş sız dar	caş
caqın	caqın biz	caqın sız dar	caqın
uul	uul buz	uul suz dar	uul
çoñ	çoñ buz	çoñ suñ dar	çoñ
el	el biz	el sız der	el
kim	kim biz	kim sız der	kim
köl	köl büz	köl süz dör	köl
gül	gül büz	gül süz dör	gül

suroolor cana qız mattar:

1) sizder caşsızdar degendin orununa sizder caş deb aytuuğa bolobu? eger ayt saq sözdün tüşünügü ketebi? - bayqağıla.

2) bizder caşbizdar deb aytuuğa bolobu? eger bolso, aytıb qarağılaçı, sözdün tüşünügü emine bolot eken?

q o r u t u n d u

1) caq sözdörü (3-caq menen aytilğan at atooçtor) köbtük qurandı "lar" menen aytilganda caq taluuçu sözdör caq sözdördü eerçışet. munu "eerçışuu zañı" deybiz. biroq caq taluuçu sözdör 2-caqtağı caq sözdü ğana eerciyt da, caq taluuçu sözdör ekinçi caq menen aytilganda ekinçi caqtın ulandıları menen köbtük qurandı "lar" tanabtaşat. 1- cana 3- caqtağı caq sözdördü caq taluuçu sözdör eercibeyt.

2) üç caq menen teñ caq taluuçu sözdördün uñgu tuurandı sözdön cana qay bir at atooçtor don başqa atooç sözdör da, etişter da barı teñ eerçışuu zañına köñüşöt.

3) odono caqtı eerçigende "lar" qurandıdan "l" tıbışı tüşüb qalat da, "lar" ornuna "ar" qalat. masalan: caşın dar degendin ornuna caşsın ar deybiz.

4) odono buyruqtardın ekinçi caqtın eerçigende "lar" orununa köbünçö "ğıla" cana "ın ar" ulandılar qoldonulat, masalan: siler

alıñ ar (alıñ dar orununa), siler ałğıla (alıñ ar orununa). "ğıla" ulandı "ın ar" ulandıdan köb qoldonulat.⁽¹⁾

5) eerçışuu zañı menen quralğanda "lar" qurañdı ulandı maanasına köçüb ketet.

tömönkü bayqoolorğo köz salğıla

bayqoo

1

atooçtor	menin	silerdin	bularđın
cat	cat ım	cat ın ar	catı
caqın	caqın ım	caqın ın ar	caqını
qur	qur "ı"	qur ın ar	quru
tor	tor	tor ın ar	toru
cer	cer	cer ın ar	ceri
til	til	til ın ar	tili
köl	köl	köl ün ar	kölü
gül	gül	gül ün ar	gülü
köl	köl	köl ün ar	kölü
gül	gül	gül ün ar	gülü

bayqoo

2

atooçtor	bizderdin	sizderdin	bularđın
cat	cat ı biz	cat ıñız dar	catı
caqın	caqın	caq ıñız dar	caqın
gur	gur	qur ıñız dar	qur
tor	tor	tor ıñız dar	tor
cer	cer	cer ıñız der	cer
til	til	til ıñız der	til
köl	köl	köl ünüz dör	köl
gül	gül	gül ünüz dör	gül

⁽¹⁾ ın ar da qıla qurandılardan cana ulandılardan azıb boluşat

bayqoo

3

etişter	siler	sizder
al	alsañar	alsañızdar
qır	qırsañar	qırsañızdar
ut	utsañar	utsañızdar
or	orsoñor	orsoñuzdar
çek	çekseñer	çekseñizder
cit	citseñer	citseñizder
tök	töksöñör	töksöñüzdör
kübü	kübüsöñör	kübüsöñüzdör

suroolor cana qızmttar:

1) muundağı “**lar**” qaysı ulandılardın qaysı caqtarı menen ulanıştı?

oñ caq sıziqtağı odono caqıbı, sılıq caqıbı? “**lar**” caq sözdördün qaysı cağın eerçigende “**ar**” bolub qaluucu ele?— estegile.

2) bul ulandılardın 1-cana 2- caqtarına “**lar**” ulanıb, etişter 1-cana 2- caqtı erçičübü ele? - oyloğula.

3) bul bayqoodoğı “**lar**” ulanıb turgan qaysı ulandılar, qaysı caqtarı 6-7-5 bayqoolordoğı ulandılar, ulandılardın qaysı türkümdörünö kirüçü ele? - estegile. bul 6- bayqoodoğı atooçtuu etişterdin uñğuların cana ulandılarnın bölğölö.

bayqoo

7

etişter	siler	sizder
şağılda	şağıldaysıñar	şağıldaysızdar
tıkılda	tıkıldaysıñar	tıkıldaysızdar
uqulda	uquldaysıñar	uquladaysızdar
oñulda	oñuldaysıñar	oñquldaysızdar
deñkilde	deñkildeysiñer	deñkildeysizder
dikilde	dikildeysiñer	dikildeysizder
öküldö	öküldöysüñör	öküldöysüzdör
düküldö	düküldöysüñör	düküldöysüzdör

suroolor cana qızmttar:

1) bul bayqoodoğı etişter uñğı etişibi, atooçtuu etişibi? uñğuları qaysı atooçtor? qaysı atooç “**la**” menen ulanışarda “**ıl**” qurandını kerek qılıucu ele? estegile.

2) bul bayqoodo “**lar**” qaysı ulandılar menen ulanıştı? bul ulandılardın odono cana sılıq caqtarı qaysılar? bul ulandılardın 1-cana 3- caqtarı qanday boluuçu ele?—tabqıla.

bayqoo

8

etişter	siler	sizder
balbañda	balpañdaarsıñar	balpañdaarsızdar
qıypañda	qıypañdaarsıñar	qıypañdaarsızdar
maypañda	maypañdaarsıñar	maypañdaarsızdar
qıltıñda	qıltıñdaarsıñar	qıltıñdaarsızdar
zırqıra	zırqıraarsıñar	zırqıraarsızdar
çırqıra	çırqıraarsıñar	çırqıraarsızdar
barqıra	barqıraarsıñar	barqıraarsızdar
çurqura	urquraarsıñar	çurquraarsızdar

suroolor cana qızmttar:

1) bul bayqoodoğı etişter uñğı etişterdenbi? atooçtuu etiştenbi? atooçtu etişterden bolso, uñğuların acıratqıla.

2) bul atooçtu etişterdegi ulandılar menen tanabtaşıb turğan qurandılar qaysı atooçtorđun qaysı özcül qurandılar ele? bul atooç qaysı atooçton eken? - tabqıla.

3) bul atooçtu etişter qaysı caqtın ulandılarnı menen ulanışıb, eerçişüü zañına bağındı? - “**lar**” menen tanabtaşıb turğan qaysı ulandılardın 1- cana 3- caqtarı qanday ele? - estegile.

etişter	siler	sizder
al	al (iñar) <u>ğıla</u>	alıñızdar
cır	cır (iñar) <u>ğıla</u>	cırñızdar
ur	ur (uñar) <u>ğıla</u>	uruñızdar
or	or (uñar) <u>ğıla</u>	oruñızdar
çert	çert (iñer) <u>kile</u>	çertiñızdar
cit	cit (iñer) <u>kile</u>	citiñızdar
köç	köç(üñör) <u>külö</u>	köçüñüzdör
türt	türt (üñör) <u>külö</u>	türtüñüzdör

suroolor cana qızmtattar:

1) oñ caqtağı “ar” ulanıñı turğan ulandı qaysı buyruqtardın qaysı cağı? bul buyruqtardın odono türündö 2-caqqa qanday ulandı ulanuuçı ele? al ulandıñız uñgu söz 2- caqtı körsötö aluuçubu ele? - oyloğula.

2) odono buyruqtardın 2- cağına ulandı ulab aytuuçı bu ele? eger ulabasaq sözdün tüşünügü buzuluuçıbu ele? sen alğıla desek, tüşünük buzuldıbu? siler al desek, tüşünük buzuladı? siler alıñar, ce siler alğıla desek odono buyruqtuu 2- cağın körsötöbü? oyloğula.

söz cana ün

bayqoo

1

çalğınçılar

aso-abıyaqımğa müçö bolgon kamsomoldor, özdörünün uruş bilimderin sinoo üçün, talağa çığıştı. sinoo uruşun başqaruu üçün murun ele kemesiye dayındalğan. ar bir tobtu başqaruu üçün cetekeçi kemendirler şaylanğan. kamsomoldordun qoldorunda quru dümöttüü bombu cana quru dümöttüü mılıqtar bar. sinoo uruşu casala turğan cerge kamsomoldor keçke cuuq keleşti. kötörö kelgen tamaqtarın çeşib, kamsomoldor tınığıb oturuşat. keç boldu. uruş araketi

baştaluuğa mezgil keldi. “tü”, “tü”, “tü”, “tü”, “tü”!... deb surnay tartıldı. komsomoldordun baarı teñ capırt quraldarına cabıştı. qalaada belgilengen pulan boyunça kamsomoldor ekige bölündü: 1— caq qızıl askerler, 2— caq duşman boldu. qızıl askerlerdin cana duşmandardın kiyimderi ar başqa, eki caqtın askeri eki cerge orundab, tañdın aldında uruş açışmaq boluştu.

qızıl askerler cürüb oturuşub, bir böksögö kelib toqtoştı.

— coldoş kemendirler, cat askeri bizden 5 çaqırım qabtal caqqa barıb toqtooğö kerek. tañ atarda uruş araketi başlatat. iştin barı tün menen bütüügö kerek— dedi qızıl askerlerdin cetekeçisi alım.

— buyruğunuzga dayarbız, coldoş cetekeçi-dedi kemendirler. tün menen araket başaldı. ar bir kemendir öz tobu menen işke kırıştı. alımqul çalğınçılardın başıqtı. al, özünün üç coldoşun alıb, çalğinga cönödü. çalğınçılar, tün camınışıb, cat duşmandın askeri keler coldoğö adırğa cetiştı duşmandın çalğınçısın keziktirüügö cana duşmandın askerinin kele catqan bağıtın kömüügö uşul adır abdan iqtuu cer.

— toqtoğula, coldoştör bul cerden col eki ayırılal eken, bul ayrı coldun eki uçun teñ tosuu kerek. coldoş kerim, sen aqmat eköñ mına bul kiçireek qoqtunun başın qaytargıla. men abdılaz menen çoñ qoqtunun başın çalayın, atıñarga saq bolğula, qaçbasın cat çalğınçısı kezikse, qolğö tüşürüb aluunun araketin qılğıla, cat askeri kele catsa, bizdin askerge qabar qılğıla—dedi alımqul. alımqul abdılazdı eerçitip alıp çoñ qoqtunun başına kelib toqtodu. eki köz teñ duşmandın keler cağında.

— coldoş alımqul, qoqtu menen bir atçan kele catat.

— eñkey, eñkey, bul cat çalğınçısı eken. munu qanday bolso da tutqunğa aluu kerek. sen qabtalday çügür da, mañdaydağı boorğö barıb, cat, bılıq etbe! cat çalğınçısın, eköñbüzdün teke mañday ortobuzğa kelgende, oq astına alalı. oqtu men murun çığaram, cügür ,tez!— dedi alımqul.

abdılaz, qabtal menen cügürüb oturub, mañdaydağı boorğö barıb cattı. cat çalğınçısı, qırdı eñkeye bergende, bir az qarab turdu da, atın celişine salıb, qoqtunun tamanına tüştü. tuura tuşqa kelgende alımqul oq çığardı.

abdılaz qatarınan atqılab ciberdi. cat çalğınçısı attan qulab tüştü, çalğınçının atı, oynoqtob, cığa berdi.

— at qaçtı! at qaçtı! mılıqt menen at, qutulub ketbesin —

dedi alımqu. miltıq "bıdır" "bıdır" ... ete qaldı. at, qoqtunun tamanına salıb cönödü.abdılaz, atına mine salıb, çalğınçının atın, — qubalab cetti

duşman askeri çağınan calğınğa kelgen abdılda eken.

— caraysıñar, azamattar! puralitariyat mamleketin duşman aldına uyat qılбайbız — deb , süyündü abdılda.

suroolor cana qız mattar:

1) cat cana cat degen sözdör qanday sözdör? bul eki söz atooçbu, etişbi? bul eki sözdün qaysısı süylömgö aralaşqanda buyruq esebine aytıldı? —oylongıla.

2) at cana at degen sözdördün qaysısı atooç esebinde, qaysısı etiş esebinde aytıldı? tabqıla.

3) at cana at degen sözdördü aytqanıbızda ünübüz birdey çıqtı? qaysı sözdü aytqanda ünübüz kötörünkü cıqtı? cat cana cat degen sözdördöçü?—at,at,cat cana cat degen sözdör bar süylömdü aytıb qaragılaçı, bul sözdördün qaysısın aytqanda ününör kötörünkü cığar eken.

q o r u t u n d u

1) qay bir etiş sözdördün qaysı bir atooç sözdör menen süröttörü birdey, başqaça ayılğanda, kee bir etiş sözdör menen kee bir atooç sozdör ilğiy birdey tıbıštardan quralğan masalan: at (sen miltıq at) at (at qaçtı) degen sözdör birdey tıbıštardan quralğan , bul sözdördün cazuuğa tüşkön süröttörü da birdey, biroq bul sözdördün biröç etiş, biröç atooç. munday birine birinin süröttörü oqşoş sözdör qırğız tilinde abdan köb.

2) söz süylögöndö tamaqtan cıqqan ün köb mildet atqarat. sürötü oqşoş sözdördü tamaqtan cıqqan ün argıluu acıratabız . qay bir sözdü meyluun ün menen qay bir sözdü kötörünkü ün menen,qay bir sözdü içqam ün menen, qay bir sözdü aytqanda ünübüzdü ötö kötörüb cana ötö içqam aytabız.

3) atooçtordu aytqanda tubasa melüün ün menen aytabız. etişterdi (buyruq sözdün 2-cağın) aytqanda içqam ün menen çort aytabız masalan: atooç esebelgen attı (cılqını)aytganda ünübüz melüün cığat, buyruq türdö turğan sözdü (miltıq menen at) aytqanda ünübüzdü içqam cığarıb çort aytabız. 2- caqtı körsötö turğan buyruq

sözdördün baarı teñ, sılıq - odono debesten içqam cana çort aytilat.

4) ötünüç ulandı menen aytqanda ünübüzdü meylüündön kötörüb içqamdan tömönüröök qılıb, kötörünkü aytilat.

5) ünübüzdü ötö kötörüb, cana ötö içqam aytilganda ötünüç söz da, buyruq söz da keketüü keyüü maanısına ötüb ketet.

6)qurama sözdör da, ulama sözdör da (2-caqqa tiyiştüü buyruk türünön başkaları) meylün ün menen aytilat. ünübüzdü içqamdab, ötö kötörüb aytqanda bul sözdör da keketüü, keyüü manısına ötüb ketet. bul ubaqta qurandılardı cana ulandıları köbünün tüb manisi başqağa köçöt. masalan: atooçtun (candın) kesibin, iştegen işin körsötö turğan "çı" qurandı keketib aytqan sözdün maanısın ğana körsötö. şarttuu ulandıları menen ulanıb turğan ötünüç ulandı "çı" keyüü maanısine köçöt.

bışıqtoo için matırıvaldar

b a y q o o

1

cazğı tündö qoyçuman

tunuq asman carqırab,

cıldızı—bermet, caltırab.

erkelegen es alğan,

tün balası alsırab.

tilsiz, turmuş basılğan,

tın eşiği açılğan.

qanday can bar bul tündö

erk uyqusun qaçırğan?!

kementayın camıngan,

kerüügö töö qom salıngan,

qoyçuman bar ün qatqan,

coldoşu bulbul—babırğan.

barsıladağan qoroodo,

cardamçı mañıt canıbar.

bekbekeyleb çuulağan

kelin—qızdan dağı bar.

qarğış alğan bulardan,

qanğa tişin suğarğan,

tün uurusu börü bar,
 kündüz uqtab tın alğan.
 aşıǵı üçün tolğonub,
 alda neçe oylonub,
 qoyçumandan söz surab,
uqtay albay oygonub—
 qıynoo tartqan caştar bar,
 qız kelinder,caş baldar,
 qoyçumandın coldoşu,
 qılçıldağan mas baldar.
 oyğonub, uqtab, tün qatıb,
 duşmanına ün qatıb,
 tañdı atırat qoyçuman
 tün dostoron ırdatıb börü

suroolor cana qızmatlar:

1)astı birden sızılğan sözdör qanday sözdör?bul sözdördün uñguların tekşergileçi, uñguları atooçbu eken,etişbi eken?

2)astı birden sızılğan sözdördün uñguların acıratqıla,al uñguların qurandı arqılıu atooçqo ötköndüğün, ulandı arqılıu etişke ötköndüğün tabqıla. qay bir atooç etişke ötüb,qurandı arqılıu qaytadan atooçqo ötkön sözdör barbi? misalğa erkelegen degen sözdü acıratqıla.

3) astı birden sızılğan sözdördün uñgularında eçeden söz müçolorü (qurandılar cana ulandılar) bar? bir neçe söz müçölörünön quralğan qurama söz bolso ce bir uñguda bir neçe ulandı cana qurandı bolso, oşol qurandı cana ulandılardıñ barın acıratqıla, oşol qurandı cana ulandılardıñ atqarğan mildetterin toluq aytqıla.

4) astı ekiden sızılğan sözdördü bayqağıla, bul sözdördün uñguları qaysılar?—acıratqıla. camıngan degen sözdün uñgusu qaysı? bul sözdün eñ ayaǵındaǵı “gan” qurandını cana andan kiyinki cat buyruq “in” ulandını alıb taštağıla. qalğan “cam” degen uñgu etişbi, atooçbu? eger etiş bolso, bul “cam” degen söz “cab” degen söz bolbosun? cabın deb aytabızbi, camın deb aytabızbi? qaysı aytış tuura? -oyloğula.

5) uqtab, uqtay degen sözdördö qanca ulandılar bar? bul sözdördün uñguları birdey bi? bul uñgular atooçbu, etişbi? “la” ulandı qaysı sözgö ulanuuçı ele?

bul uñgu bolub turğan “uq” degen söz atooçbu etişbi? “uq” degen atooç söz barbi? eger bul “uq” degen uñgu atooç bolso, al “uyqu” degen söz menen birdey bolbosun? “sen uyqula” deb aytabızbi, “sen uqta” deb aytabızbi?—oyloğula.

b a y q o o

2

tıraqtır

altın şoola keñ talağa cabılğan,
 oyun salat taza abada türkün can,
 eles — bulas alda qaydan zaqımdab,
 ün uğulat kele caqtan,qurub şañ,
 köz aldında keñ talaanı süylöntüb,
 cer solquldayt, bir tıraqtır salat añ.
 çan sabırıb,qara cerdi qazıtıb,
 ulam çañın türkündütüb aşıntıb,
 bir kündüktü cartı saatta bütçüdöy,
 mına kelet kök tütündöb, ayqırıb.
çatır, çatur küñgürönüb,süylönüb,
 eldin barın özün közdöy çaqırıb.
 tıraqtırdın qulağında telpeybek,
 cüzü carıq, qayrab tilin, aytat keb,
barq, barq,barq,barq,taşıs , qızıb aydaşı:
 “oy, kedeyler” tıraqtırdı alğın —deyt.
 tüşüğü köb,eski qural çoğolsun
 cañı colğo çarbañdı büt salğın-deyt
 soqo menen quu buursundu arqalab,
 ileñ-salañ qumursqaday can saqtab,
 biz kelibiz amalı coq, şük qana.
 dalay ömür ötüb ketti, qab-qab-qab!
 çın kirişsek,endi daǵı keç emes,
 çın uyuşub, tıraqtırdı biz alsaq.

tıraqtırda cıyırma attın küçü bar,
 baydası mol, çıgımı cok,işi bar,
uçqan quşbu,kölgö süzgön qayıqbi,
 buzub ketet ,teke mañday bolso car.

cem-çöb cebeyt, taqır ele çarçabayt,
sonun kölük, bul emgekke- çiqqan ay
kün, kün sayın tınbay çığım tolgonço,
küçtü bersek, tıraqtırğa oçoyto,
bozo, araqqa, dağı qumar oşondoy,
beker ketken aqçañı da oşoğo!
cıyıb, berib, çobo çoğuu cumşasaq,
qur sandalbay buursunğa-da soqoğo!
bir aylıbız bir tıraqtır alalı,
çaçbay, tökböy, emgekti biz salalı!
batır cürök, balban bilek baş qoşub,
sanat cetkis qızıl altın tabalı!
altın emgek, altın dandı bergen soñ,
a! qızıqqa erkibizçe qanalı!
kördüñörbü, tıraqtırduu iybandı,
bir kün qılat, biz-bir ayda qılğandı,
önüb, ösüb, bay çeçekey kül caynab,
al cırğattı, erki menen çın candı.
qana kedey, qalışbaylı biz andan,
too oburar bilek beker turarbi?
“- bali... bali...! qayran tebem asılım,
kündöy külgön qızıl altın aqılñ!
tırqtırdı sanaabızğa saldıñ sen,
kördük bildik anıq kebtin açığıñ.
sen kelibsiñ, tıraqtırdı aydatıb,
bizda aluuğa ubadanı berdik çım”!
tepem menen barı oşon etib, sayraşıb.
şart cönödü, tıraqtırdı aydaşıb,
carq-curq, carq-curq, kün şoolası çağılıb,
ana ketti, altın nurun caynatıb.
mol aluuğa qızıl dandı, döbölob,
almaq boldu bir tıraqtır şaylaşıb.

kümüş külgö küzgülöngön talağa
cañı tilek, birdik küçü cañırar
obon salat, taq tüyülüb, ışqırat,
“oyğo tooğo-deyt-tıraqtır sabala!”

tañ aldında cıpar celge süyönüb,
kel tıraqtır emgek nurun caadira!!
q.malik uulu.

suroolor cana qızmatlar:

- 1) astı birden sızılğan sözdördö qaysı ulandılar bar? qaysı qurandılar bar? ar bir ulandının cana ar bir qurandının attarın atağıla.
- 2) astı birden sızılğan sözdördün uñğuların acıratqıla. uñğular atooçbu, etişbi? atooçtor etişke, etişter atooçko qanday ötkön?— tabqıla.
- 3) süylöntüb, süylönüb degen sözdör neçe ulandıdan ulanğan al ulandılar qaysı ulandılar? ar bir ulandının atın atağıla bul eki sözdün uñğuları qaysılar? bul uñğular oğšoşbu? bul eki uñğu atooçbu, etişbi? “la” ulandı atooçqo ulanuuçubu ele, etişke ulanuuçubu ele? —tabqıla. “la” ulanıb turğan “süy” degen uñğu söz “söz” degen sözdün tüşünügün berebi? sözdö deb aytabızbı, süvlö deb aytabızbı? bayqağıla.
- 4) çatır, çatur, barq degen sözdör etişbi, atooçbu? atooç bolso, qaysı atooç? bul atooçtorğo “la” ulandını ulab qarağılaçı. tuurandı söz etişke ötürdö “la” aldına qaysı qurandılar tüşüüçü ele? bul sözdördö “la” ulandını ulab qarağılaçı. tuurandı sözdün qay birine “la” özüñçö ceke ulançubu ele? qay bir sözdö “la” ulandıdan “l” tüşüb qaluucubu ele? tuurandı sözdördö qanday özçül qurandılar bar ele?— alardın attarın atağılaçı.
- 5) kördüñörbü degen sözdöğü uñğu atooçbu, etişbi? bul sözdö qança ulandı bar? al ulandılar qaysılar? - attarın atağıla. bul ulandılardın içindegi “ör” ulandıbı, qurandıbı? eger qurandı bolso, munun tübü qaysı qurandı?—oylogula. kördüñörbü, kördüñbü degen sözdördö emine ayırma bar? bul eki sözdün qaysısı “sen” menen, qaysısı “siler” menen baylaştıuu? ercişüü zañı deb qanday zañdı aytuuçu elek? bul zañ qaysı qurandı arqıluu aytiluuçu ele? “lar” qurandı eerçişüü zañında qurandı tüşünügün berüüçübü ele, ce ulandı mildetin atqaruuçubu ele? —estegile.

calpı qorutundu

qurandılar menen quralışarda cana ulandılar menen ulanışarda qay bir uñğu sözdün tulqusu özgörülö tüşöt. bul ubaqtı uñğudan muun, ce tibiş kemiyt, ce uñğudağı qay bir tibiştar başqa tibişqa aylanışat. masalan: camınğan degen sözdün uñğusu “cam” emes “cab”. bul uñğu cat buyruq “ın” menen ulanışarda ayagındağı “u” tibişın “m” ğa aylantqan. cabın deb aytuunun orununa camın deb süylöbüz.

uqtab degen sözdün uñğusu asılında “uq” emes, “uyqu”. biroq, “la” menen ulanışıp, etişke ötürdö tulqusun buzgan. uyqula degenin ornuna uqta deb süylöbüz. sülyönüb cana süylöntüb degen sözdördün uñğusu “süy” emes “söz”, biroq bul uñğu “lu” menen etişke ötürdö özünün tulqusun özgörtkön.

sözdö degenin ornuna “süylö” deybiz. sözdö-sözdöm degenin ornuna süylö- süylöm deybiz. ulandı cana qurandılar menen quralışarda tulqusun özgörtkön uñğu söz qırğız tilinde köb uçurayt minday sözdör at atooçtordo köb keziget. masalan: bul-munun (bunun degenin ornuna) bul-buğa (bulğa degenin ornuna), sen-siler (sender degenin ornuna), sen—sağa (senge degenin ornuna). bul-mında (bulda degenin ornuna) dağı uşundaylar

bışıqtoo üçün matriyaldar

bayqoo

1

usub.

caz qıltaydı

baş bağıb, caz qıltaydı muzdar erib,
qarı qıştı bir türdüy köñül cerib.
uzardı külüñdöb kün, münöt sayın,
cib cıluu canğa ılayıq nurun berib.

qırqırab, qış qıynaldı, mına qaçtı;
mart baştab, kirib keldi cazdın astı.
cerdegi qaqır-cirik, bıqı-cıqı.
“ketem” deb, qışı menen qırañ aştı.

böğöşüb, sarı suular coldon ağıb,
sıldırab, ıylağanday, muñun çağıb.
erkeleb, salqınaraq zaqım cürüb,
cıqıroon qısqı cel da boldu qayıb.
qanakey caz balbanı - kerilgen er,
qandı ğo uyquñ dağı, qoltuqtu ker !
qamdanıb, emgeğine köz ciberib,
tartımbay, öz erkiñe kücünü ber!
soqoğo tabta, bıştı qara qerdi,
ölcömdöb bede cana berib cemdi;
bışıqta bar şaymandı, tügöl bolsun
ketüügö köñtörültüb qara cerdi.
qıymılda, emgegiñden el ülgü alsın,
erınçek eseleker esten tansın.
türlöntüb, maqtağansıb bıdı-bıdı,
töböñdö boz torgoylor obon salsın.

qızmartar:

astı sızılğan sözdördün uñğuların, qurandıların başqa acıratqıla.
ar bir ulandının cana qurandıların attarın cana alardın atqara turgan
mildetterin sanağıla. ar bir uñğunun sözdün qaysı türkümünö taandıq
ekendigin acıratqıla.

bayqoo

2

coomart

qısqı too

teñ talaşqan asmanğa,
booruñda aşqa taştar da,
qaygı menen muñayıb
qabtalğan muzdaq aq qarğa.

bulağı toñub, muz bolub,
tuylabayt möñküb, qozğolub;
ünsüz, sözsüz mostoyub,
aldırğan möröy tomsorub.

caynağan küldü sağımb,
qaldayğan aqtıq camınıb;
qaarına alıb zalim qış
zırqırab boroon, çamınıb.
san cırğası saydağı,
betege kölküb caydağı,
ketken barı qubulub,
qabtağan qıştın qaymağı
qabçığayluu tereñ qoo,
qañıldab ırdayt asqa zoo.
qarmalıb qıştın toruna,
qapaluu, körksüz qışqı too!
cımcırttıqqa berilgen,
emgegi qaçıb, telmirgen,
qarağay, qayıñ, arçanın
calbırağı terilgen.

qız mattar:

astı sızılğan sözdördün uñğuların bir başqa, ulandı menen
qurandıların bir başqa acıratqıla. atooçtun etişke, etiştin atooçqo
ötkön türlörün tabqıla. atooçtun içindegi beş türküm sözdördü
qarağıla. ulandı menen ulanısqanda cana qurandı menen
quralısqanda özünün murunqu tulqusun özgörtkön uñğu sözdördü
tabqıla.

bayqoo

3

börü

kelgin may!

özgöçö özgörülgön eldin cayı.
özgöçö öröbkügön özön-sayı.
cırğağan can cırğatıb, malçı-calçı,
körünböyt cabırdooçu manab, bayı.
cab caşıl carıladağan cazı kelib,
cayıldı emgek sırı, cerdin mayı.
erkinçe erk talaada ırañ ottob,
tülögön muzoo, tana, qunan tayı.
sayratıb, kükük, bulbul, torğoylorun
caltıldab kelib qaldı maydın ayı.

may süyöt emgekçini, maydı emgekçi,
an etkeni eki tolqun kezdeşmekçi.
ayuu, qaman, acıdaar azuuluuğa
“qarşımın” deb oroq, balqa ant bermekçi.
çağılıb kün nuruna qızıl-tazıl.
şañdanıb, miñ - sandağan tuu kelmekçi
aldında köbçülükütün sınalıb küç,
bilinmek kim boloru kimge ermekçi.
baş carıb, bet ayrılıb, qan ağızıb,
ayığısqan eki döönü may bölmökçü
kelgin, may ! kele bergin cılda caynab;
eeritib, boy balqıtıb, küüñdü sayrab;
dem berib, emgek uulun küçötö ber,
cırtqıçtar tura bersin tişin qayrab.
ana tigi qaldaygan qalıñ dıyqan,
quttuqtat seni kütökön ,egin aydab.
alik al , salam berdi maşıyneler,
burquldab, buusu cığıb, suusu qaynab.
te tigi birikteşken keñeş çarba,
adıрын böksö toonun catqan caylab.
caşa may! celbiresin emgek tuusu,
cañırıp kökkö çıqsın ızı - çuusu.
emgektin ata qonuş aymagında,
önördün uraan salsın tütün buusu.

qız mattar:

1) astı birden sızılğan sözdördün uñğuların, ulandıların cana
qurandıların bölök-bölök acıratqıla. uñğulardı atooçqo, etişke cana
atooçtordun türkümdörünö bölgülö. qıs qarıb ulanğan ulandılardı cana
qurandılardı tabqıla. özcül qurandılar menen köbçül qurandılardı
acıratqıla. tulqusun özgörtüb quralğan cana ulangan uñğular bolso,
tabqıla.

2) astı ekiden sızılğan sözdördün qaysı türkümünö kire
turgandarın estegile. bul sözdör qaysı türküm sözdördün qaysı
bölümünö kiret, bayqağıla.

bayqoo

4

emgekçi

cumaş uulu

bulçuñu taştay tüyülgön,
burçuyub künğö küyülgön,
emgek dese, barısı
meeri tüşüb, süyüngön.
tamani caziq talpayıb,
tanoosu kelgen barpayıb,
mosqolunan tulqusu
kenen öskön talqayıb.
butu, qolu talqayğan,
beti qalıñ calpaygan.
kücürmön beli qacaluu,
boy, dalısı dañqayğan.
emgek colun talaşqan.
oroq ketmen caraşqan.
opurub, cerdi qöñtörüb,
baylıqtı qoldon qaraşqan.
çalğı alıb qolğo cöb çabsa,
kürdölüb işi al catsa,
qızıq barbı andan da
öz küçünön mal tabsa.
qalışbay altın ermekten.
ba!qıtıb, boyun terdetken,
kezeginde azamat
talıqbağan emgekten.
emgekti süygön köbünçö,
qılsam —deb— “üröb özüñçö”

— zamanıñ senin, ürögön,
capa tırmaq, köönüñçö !
bardığıñı uqqun bul kebti,
cekelik emine bermekci.
arteldeşkin birikkin,
quttuqtaymın boorum emgekçil !

qızmtar :

atooçtordun etişke ötkönün , etişterdin atooçqo ötkönün
bayqağıla. astı sızılğan sözdördö qanday ulandılar cana qanday
qurandılar bar, bulardı acıratqıla. atooçqo, etiş qaysı qurandılar
arqıluu öttü , etişke atooçtor qaysı ulandılar menen öttü tabqıla. özüñün
tubasa tulqusun özgörtkön uñgular barbı qarağıla.

bayqoo

5

qırbaş uulu

ketti bizden

aq örgöö, öydö - tömön köçüb, qonub,
aqsaqal, biy, ıstarçın, boluş bolub,
qabarsız, kür cayloodo qımız içib,
catkanda toyun toylob cırgab, oñub.
sarala san, miñdegen tümön malıñ,
salqındab, ıraqatta catqan canıñ.
qatardab, sanab, sanab, aydab berib,
alistan at terdetbey alğan carın.
quş salıb, it ağıtıb, cürgön ceriñ,
qadırdab quçağına alğan eliñ.
aqırı eki bolboy qabıldangan.
qıymıldab, öz erkiñe aytqan kebiñ.
canıñda candab cürgön qoco, moldo
qudayğa qub sıyınğan quran qoldo.
mekege beş qaytara sapar çekken,
döölötkö aşıb-taşıb, acı corğo.
boz adır, melmildegen ala toolor,
küzgüdüy möltüldögön biyik zoolor.

çıtırab, arasınan çıçgan ötbös,
şıqalğan qarağay cer, dalay qoolor.
şarqırab ağıb catqan taza bulaq,
sarı bel , qara qıyaq, cayloo quunaq.
kök ötok, körpö bettүү kök şiberler,
kürsüldöb “baatır” boluş qılğan turaq.
körüngön aq örgöölör kimdin ayılı,

körgöndö könül toyğon, bolso cayluu
bul ayıl arbaq qonğon baatırdıqı,
(sizge da bolso kerek munun dayını).
teb tegiz sayrandağan cırgal çağıñ,
beybilde oynob, külüb çatqan tabıñ.
“buqarda bulu bardın köönü toq” deb,
emgeksiz, satıb alıb, tabqan malıñ.
kiriñ cuub, kindik qanı tökkön ceriñ
tay minib,tayraq urub,köbkön ceriñ.
talaşıb caqşı bolub, mıqtuu bolub,
dalaydın qanın sorup, öskön ceriñ.
barıda qoş aytıstı seni menen.
bütbögön icindegi keği menen.
talbınıb boştonduqqa cıqqanına
şıbırılıb ketbes kiri, teri menen.
bar emi coluñ bolsun begim dedi,
bölünsün tübölökkö çegiñ — dedi
bir çımçım topurağıñ tüyö ketkin,
körbögün emi qaytıb bizdi — dedi.
bul işke külüñ, külüñ, kün qubandı,
küñgürönüb ay beşi tün qubandı.
üstündö müzdaq terden qutulğanğa
ayıl da qoyçu menen küñ qubandı.
cadırab calçı, kedey el qubandı,
el üçün emgek qılğan er qubandı,
sapırıp, saydan sayğa buusun aşıb,
erkeleb, atır cıttu cel qubandı.
artında qalğan malıñ, qalğan buluñ,
tegizdeb bölüb aldı kün menen quluñ
uyuşub, sasıyaldıq carba qılıb,
qarmadı altın sabın qızıl tuunun.

qız mattar:

astı sızılğan sözdördün uñguların bir başka, ulandıların cana
qurandıların bir başga acıratqıla. qaysı uñgu atooç, qaysı etiş eken,
bulardı türküm döğülö. qaysı atooç qaysı ulandı arqılıu cana qanday

öttü, bayqalıla. qaysı etiş qaysı qurandılardıñ cardamı menen atooçqo
aylandı, tabqıla. tubasa tulqusun buzub ulanğan cana quralğan
sözdördü körsötkülö.

bayqoo

6

cumaş uulu

caz nurunda

memireb soqtu cıluu cel,
toñğon muzdu eeritib.
toodan agtı taşqın sel,
cılğa menen demitib.
balqıldatıb qatqandı,
beylin çeçib, kün külüb;
oyğottu uqtab catqandı,
çağılışıb nur cürüb.
ösümdüktör candandı
aqqan selge böğölüb;
önmök bolub, qamdandı,
tamırı tübtön köböörüb.
kök ala tartıb,cer beti,
kötörülüb, tür caydı.
murunqudan kelbeti
özgөрülüb,gül saydı.
kelgin keldi cañıdan,
kün sanaşıb, köböyüb,
seyilge ketken çağınan
beri közdöy cönölüp
tuncurab catbay, qıbırab
qıymıl kirdi calpığa,
celigişti cıbırab,
cazdın salıb narqına.
aqun torgoy çuldurab,
abanı qaray sermeldi;
öz aldınça termeldi.
qarab catbay, dübölüb,
qaynooğo turmuş aylandı.

emgekçiler kürdölüb,
cıydı soqo-şaymandı.
tazalab ürön cergesi
cer aydoonu sağındı
cetişbegen nersesi
keñişinen tabıldı,
cabıla cerdi qañtarıb,
cumuşqa kirdi şıqamdar;
qırtışın qayra añtarıb,
caz nurunda dıyqandar.

qız mattar:

astı sıızılğan sözdördün uñğuların, ulandıların cana qurandıların başqa-başqa bölğülö. atooç uñğu cana etiş uñğulardı acıratqıla. atooç uñğulardı türkümdögülö. tulqusun özgörtüp ulanğan cana quralğan uñğulardı belgilegile. özgörülüp ulanışqan ulandıları cana qurandıları tabqıla. al özgörülgön qurandılar menen ulandıları tübkü türkümün tabqıla. qurandıların özçül cana köbçülüklerün acıratqıla.

bayqoo

7

satı uluu

zamandaştar tilegi

biz — balapan önüb - özüb, küçöybüz,
cıldan -cılğa bir turmuştu tüzöybüz.
bir turmuştuñ tiregi bir tınarday,
ezilgendi bilim caqqa süyröybüz.
zamandaştar alğa qarab küçönöt,
eldi tartıb bilim caqqa kösömdöyt.
bizdin maqsat kamuunalıq ordosu,
uyuşturub, dayardasaq, tüzölöt.
duşmandarğa balban , baatır, er cürök,
öörçüb, ösüb, biz güldöybüz ülbüröb
tük qorqoboybuz, biz-caş turmuş quralı,
uraan aytıb cer cüzünö , düñgüröb.
biz leninçil-kedey tabtın quralı,

barı bolot emgekçildin turağı.
qayda bolso bir zamandaş dayarbız
özgörüştün ağıb turğan bulağı.
tab coluna can qıyabız, can asker,
mına bizder satsıyalğa talabker,
orto menen cumuşçunu bir qoşub,
biriktirib, mına oñ coldo salıb ber
mına, oşon etip tabqa candı qıyabız,
bizge qastı tamırınan qırabız.
düynödögü ezilgendi bar coğun
başın qoşub, bir borborço cıyabız.

qız mattar:astı sıızılğan sözdördü uñğu, ulandı cana qurandığa bölğülö. qurandıların, ulandıların attarın, atqara turgan mildetterin körsötkülö. uñğulardı türkümdögülö. tulqularınan acırağan ulandıları, qurandıları cana uñğulardı tabqıla.

kitebtin mazmunu

cazuuçudan.....	1
ulama sözdördün bütüşü	
I. caqtama ulandılar.....	3
1) caq ulandıları.....	3
a) odono caqtoo.....	6
b) sılıq caqtoo.....	10
2) cik ulandılar.....	14
a) odono ciktöö.....	16
b) sılıq ciktöö.....	19
II. cöndömö ulandılar.....	20
1) tabış ulandı "nı".....	21
2) ilik ulandı "nın".....	25
3) catış ulandı "da".....	28
4) çığış ulandı "dan".....	32
5) barış ulandı "ğa".....	35
III. suroo ulandı.....	39
IV. buyruq ulandılar.....	42
1) caqtama buyruqtar.....	42
a) odono buyruqtar.....	44
b) sılıq buyruqtar.....	48
2) sıñar buyruqtar.....	52
a) cat buyruq "ın".....	54
b) qoş buyruq "ış".....	57
c) tuyuq buyruq "ıl".....	59
ç) ters buyruq "ba".....	61
d) qat buyruq "qız".....	63
"dir" ulandının ulanışı.....	66
V. şarttuu ulandılar.....	68
1) odono şarttar.....	69
2) sılıq şarttar.....	70
VI. caqtama ulandılar.....	71
1) ötkön çaq.....	71
a) berki çaq.....	73
1) berki odono çaq.....	73
2) berki sılıq çaq.....	77
b) bayırqı çaq.....	80

1) bayırqı odono çaq.....	80
2) bayırqı sılıq çaq.....	83
c) qapısçı çaq.....	84
1) qapısçı odono çaq.....	84
2) qapısçı sılıq çaq.....	87
2) keler çaq.....	91
a) caqınqı çaq.....	93
1) caqınqı odono çaq.....	93
2) caqınqı sılıq çaq.....	95
b) aşırqı çaq.....	97
1) aşırqı odono çaq.....	97
2) aşırqı sılıq çaq.....	100
3) cardamçı çaqçıldar.....	102
a) bolğon çaqçıl "ıb".....	103
b) bolor çaqçıl "a".....	107
4) uçur çaq.....	110
VI. tilek ulandı "ğay".....	112
VII. ötünüç ulandı "çı".....	113
ulandılardıñ ulanıštarı	
1) caq ulandıları menen cik ulandıları.....	118
2) caq ulandıları menen cöndömö ulandıları.....	120
3) caq ulandıları menen suroo ulandı.....	126
4) cik ulandıları menen suroo ulandı.....	127
5) cöndömö ulandıları menen cik ulandıları.....	128
6) cöndömö ulandıları.....	129
7) buyruq ulandılar menen suroo ulandı.....	129
8) caqtama buyruqtar menen ötünüç ulandı.....	130
9) sıñar buyruqtar menen caqtama buyruqtar.....	131
10) sıñar buyruqtar menen şarttuu ulandılar.....	132
11) sıñar buyruqtar menen caqtama ulandılar.....	133
12) sıñar buyruqtar menen cardamçı çaqçıldar.....	138
13) sıñar buyruqtar menen tilek ulandı.....	139
14) sıñar buyruqtar menen ötünüç ulandı.....	139
15) şarttuu ulandılar menen suroo ulandı.....	140
16) şarttuu ulandılar menen ötünüç ulandı.....	141
17) caqtama ulandılar menen ötünüç ulandı.....	142
müçölmö sözdördün bölünüştörü.....	147

1) atooç	148
a) zat atooç	149
qurama sözdör cana ulandılar	150
b) san atooç	153
qurama sözdör cana ulandılar	154
c) sın atooç	156
qurama sözdör cana ulandılar	157
ç) at atooç	158
at atooçtor cana köpçül qurandılar	159
at atooçtor cana ulandılar	160
d) tuurandı söz.	165
müçölömö sözdördün almaşuuları	
1) etiş sözdün atooçqo ötüşü	166
2) atooçtun etiş sözgö ötüşü	169
a) zat atooçtordun etiške ötüşü	171
b) san atooçtordun etiške ötüşü	175
c) sın atooçtordun etiške ötüşü	176
ç) tuurandı sözdün etiške ötüşü	177
sözdördün eerçişkeni	180
söz cana ün	185
bışıqtoo üçün matırıyaldar	188

233

eme umboiz